

Пряшівська універзіта в Пряшові
Інштїтут русиньского языка і културы

**STUDIUM
CARPATO-RUTHENORUM
2014**

Штудії з карпаторусиністікы б.

Пряшів 2014

© Пряшівська універзіта в Пряшові – Інштітут русиньского языка і културы

Studium Carpato-Ruthenorum 2014

Штудії з карпаторусиністікы 6.

Зоставителька

і відповідна редакторка: ПгДр. Кветослава Копорова, ПгД.

Редакчна рада:

доц. ПгДр. Анна Плїшкова ПгД.
(председкыня)

проф. Др. Павел Роберт Магочій

проф. Др. Елейн Русинко

проф. Др. Кірілл Шевченко, др. н.

Рецензенты:

доц. ПгДр. Василь Ябур, к. н.

проф. Михаил Капраль, к. н.

Научна редакторка:

проф. ПгДр. Юлія Дудашова, др. н.

Технічна редакторка:

Мгр. Аліца Вестошевова

Перше видання

Тоту публікацію ани ей части не мож репродуковати без повоління
властника авторьскых прав.

© Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho jazyka a kultúry

Studium Carpato-Ruthenorum 2014

Štúdie z karpatorusinistiky 6.

Zostavovateľka

a zodpovedná redaktorka: PhDr. Kvetoslava Koporová, PhD.

Redakčná rada:

doc. PhDr. Anna Plišková, PhD.
(predsedníčka)

prof. Dr. Paul Robert Magocsi

prof. Dr. Elaine Rusinko

prof. Dr. Kirill Ševčenko, DrSc.

Recenzenti:

doc. PhDr. Vasil' Jabur, CSc.

prof. Dr. Mihály Káprály, CSc.

Vedecká redaktorka:

prof. PhDr. Júlia Dudášová, DrSc.

Technická redaktorka:

Mgr. Alica Wietoszewová

Prvé vydanie

Túto publikáciu ani jej časti nie je možné reprodukovať bez súhlasu vlastníka autorských práv. Za jazykovú stránku príspevkov sú zodpovední autori.

ISBN 978-80-555-1215-0

EAN 9788055512150

ОБСЯГ

Вступне слово едіторкы6

ПОЗВАНЫ РЕФЕРАТЫ8

Андрій АНТОНЯК

**ЮРКО ХАРИТУН: МОЇ НЕЗАБУДКЫ (ШТИРИ ПОЗНАЧКЫ
НА АДРЕСУ ПОЕТИЧНОГО ЗБОРНИКА).....9**

Світлана ШУЛЬГА

**ОПТАЦІЯ ЧЕХІВ, СЛОВАКІВ ТА УКРАЇНЦІВ (РУСИНІВ)
У 1946 – 1947 РОКАХ30**

Michal ŠMIGEL

**BANDEROVCI NA SEVEROVÝCHODNOM SLOVENSKU
(1945 –1947) – MÝTY, FAKTY, PROPAGANDA61**

Jozef RODÁK

**KARPATSKO-DUKLIANSKA OPERÁCIA A JEJ MIESTO
V NOVODOVÝCH DEJINÁCH84**

ОСНОВНЫ ІНФОРМАЦІЇ О РЕФЕРУЮЧІХ108

Андрій АНТОНЯК.....109

Світлана ШУЛЬГА111

Міхал ШМІГЕЛЬ.....113

Осиф РОДАК116

ДОДАТКОВЫ ШТУДІЇ120

Кветослава КОПОРОВА

**АКЦЕНТОЛОГІЯ З ПОГЛЯДУ НОРМАТИВНОСТИ
І ПРАКТИКИ121**

Валерій ПАДЯК

**АМАТЕРСЬКЕ ТЕАТРАЛНЕ ДВИГАННЯ У КАРПАТОРУСИНІВ
ЯК ОСНОВА ФОРМОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕАТРА ЧАСУ
МЕЖИВОЙНЯ132**

Вступне слово едіторкы

Научны семінары карпаторусиністікы на Інштїтутї русиньского языка і културы належать ід єдным з главных актївїт, впливаючіх в першїм рядї зо штатуту даной наочно-педатогїчної інштїтуції.

*Першый річник семінарів інштїтут зачав реалїзовати од фебруара 2009 року, причім выступным документом каждого річника є зборник *Studium Carpatho-Ruthenorum/Штудії з карпаторусиністікы*. Тогорічний зборник є уж шестым і є сумаром выступів престижных спеціалїстів з розлічных областей науки, котрых предметом інтересу суть Русины і карпаторусиністіка. Припомяньме штруктуру каждого із семінарів. Творять єї такы главны частї – представліня выступаючого з куртов інформаціов о єго професїоналнім жывотї (1), реферат на выбрану тему (2), діскузія (3), і презентація найновшых публікацій з области карпаторусиністікы (4). Семінары суть адресованы як штудентам-русинїстам, так ай вишйткым, котры ся ці то в професїоналнім, або і в непрофесїоналнім жывотї займають проблематїков Русинів, респ. ся о дану проблематїку якымсь способом інтересують і хотять сі проглубити свої знаня.*

*Шестый річник семінарів отворила тематїка русиньской літературы. З темов Юрко Харитун: *Мої незабудкы*. (Штири позначкы на адресу поетїчного зборника) выступив теоретїк літературы доц. **ПгДр. Андрій Антоняк, к. н.** з Інштїтуту русиньского языка і културы. Як чїтати умелецькый текст; Обиці увагы о днешній сітуації в умелецькій літературї; Автор – текст – чїтатель як літературно-теоретїчний проблем; *Мої незабудкы* Юрка Харитуна – то суть штири частї штудії Андрія Антоняка, в яких дає вопросы і одповідать, назначує і пробує характерїзовати сучасны тенденції в умелецькій літературї, передовшыткым русиньскій.*

*Доц. **ПгДр. Світлана Шульга, к. н.** з Выходоевропской народной універзїты Лесї Українкы в Луцку на Україні представила тему Оптація Чехів, Словаків і Українців (Русинів) в роках 1946 – 1947. Тема была о то інтересніша, же была спрацована з погляду Українкы, котра ся народила і жыла на Волині – в области, до котрой приходили оптанты (міджі нима передовшыткым Русины) з надїїв ліпшого жывота. Як містны Українці – просты люде принимали Русинів зо Словакії? Як ся ід ним ставили містны урядници? Як ся діти Русинів адаптовали в українських школах? Як їх там принимали учїтелї, директоры школ? На тоты, і на многы іншы вопросы мож найти*

одповідь в матеріалі Світланы Шульги, котра ся професіонално венус якраз проблематичіі оптантів.

Третім выступаючим був **доц. ПгДр. Міхал Шмігель, ПгД.** з Катедры історії Філософічної факулты Універзіты Матея Бела в Баньській Бістріці. Міхал Шмігель выступив з темов Бандеровці на северовыходній Словакії (1945 – 1947) – факты, міфы, пропаганда, котра была, так бы повісти, приправлена і одпрезентована доц. Шмігелём на обіднавку регуларных навішівників семінарів карпаторусиністікы.

Ай четвертым выступаючим був історік. Нелем зато, же семінары на тему історії Русинів суть найвече жаданы, але ай зато, же в році 2014 сьме сі припомянули два вызначны юбілеї – 70 років карпато-дуклянської операції і 100 років од выпукнутя Першой світової войны. Карпато-дуклянська операція ся дотыкала в першім ряді Русинів нелем зато, же проходила на теріторії, компактно заселеній Русинами, але таксамо ай участь в ній брали з великої части якраз Русины. Карпато-дуклянська операція і єй місто в новодобій історії – то была назва темы, з яков выступив історік **ПгДр. Осиф Родак**, бадаталь, котрый нелем же ід тій проблематичіі мать близко, але є знамый ай як чоловік, котрый цілый свій професіональний жывот присвятив тому, абы память на другу світову войну і карпато-дуклянську операцію была звічна про наступны генерачії нелем у публікованых ним роботах, але тыж в музеалній подобі (ініціював і був активным при отворію першой експозиції Дуклянського музея в році 1969, з нагоды ослав 25-выроча карпато-дуклянської операції).

Сучастёв тогорічного зборника суть дві додатковы штудії. **ПгДр. Кветослава Копорова, ПгД.** з Інїтїтуту русиньского языка і културы ПУ публікує часть своєї дізертачной роботы на тему Акцентологія з погляду норматівности і практікы, де розоберать проблем недотримованя орфоепічных правил (в тій части правил норматівной акцентачії) в єдинім русиньскім професіоналінім театрі – Театрі Александра Духновіча у Пряшові.

Мгр. Валерій Падяк, к. н. таксамо з Інїтїтуту русиньского языка і културы ПУ предкладать чїтателёви обыырну штудію о діяня професіонального театру на Підкарпатю в міджівойновім періоді – «Земського Подкарпаторусского народного театра», котрый свою першу премєру порихтовав у апрілю 1936 року.

Вірїме, же ай тогорічний зборник буде приносным про тых, котры не мали можность быти участны на семінарах карпаторусиністікы в році 2014.

ПгДр. Кветослава КОПОРОВА, ПгД.

ПОЗВАНЫ РЕФЕРАТЫ

ЮРКО ХАРИТУН: МОЇ НЕЗАБУДКИ

(ШТИРИ ПОЗНАЧКИ НА АДРЕСУ ПОЕТИЧНОГО ЗБОРНИКА)

Андрій АНТОНЯК

Мотто:

Жывот і реальный світ не суть цалком реалны. Они ся такыма стануть лем кідь найдуть свій образ в „зеркалі“ уменя. Жывот лем з уменём набываць свою реалну цінность, бо так дїставаць стабільность, певность і велику важность на многы рокы.

Abstrakt

V príspevku venujeme pozornosť štyrom menším literárnym problémom: ako čítať umelecký text, poznámka o súčasnej situácii v oblasti umeleckej literatúry, teoretický problém autor – text – recipient a napokon samotnej zbierke poézie Jurka Charituna „Moje nezábudky“, kde sme sa zamerali na analýzu ideovotematického východiska zbierky, ako aj na jej poetické zvláštnosti. Uvedené tematické zameranie príspevku bolo ovplyvnené požiadavkou vedenia Zväzu rusínskych spisovateľov Slovenska, ako aj samotnou situáciou v súčasnej rusínskej literatúre na Slovensku.

Кľúčové slová

Umenie správneho vnímania umeleckého textu. Sociologické trendy v súčasnej umeleckej literatúre. Rusínska poézia. Ontologické pozadie zbierky. Tematika a problematika zbierky poézie „Moje nezábudky“.

1. Як читати умелецький текст.
2. Общі уваги о днешній ситуації в умелецькій літературі.
3. Автор – текст – читатель як літературно-теоретичний проблем.
4. *Мої незабудки* Юрка Харитуна.

1. Читателі не так часто задумують ся над тим, ці дость того похопили в прочітанім тексті. Або не трафило ся вам, дороги читателі, же вы скоро забыли прочітане лем зато, же сьте не збачіли

важні нюанси тексту? А може ви ані не порозуміли тому, що сьте прочітали. І накінець – знате, чом чітате? Чітате, жебы сьте дістали нову інформацію, або жебы сьте забили час? Жебы сьте здобули заспокоїня од естетічного майстровства писателя? Жебы сьте скоріше заспали, або здоконалили свою чітательську грамотність? Одношіня автор – текст – чітатель мож брати і як інтересну детектівку, бо автор посередництвом языка, тематікы, ідей, котры вкладать до свого тексту, ділить ся зо своїма думками і чувствами з чітателём. А чітатель ся намагать перетрансформовати понуканий текст про себе, через свої емоції в свої властны думкы а, може, в свої ідеалы. Правда є така, же чітатель зо вшиткой сумы змыслів, котры автор вложыв до тексту, порозумить лем тому, чому порозуміти може – єдному прочітаний текст буде здати ся дуже інтересный, другый у нім не найде ніч інтересне, а третій може повість, же є то текст барз перемудрований. Факт є такий, же кідь чітатель хоче порозуміти вшиткым конотаціям слов і фраз, якы они „скрывають“ в собі, кідь хоче вникнути до авторьской ділні, то мусить мати адекватны теоретічны знаня, як і діспоновати компетенціями знати **активно** чітати текст. Многым чітателям праві компетенція (уменя) знати чітати хыбить. Добрі порозуміти умелецькому тексту, то є скуточне умения і єдна з найкрасшых і найрозумнішых форм як пережыти вольный час. Добре чітаня сі выжадує, як і кажде інше людське діятельство, тренуваня, жебы сьме розвивали свою память і пестовали терпезливість. Хосен з такого чітаня книги будеме мати тогды, кідь она, як говорив Волтер, доволить нам доповнити ей і продовжыти.

Але процес познання книги, як твердить єден писатель, є і барз еротічний, бо в нім є дашто і тілесне. Книга – живе существо. Кідь ей спознаєш, спознаєш сучасно і себе. А спознавати книги і людей швидко є, як мы говориме: „Што по наглї, то по дяблї.“

Перше условіє якостного чітаня є – знати *сконцентровати* ся на текст і слідовати змысел чітаного тексту. Без той даности сі чітатель не може повісти, же є компетентный глубше порозуміти книзі або іншому умелецькому тексту. Далшым неминучим условієм є *добра память*, жебы на довший час утримати прочітане і розуміти прочітаному. Не треба барз підчарковати і то, же чітатель мусить діспоновати істов *якостёв думаня*. Без *образотворности*, без фантазії, без способности представити сі то, о чім чітаме, не можеме претендовати на якостне чітаня. Якраз добра образотворность

награджує нам нашу недостаточну скушеность, бо, як самы добрі знаме, она є дость ограничена. Образотворность доволить нам попозерати ся чужіма очіма і частіше увідіти веце, шырше і глубше, увідіти то, што бы сьме не могли увідіти своїма очами. Навчіти ся представлєвати сі – значить бескрайно росшырєвати свою невелику скушеность і ефектївнїше абсорбовати культурну скушеность як наших предків, так і остатніх народів.

Уменя чітати умелецький текст мы бы могли прирівнати к піаністови, котрый хоче заграти творы Моцарта, Бетовена, Чайковского ці іншого композітора. Каждый їх твір може майстерно передати лем музикант професіонално на то приправлений. Аналогічно то можемо повісти і о приправленім і неприправленім читателєви, котрый може і найкрасшый умелецький твір zdeформовати і „скалічити“. Читатель, так як і талантований інтерпретатор музичных творів, мусить быти тыж талантований і вивжывати притім вшыткы свої способности, вшыткы свої формы образотворности і органы чутя. Лем так він може росшырити свою скушеность в области чутя, желаня, як і в области позорованя і думок.

Великов хыбов при чітаню умелецькой літературы є *нетерпеливость* читателя, котрый уж на самім зачатку хоче ся дізнати выслідок конфліктів, „конець книги“, він выхаблять цілы сторінкы книги, чім ся охудобнює о многы інтересны періпетії одношінь єднотливых образів. О стратї емоціонального переживаня уж не треба ани говорити.

Чітаня умелецькой літературы мало бы ся складати з двох процедур – з *пасівного* чітаня і чітаня, де перейдемо подроби́нше текст і стараме ся го уж аналізувати. При пасівнім чітаню, наприклад, поезії, будеме єй брати як умелецький твір, де з лірічным субєктом переживаме і чуєме з ним, де переживаме то, што переживать автор. Але при аналізі стиха робиме уж іншу роботу, роботу хосенну і неминучу. Аналіз умелецького тексту і єго крітічний розбор, коли vznikають нашы думкы при чітаню тексту, уж не є перцепція тексту як умелецького твору, бо мы ся уж снажиме умелецький текст перенести до логічного „простору“.

Дуже важным є і чітаня крітікы на умелецькы творы, але не скоріше, як прочітаме самы творы. В опачнім припадї мы бы могли ослабити і „забити“ своє твориве чітаня і позерати ся на книгу чужіма очами. Лем по прочітаню книги своїма способностями можемо брати до рук і прочітати добру крітіку, і так порівнати свій погляд із крітіком.

Лем так можеме конфронтувати ся і розвивати ся з умельцького боку. Є ту іщі една ситуація при читаню книг. При самоучіню мы читаєм уж допереду выбрани книги і часто выужываєм анотації, рецензії або бібліографічну позначку ці увагу. І так читаня є досправды уменя, уменя важне і тяжке, бо є споєне з розвиванєм і проглублєванєм душевны сил і способностей характеру; читаня треба приспособити к цілям читаня.

Але школований од нешколованого читателя виділять ся не множеством прочитаных книг. Дакотры читателі могли бы прочитати і цілы бібліотеки, але мы бы їх не могли оцінити як школованых людей. При читаню треба диспонувати шпеціалнов „културов розуму“, маніров думаня, уменєм ушоровати познання, як і потребов розвивати іншы духовны способности. Треба розвивати дисципліну думаня, котре мож найлегше здобыти в школі.

В слідуючих рядках наших уваг понукаєм читателям три можности, три способы перцепції умельцьких текстів. На аналізу сьме выбрали послідній зборник стихів Юрка Харитуна *Мої незабудки*, на яких продемонструєм три розлічны теоретічны інтерпретації: а) суб'єктивно-емоціоналну, б) соціокултурну і в) літературно-теоретічну.

2. Порозуміти поезії Юрка Харитуна є каждым разом тяжше, што говорить само за себе, же він іщі здалека не повів своє послідне слово. А то сучасно говорить і о тім, же він не стоїть на єднім місці. Тяжше читаня є і зато, же він нелем входить до дверей живота, але і входить до тонких аж фібрілных просторів людської души, до ей найчутливіших місць, а там, хоць єствує міджі словом і матеріалным світом значна неможность ідентічного споїня, де слово і „я“ все были і будуть сучасно і ведно, але і каждый сам, там автор моделує свій світ, там ся снажить понукнути читателєви умельцьким метафорічным словом свою перцепцію свого, а сучасно і нашого не так давно минувшого і теперішнього часу.

Ёго wypowiedь моделована частіше в мінорнім як мажорнім тоні, што свідчить о пораненій душі або о душі лірічного суб'єкту, яку мож легко зранити. Він не може, уж не може, но ани не хоче розыйти ся з трагічно минувшым часом своїм, своїх родічів і своїх близких, котры під тяжобов цивілізації мусили ся перестяговати на іншы, на чужді землі, де не было коріня ёго дідовизны. Лірічний суб'єкт „*Незабудок*“ – то розорвана душа – тіло ся находить десь в Снині,

Гуменнім ці аж в Кежмарку, але коріня зістало на своїм старім місці. А то суть особиты коріня, котры не гниють, не мож їх выпалити, выкорчовати нияков, хоць і найнаказливішов сучаснов техніков. То є коріня сторічного статочного жывота наших предків, з котрыма мы звязаны не златыма ланцками, але сімбіозов тіла і душы з місцями, де сьме ся народили, де сьме переживали першы ласкы і скламаня, познали, што є то материньска любов, отцёвска тверда рука, джурчяня потічків, шум лісів і спів пташат, мучаня коров ... А того вшытко стало ся неодділнов частёв найціннішых і нічим незамінимых цінностей нашого „я“. То є частёв каждой часткы нашого тіла.

Я збагнув, же лірічне „я“ збірки „Мої незабудкы“ нелем ходить і глядять, але в духу ся непрестанно просить, чом ся того вшытко робить, а даколи ся нам видить, як бы оно было уж дость замучене і прибите на криж про неможность познання того, што ся діє коло нёго. В ёго душі чуеме і того, же оно не є чародійником, же оно уж не може вернути воду до жрідел, живот до своїх старых корыт, чуеме, же з болём позерать як демон заніку крушить вшытко коло нёго, але видить і то, же людське познання мать свою логічну немилосердность, котра платить дань цивілізації. А по такім познанню лірічний субект чує коло себе тихо, як по створінню нічого. Він одкрывать свою основу, чує ся, як кібы з нёго здерали скору і мусить дожити без нёй. А од смерти го захранило і хранить лем слово, слово як познання, як порозуміння, як одношіня, як выступованя зо себе, як катарзія, як обнова змыслуповного жывота на новім місцю і в новім часі. В скutoчности порозуміння давать можность далше жыти і самому авторови і ёго поезії. Лем через порозуміння ёго поезія може далше жыти і розвивати ся. А Слово є найефективніший спосіб як найти страчену рівновагу, котра бы ся мала стати новов істотов на творіння нового, абы, як повів словацький поет Мірослав Валеk: „*Som teda doma, držím sa zeme, zem všade chodí so mnou.*“

В дусі того вступного слова мы бы могли продовжовати аналізу „Незабудок“ і далше. Є то єдна з можностей чісто субектiвного прочітання, котре є пересычене чісто емоціoнальним поглядом на умельцький текст. Є то чітання чітателіv, котры барз добрі знають автора, знають ёго ідеї, котры суть і їх ідеями, ці докінця – їх ідеологів. Але было бы то чітання може дость плытке і далеке од глубшых змысловых пластів умельцького твору. Літературна теорія є логічна дісципліна, котра ся снажить умельцький, естетічний артефакт перевести на чісто логічну рівнину, очіщену од наднешеной емоціoнальности.

3. На другу половину минулого стороча ся позераме як на велику, генерално якостну зміну як в методології наук, так і в баданню проблем умельцької літературы. На граніці XX. – XXI. стороча сформуловала ся тенденція зближіння найрозманїтніших областей гуманітарного познання, в результаті чого умельцька література набываєть новий статус. На літературу обертать ся позорность як на визначный соціалный яв, де онтологія умельцького твору (културный простор, з якого вырастать умельцький твір) нутить ученым новым поглядом, глубше і шырше проштудовати алхімію художнёго твору, де бы ся ефектівніше вживала філософска методологія. Ясніше повіджено – де бы ся вживав онтологічний аспект баданя умельцького твору.

Од свого взнику умельцька література была конкретнов формов познання реалности. Тот непохыбный факт нутить ученым, абы все придїляли позорность ей гнозеологічным можностям, што з погляду сучасности є барз актуалне і потрібне, бо і добра література помагать нам знову задумати ся над комплікованыма вопросами днешнёго жывота. В тім контексті без філософії не може ся обыти ниякый писатель з простой причіны: гнозеологічне переплечіння елементів духовной сфери нашого жывота є прямо споєне з ёго рефлексів.

Познання умельцької літературы як соціално многопланового яву в нашім часї нас нутить, жебы сьме апліковали цілый арсенал методологічных средств і поступів, котры ся формують на платформі умельцького познання і філософской методології. Є то потрібне і зато, же в сучасности умельцька література далеко активніше вступать до діалогу духовно-ідеологічных процесів каждоденного жывота людей. Єдным з основных проявів умельцької літературы на граніці XX. – XXI. ст. є єй тенденція депрофесіоналізації в духовнім животі сполочности. Продукція умельцької літературы уж не є преференціов умелців-професіоналів, але є то продукція, повіли бы сьме, яка ся продукує як на „выробнім пасї“. Она є заміряна на успокоїня нераз аж елементарных людських і інштінктивных потреб. Чекати, же в новій умельцькій літературі ся стрїтимо з „поєдинком“ великих ідей, котры в минулости были призначны лем про ідеологів-професіоналів, є помалы уж дость наївне. Умельцька література ся стала „камаратков“ улиці і шырокой, не барз духовно нескромной, людской масы. Творці такой літературы нераз без одповідности перед читателєм стали росшырєвати часто і дештруктивны ідеї, а ідеї, котры донедавна были частєв класічної естетікы, стали ся анахронізмом сучасности. Таку літературу днесь называєме „масовов

літературов“ . Она є частёв постмодернізма, котрый досправды зрік ся высшых цінностей живота. Є то продукція отвореного практицизму, де абсентує глубше раціональне ядро. Така продукція літератури „выраблять“ про сполочность частіше антигуманны тенденції і шырить їх посередництвом літературы, котра понукать ся як дашто інтересне і цінне. І зато треба створити днесь таку філософічну концепцію умельцькой літературы, котра бы одражала основу і потребу той літературы як соціального яву нелем про днешні дні, але і про далшы роки.

Другым характерным явом у другій половині ХХ. стороча став ся натиск філософії до сфери уменя і літературы. Видиме тісне переплітання філософії і умельцькой літературы, што можеме высвітлити тым, же в ХХ. сторочу, але главно в ёго другій половині позиція чоловіка в модернім і постмодернім часі ся кардінально змінила і настала важна зміна і в основі культуры. В другій половині минулого стороча зачав ся формовати новий модел чоловіка, як і ёго одношіня з навколишнім світом. Настали часы, коли уж было недостаточно описовати і обсяговати то, што уж было, але vznikла потреба творити нового чоловіка і нову культуру. Філософ Бергсон приходить з думков абсолютной *цілості внуторного бытя чоловіка*, як і з думков о нерозрывній єдности чоловіка і бытя світа. А Хайдегер є того погляду, же онтологія є феноменологія людської екзистенції. Іншы філософы (Бергсон, Ортега-і-Гасет) твердять, же чоловік є інштинктивно-вітална фігура а концепції фрейдистів, персоналістів і неотомістів відять в чоловікови нелем дашто сексуалне і агресівне, але є то, як они твердять, і боже створіня і богом є маніпулований. Таки теорії чоловіка ставлять до опозиції сполоченства, народну масу беруть як даяку абстрактну єдиніцію.

Найновша європска література в посліднім часі приходить з моделом чоловіка, котрый є слободный і знать трансформовати себе самого. А найефектнішым средством на ёго моделованя є слово. Нове слово якраз веде к нарушіню традиційной представы о чоловікови як субекті, котрый в минулости частіше проявляв ся як опозиція к остатньому світу. З умельцькой літературы вытратив ся герой-індивідуаліста і зачала ся писати нова епоха, де чоловік є неодиілов частёв бытя і стає ся творивым феноменом.

Богове інтелектуалів ХХ. стороча (Гуссерль, Ніче, Фрейд, Бергсон, Керкегор і други) а з нима психоаналітики, екзистенціалісты, модерністы і постмодерністы, штурктуралісты, герменевтікы

і антропологи были тісно звязаны з розвитком уменя і умелецькой літературы, што ся проявило в обсягу, формі, в языку і вообще – в самім штїлі. Днесь сі не можеме представити моделованя образів чоловіка в умелецькій літературі мімо названих і не названих концепцій, мімо концепцій, яки писателёви нукать сучасна філософія. Правда, тотя ся не тыкать масовой културы, котра є анонімна і „бесfareбна“.

Чом сьме ся заставили при проблемі філософії і літературы? З простой причіны. Філософія детермінує світогляд, котрый є атрибутівнов характерістиков людського живота, котрый можеме брати як дінамичну силу. Силу, што іншпірує і веде через бесконечны сітуації, з котрыма ся чоловік стрічать у своїм животі.

Світогляд береме як компактный штруктурований феномен, де ёго ядром є наша представа о світі, але він є сучасно і „універзалнов методологіов“ на каждоденне наше рішіня. Світогляд – то є компактный образ світа, котрый vznikать як результат сумы знань, нагромаджених здравыма змыслама чоловіка, науков, виробным і умелецьким діятельством і т. п. Світогляд – є і генералізованём минулоу історічної скушености наших предків. Представа чоловіка о світі детермінує вектор ёго світогляду. Але світогляд – то є комплексна емоція чоловіка, бо він хоче порозуміти вшытко, што ся діє коло нёго. Порозуміти, то значить і то, же він ся ослободжує од узкости з екзістенції і наповнює ю приємныма чутямы. А такы чутя мінімалізують ёго трапы, а максималізованя приємного є інштрукціов на рішаня і діяня, на порозуміня світа. Чутя впливають на віру чоловіка. І хоць ту треба підкреслити, же чоловік ся снажить відіти лем тоты факты, котры він поважує за дашто правдиве і ясне і сучасно прагматичне, чім нераз деформує самого себе і свій погляд на світ.

Кідь зачінаме говорити о особі писателя, мусиме памятати главно на вопрос о взаємнім одношіню ёго світогляду і художнёй продукції. Тот проблем треба брати за єден з найголовнішых в теорії літературы. Він є харктерістичный тым, же талант умельця не є ізолований од сполочности, в котрій ся народив і формовав ёго світогляд. Він таким образом став ся конкретным соціалным оточінём, котре верховатов міров впливало на ёго духовный світ, чутя, думаня і т. п. Так поступно формований ёго світогляд ставать ся організованов сістемов філософских, політичных, релігійных, етічных представ і ідеалів, котры будуть мати рішучій вплив на цілі ёго творчости і ідейну позицію. Він – світогляд – в значній

мірї уж „обсягує“ свого читателя, а на другім боці є позначений автотекстуалностєв і интертекстуалностєв, тым, што автор прочітав, літературнов традиціов, културов свого етніка, але і културов у найшыршім значіню, історіов і традиціов, релігіов і ідеологічнов виховов, але і літературным жанром, котрый кладе на перше місце автор перед остатніма жанрами.

На кінці той части треба повісти, же в сучасній філософічній літературі не найдеме цілостнішу концепцію умельцькой літературы. Видиме інерцію поглядів, котры давніше высловив Гегел, же *„філософія духа – є то естетічна філософія, же умельцька література є мати методології гуманітного познання, котре поможе ліпше обяснити феномен людського „Я“ і одкрывати правду жывота в емоціоналній формі“*. Б. Рассел в *Автобіографії* написав, же в літературній формі він высловив ідеї, котры не доказав сформуловати в языку філософії.

На тім місці могли бы сьме назначіти будучность умельцькой літературы. Она ся реалізує у взаємнім переплітаню научного, умельцького і філософского погляду на світ, на чоловіка і ціле людство, на ёго сучасну проблематічну сітуацію, што вынутає собі обектівніше одрефлектовати свої проблемы і найти свою духовну рівновагу в жывоті.

Што можеме повісти о світогляді поета Юрка Харитуну? Точніше, што можеме повісти о світогляді ліричного образу, ліричного субекту, героя ёго поетічного зборника *Мої незабудкы*. Одповісти на тот вопрос, значіть конкретніше повісти о ідейнім світі умельцького твору, котрый ся одбиває в *темі* і тематіці, бо она ся одражать через реалности в творі (онтологія твору), в *проблемі* і проблематіці – то єсть в области ставляня вопросів, а говорити о *ідейнім світі* – значіть брати автора з погляду ёго умельцького рішання поставлєных проблемів. Якраз ту треба глядати одповідь, як ся автор vyrівнав зо зволенов тематіков і проблематіков. То є тота область умельцькой выповіди, в котрій автор нам, читателям, обяснює свою авторську позицію к навколишньому світу і к окремым ёго проявам в позітивнім, або негатівнім змыслі. А авторський ідеал, котрый є таксамо частєв ёго світогляду – то є фантазія писателя о высшій нормі людських одношінь, представа о чоловікови, о тім, який бы він мав быти, як мать вызерати сам живот. А треба додати, же свій ідеал автор лем зрідка яснїше і отворено высловлює.

Юрко Харитун є сыном тяжко скушаных Русинів сниньской

долини. Але кідь ся хочеме дотулити ёго світогляду, мали бы сьме добрі знати главно генотіп Русина/Русинів.

В окремих справах і висловах, наприклад, як то мож прочітати у справі уповномоченого міністра мадярьской влады Е. Егана з 1897 року, коли наших предків брали як народ, котрый не мав ани землю, ани худобу, судьба котрых находила ся в руках здерачів. Русинів брали як народ, котрый ся сістематічно спивав і був деморалізований, котрому не може уж помочі ани священник, ани староста, котрого вивжывать і понижує каждый комітатський урядник, є то народ, котрому ниhto на світі не може помочі. Тот народ, продовжує Еган, мусить закономірно падати все ниже і ниже – матеріално і духовно до того часу, поky дефінітівно не загине. А міністер Е. Еган, був єдним з мала тых людей (він був Шкот в службах мадярьской влады), котрый хотів помочі Русинам (*Верховиньска акція*), але 18. септембра 1901 року в селі Великы Лазы він був тяжко зраний а о два дні пізніше сконав. Правда, і тота поміч Русинам была шувно маскована мадярізачныма планами, котры выкликали у Русинів частіше протилежну реакцію. Немногы русиньскы інтелігенты, котры ся доказали поставити мадярьській асіміляції, мали в такій сітуації лем єдну можность – обернути свій погляд на силну державу – Росію. І так – образно повіджене – наша русиньска інтелігенція, котра ся дістала над остатню народну масу, як вільха, береза, ці сосна колысала ся з єдного на другый, ці третій бік, што залежало од політичної сітуації, до котрой ся дістала. Будовати в такім неяснім соціокультурнім ареалі народный ідеал, компактніший світогляд, не мож было.

А як вызерать сітуація у Русинів днесь? Днесь Русины на Словакії реалізують ся як мінорітне жытельство і знашають вшытко, што vyplывать з того одношіня – свої выгоды і невыгоды. Або точніше повіджено, знашають скоріше веце невыгод, о чім нам говорить історія Русинів по році 1948. Беспрецедентна акція – ліквідація грекокатолицькой церкви а з нёв урядный заказ екзістенції Русинів і їх адміністратівна зміна на Українців, – з нёв не найдеме нияку аналогію в послідній тисячрічній історії людства, бо і хоць в Бескидах і Карпатах вшыткым было все нелегко як народу, як етніку, ниhto не заказовав їм екзістовати. Мусила прийти „найгуманніша“ соціалістична ідеологія, абы нас зо світа, з історії, адміністратівно выгумовала. То собі не доволив зробити в Росії ани Й. В. Сталін, бо він і хоць розметав не єден народ по шыроких просторах

Сібіру, виділив їм місто, понукнув автономію, де могли як народ ці народность далше екзистувати. Доднесь на Словакії ніхто з веджіня маєрітного народа не набрав смілости оправдати ся Русинам за – отворено повіджено – геноциду, котру вершили на них. То было в недавнім минулім.

А днесь вызерать Словакія, а з нєв і наша русиньска сітуація, і так. Я выбрав лем два-три погляды реномованых людей Словакії, котры были высловены в послїднім часї. Вызначный представитель духовного жывота Словаків Данієл Пастірчак – священник, писатель і умелець, о сітуації в недавній президентській кампанії конштатує, же мы уж сконаны з партійных монолітів і з президентів, котры суть локаями тых партій. І додавать, чом бы мы по ерї клавнів не могли мати на Словакії президента-доброго ангела? На іншій місці чітаме, же люде на Словакії уж веце тужать за минулыма часами і боять ся будучности. А словацькый економ Вітковіч на повны уста кінцєм януара т. р. написав, же Словакія зникне, а вшыткы словацькы влады по році 1989 треба позаперати, бо вшытко є ту поставене на корупції, котра ся главно тыкать еврофондів, досягує 30, 40, 50%-ый розмір. А кідь к сучасному ставу на Словакії придаме русиньску минулость по році 1948, прийдемо на то, же о даякім выпрофілованім світоглядї, хочь і вызначнішого Русина-поета, говорити є барз тяжко. Наш лірік на єднім місці пише так: *„Ваджу ся із властыма думками // Правду не знаю // бо і запалена свічка // свою тїнь має // Блуджу без ціля // бо маю ціль // найти десь папороть // і засадити на гробах близких // што цвине без вины ...“* („Ваджу ся ...“, с. 90)¹. При позорнішій чітаню і той части стиха мусиме збачіти слово „папороть“, як і часть „засадити на гробах близких“ і „што цвине без вины“. Вшыткы части бы мали нести важну інформацію; а без глубшого порозуміння каждой із них не порозумиме ані цілому стиху в своїм універзалнім значіню.

Кідь при інтерпретації умельцького тексту береме за основу *біографію автора*, заміряме ся в такім припадї лем на факты з реального жывота автора і на условія взникну умельцькых образів. Тот методологічний погляд виходить з предположінія, же реалность і ей контекст своїм способом одбили ся в умельцькім текстї, а їх проштудованя може нам помочи порозуміти умельцьку реалность і ей генезу. Літературна критіка, котра ся притримує тых поступів,

¹ При цїтованю окремых текстів операли сьме ся на збірку стихів Юрка Харитуну *Мої незабудкы* (Пряшів: Сполук русиньскых писателїв Словеньска, 2013.)

мать в мерку вопрос – до якої міри ми, читателі, можемо ся дізнати о правдивості факту, але і об'єктивніше ся дізнати о самім авторови. Але умельцький твір – то не є достовірний одллятий кусочок жывота, зато він нам представлять лем не цалком ясны інформації, а внуторный авторський портрет може зістати про нас скрытый. При такім поступі ся можемо дізнати о конкретных історичных, соціологічных, етичных ці філософських контекстах, бо без фундованых знань реального контексту читатель не може глубше переживати ани умельцький текст. Інакше повіджено – назначена методологія баданя нас буде інформовати о вонкашній проблематіці творчой умельцькой ділні автора, але ніч нам не мусить повісти о ёго внуторнім світі, о ёго психологічных мотиваціях. Праві зато нам треба сконцентровати свій погляд на автора, котрого портрет є закодований в ёго текстах, а текст є про нас єдиним феноменом, вірогодным вкладом до критічної аналізи умельцького твору і релевантным матеріалом ёго інтерпретації, бо онтологія тексту і онтологія реального світа біографічного автора, то суть дві часто барз од себе далеки ентіты. Іntenціального, рецептівного автора можемо выслідити на основі ёго текстів і імпульзів, котры суть скрыты у взаємнім внуторнім попереплітанім змыслі. А тото коншатованя поважаєме за логічне, яке в обцім мож акцептовати. Каждє авторське снажіня є уведжене в текстї, але кідь бы то не было так, потім не мусив бы нас інтересовати ани сам автор. А кідь бы нас і інтересовав, потім лем як яв історії, соціології, політики, але нігда не як яв естетічний. Зато знова підкреслюєме, же при одношіню автор – текст – реципент є текст і ёго внуторна організація єдина і не може никым і нічим быти спохыбнёвана величіна.

Але і текст – курто повіджено – може ся компоновати на уровни алегорії, т. є. авторовы думкы з найрізнішых областей познання суть дость прямо внешены до тексту, а потім перед нами є така форма познання, котру можемо высловити і понятями, а авторський замір можемо одкрыти логічнов аналізов тексту. Такий текст потім мусиме брати як мало компліковаый, але і естетічно мало цінный, а про літературного критіка аналіза такого умельцького твору є проста і некомплікована процедура.

Але є в людськім уважаню і така область, котра ся не дасть высловити понятями. Є то область символу, субектівного ставу, котрый vznikать скрытым і притім богатым змыслом. А проблем не видиме в области тропів або в їх інтерпретації. Проблем ся находит

в області „означованого“. Область означованого є огнище, з котрого вытрїскує естетічна сітуація, што не має певну подобу. Є то барз компліковане одношіня субекту, котрый проявляє свій погляд на онтологічний матеріал, на реалний світ. А якраз того одношіня субекту к об'єкту представлять важний проблем при інтерпретації, бо є то неперестанне осцілювання думок між ними, коли ся через суб'єкт одкриває, моделує об'єкт а через об'єкт можемо ясніше „відіти“ суб'єкт. „Означоване“ – то є неперестанний, дінамічний став, то є втягованя, переплітання, высвічованя суб'єктивного і об'єктивного. Якраз таке амбівалентне одношіня суб'єкту і об'єкту, де ся перманентно обявляє і страчає людське „я“, а його одношіня к бесконечному є тов областєв умельцького тексту, де „ся родить“, де vznikать естетічна знакова сітуація. Так бране „означоване“ може быти высловене, выповіджене знаком, котрый спосібный „постигнути“ того одношіня між суб'єктом і об'єктом, результатом чого є комплікована думкова полісемія. А таку думкову полісемію може обягнути лем сімбол. Сімбол так высловлює неісте одношіня чоловіка к бесконечному, незнамому, чім може пересягнути і його самого, бо сімбол представлять пружный, погынаючий потенціал слободных функчных валенцій, котры суб'єкту доволять высловлєвати ся все к новшым і новшым функчным контекстам.

Інтерпретувати текст-сімбол, де в його основі не лежить понятя, але лем невызначность одношіня і амбівалентія, мож, докінця барз продуктивно, кідь будеме бадати естетічний контекст умельцького тексту. При такім погляді на текст бы сьме могли повісти, же мы уж „дома“, же має певну землю під ногами, бо можемо цалком акуратно постигнути літературнотеоретічним апаратом естетічны граніці, жанровы форми, їх нагодну модіфікацію, облюбены мотивовы поступы, формалны естетічны поступы, їх вплив на формованя новых змыслів.

Але і ту читатель може выбрати собі свою дорогу к тексту: він ся може понорити до області полісемії тексту, де може найти отворенішы думки-алегорії, на основі котрых обявить авторську выповідь в області філософії, релігії, етики, історії і других наук, де він, читатель, може зробити собі єднозначны выводы на основі своїх можностей. Але літературна наука не може будувати свою науку лем на читательських чутях. Она ся сперать лем на баданя умельцькой форми, т. з. інтерпретація тексту бы мала смеровати к семантичній орьєнтації тексту а результаты баданя мали бы быти підложены фактами на

основі аналізу структури тексту. Безгранична інтерпретація тексту є шкодлива, а літературна наука їй не може акцептовати. Як повів Умберто Еко, і текст має свої права а літературна критика бы мала респектовати тоты права.

Спомянеме іщі еден інтерпретацыйный проблем – як при читаню умельцького тексту найти авторський замір, а кідь „найдеме“, ці наісто то буде автентичный замір автора. Далше мусиме про себе положитьи вопрос: Є наша інтерпретація основана на доказных предпосладах тексту? Суть нашы заключіня обективны і одповідають умельцькій структурі тексту, або є то лем результат нашых субективных очековань? Но а тото є цілый ряд вопросів, котры поважуєме за ключовы при обективній інтерпретації умельцького тексту.

І на кінці нашых уваг о інтерпретації тексту треба памятати і на перспективу тексту. Каждый текст діспонує властным поглядом, т. з. на умельцький текст бы сьме мали позерати на основі ідеалу, котрый текст собі сам створив. При інтерпретації твору мы бы мали позерати на внуторну перспективу твору, відіти ёго вектор погляду на читателя.

Авторське думаня або філософію автора можеме найти на розлічных уровнях ёго умельцьких текстів. Але найясніше ся то проявує в мотівах², котры автор шпеціфічно ідіоматічно презентує ці уж продумано, або інтуїтивно як домінантны, як ключовы умельцькы средства. В них ся указує конкретна часова і історічна сітуація, в котрій текст vznikать, але в них мож збачіти главно орігінальность авторського віджіня субекту. Правда, при такій інтерпретації текстів дістанеме ся близко к псіхології і псіхоаналізі, але і к вопросам етїчным, бо таким способом орьєнтоване баданя є силно антропологічне³. Ідентичность умельцького лірічного твору⁴. Подля

² Мотив є „скушеность поэта в ёго значимости“ (Дильтей). В тім змыслі мотив береме як основный, початочный і конкретный момент художнёй творчости, є то сума ідей і чувств поэта, котры глядають своє найвыразніше художне оформліня. Сучасно “діктують” поетови і матеріал про поетичный твір, в котрім проявлює ся індивідуальный і народный дух. В шырокім змыслі того слова – мотив є основне псіхологічне або образне зерно, котре є основов каждого художнёго твору

³ Подробніше о мотивах і художніх средствах в творчости Юрка Харитуна писали сьме в рецензії на ёго першый зборник поезії Гуслі з явора, з котрыма ся стрічаєме і в Моїх незабудках.

⁴ Лірика і ёй симптомы. Є то літературна форма, котра выражать внуторный світ а є часто штілізована у віршах. Она выражать впливы, емоції, думкы і позиції – выражать внуторный світ, який є споєный з фіктивным субектом (лірічным субектом), котрый є опакон свідомости живого чоловіка, респ. конкретного чоловіка (автора). Таков експресивнов дімензіов одлишує ся од епікы і драмы, де

участи ліричного суб'єкту розознаєме дві виразові стратегії лірики – є то лірика автопрезентативна і предметна. Першу стратегію береме як штандардну форму ліричної презентації самого автора. Типічнов грамагічнов формов є перша або друга особа єднотного чісла. Така лірика визначає ся сповідалным або денниковым характером. Є то лірика інтімна, але автор ся може высловлєвати і к сполоченьскым проблемам. Наївный, нескушений чітатель тоту форму лірики стотожнює зо самым автором, з ёго біографіов, або ся снажить порівновати зажиткы ліричного суб'єкту з особов автора. Характер автопрезентачной поезії має і поезія Юрка Харитуну.

4. Наш автор зволив вольный вірш (*vers libre*), котрый є єднов з форм модерной поезії. Такий вірш обягує мінімалне чісло нормованых рітмотворных елементів, не має єднаке чісло складів, не дотримує чісло акцентованых і неакцентованых складів, не має єднаке чісло складів в стиху, не мусить мати і дакотры іншы знаки „організованого“ вірша. Вольный вірш є організований сінтаксічно, што детермінує і ёго інтонацію, зато при чітаню і глубшій аналізі такого стиха⁵ треба веце позерати главно на сінтаксічны, лексікальны і тематічны стороны умелецького тексту. З того, што сьме назначіли, выходить, же рітмічна організація вольного стиха є дінамічна, барз колысава і пружна, же він має тільки варіантів, же каждый стих заслугує окрему позорность. Помочі нам може визнамове будованя стиха, котрый має мати два визнамовы центры – на зачатку і на кінцю. Они мають свою двойєдину функцію – зміцнєвати логічно-

панує часова каузалность. Лірика тоту кавзалность максімально ослаблює, але про ліріку є важный прінціп еквіваленції, вдяка котрому мож многостранно варіювати назву той істой річі. Прінціп еквіваленції розвивать передовшыткым вірш (рітм і стофа), паралелізм, лейтмотів, рефрен, варіації, цікл, вживають ся контрасты і градації і под. Про ліріку є домінантний метафорічний прінціп, в прозі домінує прінціп діловых взаємных односин. Час в ліріці є лем теперішній, она ся визначає інтензітов і концентраціов, котра є (мала бы все быти) нова і неповторна. Основнов постанов в ліріці є „Я“ і „Ты“, чім інклінує к музиці (вокалічна інштрументація, рітмічна організація, інтонація), але і к витварному умену.

⁵ Стих – то є лірічний або і ліроепічний художній текст, котрый визначає ся закінченюв художнєв выповідєв автора за помочі ліричного суб'єкту. Ёго обяг визначає ся ідейнов і естетічнов орьєнтаціов, котра детермінує тему, композицію, звуково-матеріалну і візуально-графічну штруктуру і організацію стиха. З візуально-графічного погляду стих складать ся з віршів, котры мають сілабічну довжку, далше складать ся зо строф з певным чіслом віршів. Особитостєв візуальной і графічной стороны стиха суть ёго звуково-матеріалны елементы – метер і рітм, евфонія і рим, інтонація і темпо, сінтаксіс і павзы. А тото вшытко є тісно звязане зо строфічнов організаціов стиха.

сінтаксичне членіння, котре є дость тіпічне про прозовий текст. У Юрка Харитуна ся стрічає з вольныма стихами, котры характеризують окремы визнамовы сегменты.

К таким стихам з двома семантичныма центрами належать: *Гуслі* (17), *Думкы* (18), *Як в яри* (20), *Роспещена ріка* (23), *Такий покій* (82), *Ты і Я* (83), *Суд* (84), *Зарученины* (85), *Людськым судьбам розумлю* (86), *Пас доктора Левіна* (162), *Женьшень* (160), *Сны* (59), *Одходиш* (34) і іншы. Як образный і конкретный приклад так організованих стихів сьме выбрали стих *Як в яри* (20). В нїм є читатель в першій части введжений до душевно критичного положіння ліричного субекта, котрого штось дусить, дусить ёго душу і про што „*выпадають слова з рота*“, „*підламують ся ногы*“ і треба падати на колїна. В тій части автор каждым новым словом проглублює ёго росчарованя, душевне напня, доведжене аж до пропасти (впаджіня на колїна). Друга лаконічна часть стиха – „*на гладких дорогах выпріла ласка не цвине*“ – знимать напняту атмосферу стиха, бо она реално не є частёв душевного розположіня ліричного героя, она є „додатком“ к стиху, який дідактично вносить „*людську мудрость*“ до души героя, яка бы мала ёму помочи легше здолати велике росчарованя. Є то катарзія души, дорога к душевній цілости. На іншій місці (*Забыти?*, 10) „додаток“ стиха выповнює іншу функцію – обьяснює чом „*сердця головнями горять*“, чом „*розбігли ся думкы нашы?*“ (не дає преграда спати ...). Подля такого „ключа“ написаны і іншы стихи, як *Одходиш* (34), *Під тополёв* (35), *Хто любить – мусить вірити* (60) ... В іншій стиху (*Не люблю ілузії*, 63) сентенція (пропозиція) є на зачатку, а в другій ёго части автор конкретізує, „*розмінять на дрібны*“ части і уточнює (люблю мелодії, заграю, заспівам ...).

В зборнику стихів *Мої незабудкы* стрічає ся з цілым рядом стихів побудованих на антітезії (штїлістична фігура, де автор кладе до протистояння два мотивы, понятя або і образы, думкы). К таким стихам належать: *Ты і я* (83), *XXX* (*Людськым судьбам розумлю*, 86), *Люде* (102), *Штось ся ту зломило* (140), *Райске жытя* (146), а стих *На кого чекаш ты?* (170) скомпонований на самых антітезах.

Але не вшыткы стихи *Моїх незабудок* написаны в указанім ключу. Формално на основі організації стиха, ся не стрітїме з розділовыма знаками, могли бы сьме їх і так брати, але в реальности маме перед собов обьягово просты стихи або, іншак повіджено, єдна думка высловена в подобі стиха, як наприклад, в стиху *Хочу* (75): „*Сам себе //старам ся пересвідчити //же співанка – поезія //*

поезія – співанка //моя потіха //Єдного дня хочу //жебы воскресли //в наших очах //душах //устах //не жыли //в могилах//тмах //Прийде час //же будуть //вічно //жыти в нас.“ Перепишемо тот стих до прозаічної форми: „Сам себе старам ся пересвідчити, же співанка-поезія, поезія-співанка моя потіха. Єдного дня хочу, жебы воскресли в наших очах, душах, устах, не жыли в могилах, тмах. Прийде час, же будуть вічно жыти в нас.“ Быстроумный читатель мусить зістити, же великий умелецький розділ міжжі першов і другов подобов стиха не найде! Точніше повіджено, велё умелецькости не є ани в першім, ани в другім варіанті стиха. Хочеме назначіти, же дакотры нашы русиньскы тыжпоеты сі думают, же стачіть написати пару рядків слов, в котрых говорить ся о любви, о розчарованю, же то напишуть в подобі стиха, а уж то буде поезія. Але поезія то є *техніка і талант*⁶.

В зборнику ся стрічає і зо стихами, де не є цалком ясно сформова думка. Як приклад уведемо стих *Метафора страченого часу* (87), де од самого зачатку лірічний субєкт є переповнений красотов свого села, де є надхнений „співанков трав, прекрасным недільным днём“, же ани „стріха постаріла“ не може нарушити ёго щастливы хвилі, де з переповненым душевным восторгом „позерать на Кычару

⁶ „Злой“ поезії нїт, бо зла поезія не є поезіов. Але стрічає ся з текстами вшелиякой якості, а інакше то не є ани з реакцій на них. Каждый з нас може увести пару прикладів, котры бы нас розосміяли своєв наївитов. Треба повісти, же поезія не є шпортова дісципліна, ани часова ці теріторіална річ, жебы ся дала зміряти. Але істый тип хыб, зловыків і вшелияких языковых лапсусів мы бы могли спомянути дость. Я давніше, в ері соціалізму, дочітав ся і таке: „А днесь, кідь вітор воно ярьню приносить зо згнитої шыбеніці, будуєме електрарню в своїй першій п'ятірчінніці.“ Чоловіка мусять даякы силы збавити елементарной увагы, жебы написав дашто таке „мудре“. Але лірика інтимна, любостна ці лютостна є барз зранима і прото ништо, хто має здоровый розум, не сміє ся з ній. Правда, такы темы дость часто притягують графоманів і інших принагодных тзв. поетів, котрых барз скоро одшмарить зо свого списку час.

В чім проявлять ся зла поезія: єднов амбіціов „поетів“ є вызвати за каждую ціну обдив читателя. А чім ся веде о то снажить, тым ся му менше дарить; многы поеты ся снажать высловити барз компліковано, абы закрыли свою некомпетентность, а притім малохто є смілий повісти, же „краль є голый“, же така поезія є богапусте марніня часу. Таку поезію пише помалы каждый, але ништо ей не чітать; зла поезія є писана на ефект, в ній абсентує нефалшоване чутя. Поезія – то є „бісїда“ в другім плані, злій поезії хыбять тот другый план, хыблять гллубшы думкы; зла поезія є така, котрій хыбять метафора а предовшыткым образ; зла поезія ся не дасть чітати; зла поезія визначує ся тым, же в ній хыбує поезія; злу поезію характеризує пряме высловлєваня, невербалізують ся гллубшы емоції, велё словами ся мало повість; такий поезії хыбять кумшт невыповіджености, інвенція, асоціатівность. Она думками плытка, прямолінійна, а к тому є написана і злым языком ...

горбату“. Є то реална апотеоза. Але стих є закінчений так: „Скоро не увидиши таку метафору страченого часу“!!! А мы ся просиме: чом „страченого часу“? Доволиме сі на тім місці запохыбовати о гллубшій психологічній контексті перцепції поетом судьбины чоловіка в часі і просторі. Єствує страчений час? Промарнений час, твориво прожитый час, надаремно прожитый час – тому мож розуміти, але страчений час? Фізици бы могли точніше і професіональніше одповісти на тот проблем. Але нас барз ани не інтересує словне споїня „страчений час“. Нас інтересує інша реаліта, бо нашому чоловікови-Русинові, котрый при вшиткій каждоденній біді, лопоті, щастю і нещастю, радости і нераз голодному, ани на розум не пришло, жебы ёго живот був страченим часом. Тот час, котрый він жив, в реалности ани не мав коли го слідовати. Тым хочеме підкреслити, же так закінчений стих не одповідать моралности нашого чоловіка і не є то призначне про ёго перцепцію свого „я“ в околишнім світі. Але і хоць в нашім животі не вшытко ся діє так, як мы бы хотіли, коли нас пострічають нерадостны часы і т. п., ани в такій сітуації мы не можеме уважовати о страченім часі. Поет мусить быти світлом в тмі світа, а не наспак. В споминанім стиху читатель може і на основі споминаного кінця порозуміти, же лірічний субект дость негативно і надміру субективно оцінює сітуацію, што може негативно высвітлити ёго як особу розорвану і вічно неспокійну. Мы маме і позначку к слову „вернісаж“, яке послужыло авторові як понятя, котрым хоче в універзалній формі высловити вшытко, што субект видить і переживать.

Слово „вернісаж“ є чужде і штілістично приналежить до публіцистики. Окрем того ціла часть стиха до слова „вернісаж“ є моделована в мінорнім тоні а слово „вернісаж“ із „різаным“ і „острым“ „Р“ і кінцём – „саж“ нарушує цілу евфонію стиха.

В зборнику лем тяжко бы сьме могли виділити погляд автора, з яким ся стрічає в стиху *Памфлетісты*, бо памфлет є літературно-публістичный жанер з актуалным значінём! І хоць не мать певну ціну. Не знаме, што то є „інігон“, автор вжывать „дябол“ і „дьябел“, в стиху *Хто любить – мусить вірити* стрічає ся з „мертвым камінём“. Екзістує і „живе“ каміня? Прирівняня в стиху *Щастя* (88) – „чую ся як боцан на стрісі в ледовых коцках цукрю“ оцінюєме як дость неясне і не одповідать животній реаліті – боцаны на зиму одлітають од нас до теплых країв. Прирівняня береме як дость імітоване і формалне. Не розумиме і конштатації (xxx, 90): „Блуджу без ціля бо

маю ціль. “ Не є то ани оксіморон, ани інша „логіка“. Не нашли сме в тім істім стиху ани даяку логіку в ёго части: „*найти десь папороть*“ і засадити на гробах близких, што „*цвине без вины ...*“ Чом праві папороть? Етнографічно то не обстоїть, бо наш русинський простый народ то не звык робити. На гробах звык садити барвінок, але не папороть уж і прото, же наші предкове добрі знали, же папороть є ядовита рослина. А автор бы мав знати, же папороть не цвине, розмножує ся лем спорами. Уведжены приклады береме як самоціль в семантичнім і фонетичнім змыслі, што говорить о не барз дослідній авторській роботі над стихом. В зборнику сьме нашли дость велё місць, де фігурує слово „*тіло*“, наприклад, „*твое тіло має подобу голубів*“ (23), „*што іщі треба про тіло і душу?*“ (33), „*і не Сагара де скоро тіла*“ (36), „*свічка розъяснить білы тіла*“ (113), „*Літо на твоім тілі прочітам*“ (119), „*Місяць ... не видитъ твоє біле тіло*“ (136), „*може на тілі твоім*“ (177) і т. п. То не є добре высвідчїня про поета, про ёго штїлістично-поетичны варіації і семантичну богатость. Скушеность є така, же малоколи у доброго поета найдеме в єднім зборнику ходем два єднакы образы, порівняня, метафоры ці іншы умелецькы средства. Чудно, аж грубо звучить і слово „*скора*“ як характерістіка тіла женьского, але ани в контексті „*скора*“ стромів слово „*скора*“ не повнить естетичну функцію. Так може писати біолог при характерістіці скоры стромів, але не поет. В зборнику жадало ся высвітлити під лініюв такы слова, як „*sostenuto*“ (таке слово не найдеме ани у великім словнику чужіх слов Іванової-Шалінгової), або музичны назвы як „*ноктурно*“ ці „*рансодія*“. Не каждый читатель мать знаня з музичной виховы. А хто знать, што є тот „*Клондайк*“ і де він є? Істу часть стихів зборника **Мої незабудкы** мож зачленити до жанровой групы (мікро) фейтону, бо там, де ся споминають Снина, Остружніця або інше аналогічне місто, є то уж конкретна выповідь, котра є призначна про публіцистичны жанры лірікы, а не про поезію в строгішім визнані того слова.

З погляду композиції о стихах Ю. Харитуна можеме повісти, же він часто выуживать астрофію, што значить, же строфы не бере до увагы а стихи творить тематичныма частями, што є призначне про рефлексівну і модерну ліріку. Могли бы сьме твердити, же ёго стихи припоминають нам „поетичне Лего“. Они, подобно як споминана складачка, складаються з єднотливых мініатюрных думок, котрым ся автор старать втиснути сполочну ідею. Негативно на нас впливають і слова „*мій*“, „*мої*“, котры аж барз часто вжывать, точніше

зловживать. У визначних поетів з таким підчаркованєм своєї умельської продукції ся не стрічає. Точніше, лем у Павла Орсага Гвездослава стрітимо ся еден раз зо зборником *Мої незабудкы*. Поезія, і хоць є то діло конкретного творивого поета, є то артефакт нераз аж універсального погляду на світ і є „мастком“ вышиткых читателів. Бесконечным підкреслєванєм „мого“ може наконець выкликати у читателя аж чувство аверзії.

При моделованю естетичного в стихах домінує денотація, т. є. автор вживать языковы єдиніці на пряме, первістне означіня конкретного яву при комунікації. Часто выживать еліпсу – сінтаксічну конштрукцію, при котрій выхаблять поєдны слова ці групу слов, чім хоче економити слово, стручніше ся выповісти, але і дати можность читателєви дотворєвати єго текст і проглубити тым єго многозначность. Немало є і таких стихів, котры своєв внуторнов організаціов припоминають нам басні, што чуєме як позітівный яв, бо в композиції стихів барз важну роль грать якраз поінта. А дакотры стихы мы бы могли назвати інсітнов поезіов.

Остатній зборник характеризує Юрка Харитуна як чоловіка, поета і читателя, в котрім з призначнов єму ємностєв дотыку зо своїм минулым, але главно то платить о носталгічнім дотыку з природов, зо своїм родным краєм, понукать читателєви выповідь о своїм часї, выповідь повну обчековань і росчаровань, переливаня сучасного з минулым, бо лем з того, што было, што є за нами, міг vznikнути смуток, жаль, споминаня на минулость ... Стрічаєме ся в нїм з лірічныма нотами, з рефлексівностєв, але і з тонкым гумором, котрым хоче зменшити напятя і злобу, што vznikать міджі релным світом і лірічным субєктом. В стихах Харитуна найдеме добрый кусочок слободы, бо лірічне „я“ выповіло много і могло читателя пересвідчіти, што го трапить і пронаслідує. Зборник береме як хронологію і далшу етапу єго жывота і оточіня, де ся народив, довгый час жив і тепер жыє. Ёго книжки глядають свого читателя, хотять нам повісти о інтересных подїях, якы могли бы збогатити і їх духовны переживаня. Але, як добрі знаєме, не все ся їм то дарить – а може, окреме то платить про днешні дні, бо ани нашы очі і сердця не суть все поотворены.

ЛІТЕРАТУРА

ANTOŇÁK, A. *Sociokultúrna interpretácia umeleckého textu*. Prešov: Filozofická fakulta PU, 2004.

ХАРИТУН, Ю. *Мої незабудкы*. Пряшів: Сполок русиньських писателів Словеньска, 2012.

EAGLETON, T. *Úvod do literární teorie*. Oxford: 2001. V preklade do českého jazyka Petra Onufera. Praha: Nakladatel'stvo Plus, 2010.

HRABÁK, J. *Úvod do teorie verše*. Praha: SPN, 1978.

Doc. PhDr.Andrej Antoňák, CSc.
Prešovská univerzita v Prešove,
Ústav rusínskeho jazyka a kultúry,
ul. 17. novembra č. 15, 080 01 Prešov
e-mail: a.antonaaa@gmail.com

ОПТАЦІЯ ЧЕХІВ, СЛОВАКІВ ТА УКРАЇНЦІВ (РУСИНІВ) У 1946 – 1947 РОКАХ

Світлана ШУЛЬГА

Abstract

Reasons, motion, consequences of optation and migration of citizens of Czechoslovakia and USSR, are educed in the article and analysed, them social adaptation in the second half 40 - to beginning of 50th of XX of century. On the basis of the archived materials quantitative descriptions of onmацийних processes, and also features of social adaptation of onmanmiv, are set on the walks of life of Ukraine and Czechoslovakia. To scientific turnover the unknown documents of archives of the Volyn and Rivne areas of Ukraine are first brought over.

Key words

Optation, optanti. Reoptanti. Social adaptation. Volhynia Cech. Ukrainians (rusini). Slovaks. Volhynia. Czechoslovakia. Slovakia.

У повоєнні роки загострилося національне питання у новостворених та відроджених європейських країнах. Керівництво переважної більшості з них, виходячи із власних державотворчих інтересів, притримувалося концепції гомогенності у питаннях національної структури, прагнучи, водночас, вирішити територіальні проблеми, зокрема і шляхом оптації (оптація – від лат. *optatio* – вибір громадянства). Право оптації надається, як правило, міжнародним договором, але можливий і односторонній порядок її надання. Оптація не завжди є способом отримання громадянства. Так, у конвенціях про подвійне громадянство особі, що є біпатридом, може бути надане право оптувати (вибрати) одне з двох громадянств і тим самим втратити інше. У інших визначеннях додається ще й положення про вибір держави (оселення). Новітня європейська історія засвідчила хибність вирішення міжнаціональних проблем шляхом створення етнічно «чистих» територій методом механічного переміщення значних етнічних груп в інші країни. Одним із таких невдалих прикладів розв'язання національного і територіального питання адміністративними методами стала оптація чехів, словаків та українців (русинів - авт.) у 1940-х – на початку 1950-х років.

Тому метою нашого дослідження є виявлення причин, перебігу та особливих умов оптації чехів, словаків та українців (русинів - авт.), їх переселення та соціальної адаптації у 40-х – на початку 50-х рр. XX ст.

Проблема обміну населенням між європейськими державами у повоєнні роки є недостатньо вивченою. Увага українських дослідників переважно звернена на вивчення процесу переселення українців з Польщі, поряд з тим, питання обміну населенням між СРСР та Чехословаччиною у повоєнний період, окрім поодиноких досліджень, не знайшло широкого наукового висвітлення.

В останні роки, з відкриттям архівів, ми маємо змогу дослідити причини та процес обміну населення між Чехословаччиною та Радянським Союзом (Україною). Так, історик Ігор Винниченко згадує про примусове переселення народів, що проводилося в СРСР в 1920-1950-х роках¹. Проблеми повоєнної оптації громадян української, чеської та словацької національностей розглядають у своїх статтях І.І.Вовканич, Р.Кабачій, В.Даниленко. Серед чеських та словацьких дослідників слід згадати Івана Ваната, монографія якого «*Волинська акція*» являє собою фундаментальне, документально обґрунтоване дослідження, що відкриває багато невідомих сторінок в історії міжнаціональних та міждержавних відносин у повоєнний час². Словацький дослідник Міхай Шмігель присвятив кілька публікацій проблемам повоєнної історії Закарпаття та Словаччини, зокрема оптації 1947 р.³. Таким чином, очевидна необхідність детального розгляду вказаної проблеми.

Визначення терміну «оптація» подається різними дослідниками, думки яких зводяться до наступного. У міжнародному праві оптація як правове явище належить до способів набуття громадянства (філіація, натуралізація, оптація, трансфер). Правознавець П.Вейс у праці «Гражданство и оптация в международном праве» так говорить про оптацію: «*Лица, которым предоставлено право оптации, должны в течение заранее определённого срока сделать выбор: либо сохранить*

¹ Винниченко І. *Примусове переселення: 1920-ті – 1950-х роках*, с.49 - 70.

² Ванат І. *Волинська акція*. Пряшів, 2001.

³ Михал Шмігель. *Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944-1945) в контексте аннексии Закарпатья СССР* /Михал Шмігель// „Codrul Cosminului”, XVI, 2010, No. 2, p. 133 - 145. [Електронний ресурс]. Режим доступу: atlas.usv.ro/www/codru_net/.../2/ruthenia.pdf; М. Шмігель. *Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советскому Союзу (1944 – 1945 гг.)*, [Електронний ресурс] Режим доступу: www.rsijournal.net › Випуск 5 – 2010.†

гражданство государства, где они ранее проживали (путём переселения в другую местность); либо получить гражданство того государства, которому фактически отходит территория. Дети, как правило, при оптации следуют гражданству родителей. Также при оптации за лицами сохраняются их имущественные права»⁴. Отже, оптація – це набуття громадянства на основі його вибору в зв'язку з територіальними змінами. Особи, які мешкають на частині території однієї держави, що переходить під суверенітет іншої держави, отримують право оптації в порядку й у терміни, обумовлені договором між відповідними державами або встановлені державою в односторонньому порядку. Право оптації полягає в праві особи вибрати собі громадянство: або залишити громадянство тієї держави, на території якої вона мешкала раніше, або набути громадянства тієї держави, під суверенітет якої переходить ця територія. У випадку залишення старого громадянства особа повинна в визначений термін залишити територію свого проживання, в разі вибору нового громадянства – вона залишається в місці свого проживання.

Роман Кабачій висловлює думку про переселення 1947 р. як про трансфер, зокрема зазначає: «...на мою думку, обмін населення між ЧСР і СРСР був класичним трансфером населення, характерним для багатьох країн у стосунку до національних меншостей на поч. і в середині ХХ ст.», при тому посилається на українські та російські публікації (див., напр. Ткачов, Сергій: Польсько-український трансфер населення 1944 - 1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля, Тернопіль : «Підручники і посібники», 1997; Проблема виселення венгров із Чехословаччини // Национальная политика в странах формирующегося советского блока, Москва : «Наука», 2004, с. 218.)⁵.

Зазначимо, що «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (Великий тлумачний словник сучасної української мови (з. Дод., допов. на CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.: іл.) так визначає трансфер (Трансфeр (від англ. to transfer – переносити, переміщати)) – це перехід населення будь-якої території з одного громадянства в інше в зв'язку з передачею території, на якій воно проживає, однією державою ін-

⁴ Вейс П. *Гражданство и оптация в международном праве*. М., 1979.

⁵ Roman Kačičij/Roman Kabachij. До питання про оптацію південних лемків з Чехословаччини на Волинь у 1947 р.: причини переселення. K otázke optácie južných lemkov z Československa na Volyn v roku 1947. Príčiny presídlenia. // *Dejiny* 1/2010 – internetový časopis Inštitutu histórie FF PU v Prešove [Електронний ресурс] Режим доступу: http://dejiny.unipo.sk/Dejiny_1_2010.pdf

шій. Трансфер відрізняється від оптації тим, що в цьому випадку зміна громадянства настає автоматично. Фактично, це обмін населенням між державами на основі міжнародної угоди, хоча сучасне міжнародне право не допускає автоматичної зміни громадянства. Таке переселення було передбачено, наприклад, рішенням Берлінської (Потсдамської) конференції керівників держав-переможниць у 1945 р. за підсумками Другої світової війни, яким передбачалося переміщення в Німеччину німецького населення або частини його, що залишилось у Польщі, Чехословаччині й Угорщині. Це було мотивовано насамперед тим, що німецьке населення, яке проживало в цих країнах, було приводом для інтервенції німецьких військ (судетські німці, проблема Данцига і данцизького коридора).

Отже, сучасне міжнародне право визначає оптацію як право добровільного вибору громадянства та території проживання з обов'язковим збереженням майнових прав при міждержавному обміні територіями. У даному випадку (договір 1946 р.) територіальні зміни (обмін, передача, відторгнення тощо) не були передбачені. Тому переконливо можна твердити, що переміщення населення за міждержавною чехословацько-радянською угодою від 10 липня 1946 р. не було у «чистому» вигляді власне оптацією чи трансфером, а здійснювалося державами з огляду на тогочасну міжнародну та внутріполітичну ситуацію, без передбачення наслідків такого переселення для громадян обох держав. На нашу думку, у найбільш вразливому становищі опинилися оптанти з Чехословаччини.

Зупинимось на причинах та факторах, що призвели до переселення. Міжнародний контекст проблеми аналізує Р.Кабачій, вказуючи, що як одна, так і інша сторони (Радянський Союз і Чехословаччина) були зацікавлені у проведенні оптації.

Розглянемо позицію Чехословаччини. Особливого характеру набула оптація чеського населення, яке проживало на теренах Волинської області України, де з середини XIX ст. оселилася значна за чисельністю чеська община. Під час Другої світової війни тисячі волинських чехів - чоловіків і жінок - вступили добровільно до лав 1-го Чехословацького армійського корпусу, створеного в СРСР під командуванням Л.Свободи. На початку березня 1944 р. до лав корпусу вступило майже 12 тис. волинських чехів, зокрема більше як 420 жінок та дівчат. Волинські чехи надали чеському військовому з'єднанню також і матеріальну допомогу: зібрали кошти на придбання танків для танкової бригади, віддавали коней, зброю, музичні інструменти,

зібрали велику кількість продуктів харчування. Під час війни в 1-ому чехословацькому корпусі утворилася своєрідна громадська організація – земляцтво волинських чехів. Після демобілізації частина чехів повернулася до Радянського Союзу, інші залишилися в Чехословаччині.

В умовах нової внутріполітичної ситуації у повоєнній Чехословаччині представники волинських добровольців армії Л. Свободи убачали виняткову нагоду для здійснення рееміграції своїх сімей з Волині. Чехословацький уряд на чолі із Е. Бенешем, що знаходився під досить сильним тиском волинських чехів-учасників визволення Чехословаччини і наполяганнями Л. Свободи, мав на меті повернути волинських чехів та їх сім'ї з Волині на Батьківщину. За рішеннями Потсдамської конференції з північно-західних територій Чехословаччини виселялося німецьке населення, а отже, створювалися умови для переселення на звільнені території чехів з Волині. Їх намір зустрів повне порозуміння нової влади, яка поставила за мету заселити чеське пограниччя слов'янським, в першу чергу, чеським населенням. Однак для реалізації цього плану було необхідно досягти згоди Радянського Союзу і закласти легітимну основу для такого переселення.

З іншого боку, внутріполітична ситуація в Чехословаччині свідчила про прорадянські настрої певної частини політикуму та населення північно-східної Словаччини. Як зазначає Міхал Шмігель, в регіоні *«славянская идея имела глубокие корни и ... одновременно были распространены русофильские настроения, происходящие от идеи славянского братства и близости «великой России», невзирая на то, шла ли речь о царской России, советской России или СССР»*. Далі, вивчаючи ситуацію у регіоні у повоєнний час, Міхал Шмігель нагадує, що словацькі русини заселяли північний схід країни: округи (райони) Стара Любовня, Бардейов, Сабінов, Стропков, Свидник, Гуменне, Медзилаборце, Снина, а частково і дальні, розташовані на північ, округи Східної Словаччини. В 1945 р. ця етнічна група складала близько 100 – 110 тис. осіб або близько 3% населення Словаччини⁶. *«Вони (русини – авт.) проживали цілісно, часто в суцільно русинських селах і становили для чехословацької держави певну проблему»*, – зауважує Р. Кабачій⁷.

⁶ Міхал Шмігель. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944 – 1945) в контексте аннексии Закарпатья СССР. „*Codrul Cosminului*”, XVI, 2010, No. 2, p. 133 - 145. [Електронний ресурс] Режим доступу: atlas.usv.ro/www/codru_net/.../2/ruthenia.pdf, с.134 - 135.

⁷ Роман Кабачій. Опанті: вигнанці зі Словаччини [Електронний ресурс] Режим

Докладно аналізуючи ситуацію в Східній Словаччині, історики підставно наголошують, що після приєднання Закарпаття до СРСР в північно-східних регіонах Словаччини посилилися приєднавчі настрої, їх підтримували також і місцеві комуністи⁸. Державні та партійні органи Чехословаччини намагалися активно реагувати на подібні прояви і стабілізувати ситуацію, притримуючись мети недопустити розвалу державної цілісності країни. Окрім того, інші політичні сили Чехословаччини також виступали проти порушення територіальної цілісності держави⁹.

Державні органи Радянського Союзу також були зацікавлені у позитивному вирішенні питання про переселення, хоча активних наполягань у приєднанні північно-східних регіонів Словаччини, принаймні публічних, не виявлялося. Дії СРСР в такому разі могли бути оцінені як агресивні, особливо після приєднання Закарпаття. Очевидно, фактор дружніх відносин із Чехословаччиною в той час відіграв визначальну роль. Можна погодитися із Міхалом Шмигелем, що *«Москва не хотела рисковать возможной потерей репутации в глазах союзников и особенно в глазах формирующегося правительства ЧСР. Партнерские отношения могли быть испорчены и, в первую очередь, могло усложниться решение вопроса о Подкарпатской Руси, считавшейся общей проблемой Чехословакии и СССР, в том числе и из-за активизации общественного мнения»*¹⁰. Присутність армії та агітація відіграли певну роль у переселенні українців(русинів)¹¹.

доступу: <http://lemky.com/history/365-perebuvannya-optantv-z-pryashvshchini-v-ukrain-rozdersta-totozhnst.html>

⁸ Вовканич, Іван: Повоєнна оптація у країнах Центрально-Східної Європи та її вплив на сьогодення // *Čo dala – vzala našim rodakom optacia*. In: *Zbornik z medzinarodnej konferencie k 55. vyročiu optacie a presidlenia*. Ed. Marian Gajdoš. Košice; Prešov 2002; Вовканич І.І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР СРСР(Україною) в 1945-1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині / І.І.Вовканич, М.Гайдош // *Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник. НАН України. Інституту історії України*. Київ, 1998. – с. 500-517; Міхал Шмигель. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944-1945) в контексте аннексии Закарпатья СССР / Міхал Шмигель // „*Codrul Cosminului*”, XVI, 2010, No. 2, p. 133-145. [Електронний ресурс] Режим доступу: atlas.usv.ro/www/codru_net/.../2/ruthenia.pdf; М. Шмигель. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советскому Союзу (1944 – 1945 гг.) [Електронний ресурс] Режим доступу: www.rsijournal.net > Выпуск 5 – 2010.]

⁹ Міхал Шмигель. Движение за присоединение, с.138.

¹⁰ Міхал Шмигель. Движение за присоединение, с.138.

¹¹ Іван Вовканич, Іван Сюсько. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945 – 1947 рр. та проблеми мови та освіти / Іван Вовканич, Іван Сюсько. [Електронний ресурс] Режим доступу

На нашу думку, для неупередженого з'ясування усіх мотивів та факторів, що спричинили оптацію 1947 р. необхідно звернути увагу на внутріполітичну та соціально – економічну ситуацію, що склалася на Волині в середині 40-х рр. ХХ ст.

Території колишньої Волинської губернії (Волинська та Рівненська області, частина Житомирської області, Кременецький та Шумський райони Тернопільської області), про які йшла мова в тексті угоди 10 липня 1946 р., були звільнені від фашистської окупації у лютому-березні 1944 р. Господарство, особливо аграрний сектор, де були зайняті чехи, зазнало руйнування та знаходилося у важкому стані. Кількість населення в повоєнні роки значно скоротилася. Так, станом на 1.01.1941 р. у Волинській області проживало 1031,3 тис. чол.¹², а після звільнення області, за даними від 1.09.1944 р. – 537,5 тис. осіб¹³. У 1948 р. чисельність населення області зросла до 874,954 тис. осіб¹⁴. Отже, в регіоні існувала проблема із трудовими ресурсами, яку влада мала намір вирішити за допомогою оптації. *«...У поверненні чехів-колоністів з Волині існував також яскраво виражений інтерес радянської сторони у вирівнюнні людського балансу взамін відселених чехів. Було відомо, що русинів Пряшівщини є набагато більше, ніж колоністів чеського походження, і Москва не пішла б на цей трансфер, коли не сподівалась на збільшення кількості власного населення»*, – зазначає М. Шмігель¹⁵. Звертає увагу на вказаний фактор переселення також і Р. Кабачій: *«Київ сподівався провести обмін зі Словаччиною, котрий обіцяв бути вигідним для України в сенсі «людського балансу»*¹⁶.

На нашу думку та з огляду на статистичні дані, рееміграція чехів (30 тис.) і переселення оптантів з Чехословаччини (12 тис.) суттєво не змінили баланс населення та трудових ресурсів регіону.

Однак, на нашу думку, існувала і більш значуща для радянської влади проблема. Рух опору українських націоналістів (ОУН-УПА), що активізувався в роки війни на Волині, з приходом Червоної

<http://www.saske.sk/cas/archiv/pics/newdsgn/studbig.jpg>

¹² Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп.4, спр.79, арк.7.

¹³ Держархів Волинської області, ф. Р-6сч, оп.11с, спр.51, арк.2.

¹⁴ Держархів Рівненської області, ф. Р-491, оп.3, спр. 14, арк.3.

¹⁵ М. Шмігель. Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советскому Союзу (1944 – 1945 гг.). [Електронний ресурс] Режим доступу: www.rsjournal.net > Выпуск 5 – 2010.†

¹⁶ Роман Кабачій. Оптанти: вигнанці зі Словаччини [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lemky.com/history/365-perebuvannya-optantv-z-pryashvshini-v-ukrain-rozhderta-totozhnst.html>

Армії не був припинений і продовжувався в умовах підпілля. Це особливо виявилось у повоєнні роки активної радянзації, коли влада проводила колективізацію і була категорично намірена винищити рух українських націоналістів. Місцеві мешканці підтримували українських партизан, надаючи їм матеріальну допомогу (продукти, одяг тощо), поповнювали людський склад повстанців, ставши соціальною базою для оунівців і матеріальною опорою для них. А отже, необхідно було позбутися або обмежити таку допомогу шляхом оселення українців(русинів) із Словаччини, не знайомих із тодішньою ситуацією на Волині, чиї «проросійські» настрої, за думкою властей, завадили б діям оунівців та позбавили їх соціальної і матеріальної опори.

Отже, влада Чехословаччини намагалася використати русофільські настрої в північно-східних регіонах Словаччини, прорадянська спрямованість частини політично активних українців, присутність контингенту Червоної Армії, бажання українців(русинів) отримати багаті та родючі землі на Україні створювали підґрунття для переселення із її території. Важливо зазначити, що нащадки оптантів, які залишилися на Волині, згадують про головну мету переселенців – отримання землі, що стало основним фактором переселення (Михайло Крайняк, Ківерцівський район; мешканці с. Купичів)¹⁷. З іншого боку, радянська влада переслідувала свої цілі, намагалася за допомогою переселення українців(русинів) вирішити проблему нестачі робочої сили та її поповнення. Внутріполітична ситуація, необхідність придушення руху українських націоналістів, проведення у найстисліші строки колективізації регіону підштовхнули радянські органи до рішучих заходів з організації переселення.

Переговори між урядами СРСР та Чехословаччини в справі переселення волинських чехів та українців(русинів) Словаччини почалися улітку 1945 р. в Москві під час підписання Договору про Закарпатську Україну. Договір про Закарпатську Україну був першим реальним кроком на шляху до обміну населенням між обома країнами, однак право оптації в основному стосувалось громадян двох сусідніх областей колишньої спільної держави. Тому чехословацька делегація, зацікавлена в рееміграції колишніх чеських колоністів з України, 25. червня 1945 р. вручила віце-комісару закордонних справ СРСР А. Вишинському пам'ятку записку, в якій викладалися умови їх переселення до Чехословаччини¹⁸.

¹⁷ Спогади Михайла Михайловича Крайняка, 1957 р. н., мешканця Ківерцівського району Волинської області (березень 2014 р.).

¹⁸ Вовканич І. І., Гайдош М. *Оптація громадян між ЧСР СРСР(Україною) в 1945-*

З того часу чехословацьке міністерство закордонних справ та його дипломатичні установи в СРСР розгорнули активну дипломатичну діяльність щодо рееміграції колишніх чеських колоністів з України. Чехословацькі офіційні кола сподівались, що радянські власті так само, як й у відношенні до поляків Галичини і Волині, дозволять своїм громадянам чеської національності переселитись у чеське пограниччя. Адже людські втрати України під час Другої світової війни становили 19,1% від загальної чисельності населення. Порівняно з 1941 р. населення східних областей України зменшилось на 19,4%, а західних, де проживали й волинські чехи, - на 29%. Геноцид євреїв під час війни та масове переселення поляків, що відбулось у 1945 - 1946 рр., істотно позначилось на зміні загальної чисельності населення Львівської, Дрогобицької, Станіславської (нині – Івано-Франківської), Волинської, Рівненської і Тернопільської областей¹⁹. Так, на території Волинської області станом на 1. 01. 1947 р. – 838,4 тис. осіб²⁰. Чехів, на місця оселення яких передбачалося переселити оптантів, станом на 1. 09. 1944 р. в області проживало 5,5 тис., найбільша кількість чехів зафіксована архівом у Сенкевичівському (1 508 осіб) та Теремнівському районах (1 054 особи)²¹.

Саме тому не знайшла позитивної відозви з боку радянських властей пропозиція чехословацького посла, щоб право оптації волинських чехів поширилось на всіх чеських поселенців, які проживали в інших областях Радянського Союзу. Чеська сторона була особливо зацікавлена мешканцями с. Зубовщина, розташованого на межі колишньої Волинської і Київської губерній, та с. Коморовка під Львовом, мешканці яких воювали у військовій частині «Жатец» і пізніше домагались переселення до Чехословаччини. Однак представники НКЗС дали зрозуміти чехословацькому послові, що на цей раз питання про рееміграцію волинських чехів не можна ускладнювати іншими пропозиціями²².

У грудні 1945 р. Народний Комісаріат Закордонних Справ СРСР повідомив Чехословацьке посольство в Москві про рішення радянського уряду, в якому вказувалось, що «Уряд Союзу РСР, ідучи назустріч

1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині. Україна в європейських міжнародних відносинах, с.503.

¹⁹ Перковський А. А., Пирожков В. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр., с. 17.

²⁰ Держархів Волинської області, ф.Р-295, оп.2, спр.472, арк. 33.

²¹ Там само, спр. 424, арк. 2 - 3.

²² Návrat. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1946 – 1947, s. 20.

побажанням чехословацького уряду, погоджується надати радянським громадянам чеської і словацької національностей, які проживають на території колишньої Волинської губернії, право оптувати чехословацьке громадянство і переселитися до Чехословаччини». В документі особливо підкреслювалось, що перехід в інше громадянство і переселення на територію іншої держави для всіх вищеназваних осіб повинні здійснюватися на підставі повної добровільності. В кінці документу зазначалось, що радянський уряд вважає доцільним у цій справі укласти відповідну угоду з чехословацьким урядом (Див. додатки). Рішення радянського уряду в Празі були сприйняті позитивно, оскільки незабаром могли бути задоволені вимоги волинських чехів. Наприкінці 1945 р. міністр народної оборони Л. Свобода поінформував командира військової частини «Жатець», яка складалась з волинських добровольців, про сприятливий розвиток переселенської справи і рееміграція почнеться в перші місяці 1946 р.²³

В Чехословаччині почалися підготовчі роботи з повернення волинських чехів до отчого краю: уряд уповноважив чехословацького посла в Москві І. Горака вести переговори й консультації з радянською стороною в справі прискореного укладення і підписання міждержавної угоди про оптацію і переселення, велися підготовчі адміністративні й організаційно-технічні роботи по розселенню і господарському влаштуванню прибулих поселенців. До такої роботи був залучений і Союз волинських чехів – громадська організація волинських добровольців, яка виникла у 1946 р.

В Москві 10 липня 1946 р. була підписана Угода між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини, підписали за чехословацький уряд чехословацький посол д-р Їржі Горак, а за уряд СРСР – заступник Народного Комісаріату Закордонних Справ С. А. Лозовський²⁴. Таким чином угода 10 липня 1946 року поклала початок переселенню волинських чехів до Чехословаччини і українців-русинів Словаччини до СРСР, законодавчо оформивши право оптації²⁵.

²³ Návrat. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1946 – 1947, s. 22.

²⁴ Ванат І. *Волинська акція*. Прішів: 2001, с. 184.

²⁵ Документы и материалы по истории советско - чехословацких отношений, с. 265 - 271.

Словацький історик І. Ванат у дослідженні «**Волинська акція**» докладно прослідковує підготовчий процес переселення. 14 жовтня в Москві, а 22 – 23 листопада 1946 р. у Львові радянські і чехословацькі представники погодили порядок оптації згідно з угодою від 10 липня 1946 р. Для реалізації Угоди створили Змішану чехословацько-радянську комісію з центром у Москві. До складу комісії було введено по три представники від обох сторін, Чехословаччину представляли генерал Індржіх Бейл, д-р Їржі Гашпарік і д-р Штепан Шкода²⁶. Кожна із сторін призначала на території іншої держави головних уповноважених, а друга сторона в тих самих пунктах – головних представників. Головні уповноважені та головні представники мали своїх заступників і призначали районних уповноважених та представників.

Головним уповноваженим уряду ЧСР на території Радянського Союзу з місцем перебування в Луцьку було призначено д-ра Вацлава Шатаву, а його заступником д-ра Вацлава Мудру. Головним представником Уряду СРСР з оптації та переселення було призначено Олексія Могилу²⁷. Уповноважені чехословацького уряду відправилися у місця перебування: Дубно, Здолбунів, Луцьк, Рівне, Сенкевичівка, Шепетівка, Верба та Житомир, де розпочали роботу по набору реемігрантів. Також у жовтні 1946 р. спільна чехословацько – радянська комісія прийняла інструкцію, що регулювала порядок роботи головних представників та головних уповноважених по оптації та переселенню, визначала терміни оптації та порядок їх діяльності: складання заяв, списків оптантів, перевірка документів, описів майна, формування ешелонів оптантів та їх відправлення²⁸.

В Чехословаччині організацією переселення займалися Президія уряду, відповідні міністерства та місцеві органи влади. Також активно долучився до цієї роботи Союз волинських чехів, громадська організація волинських чехів, що брали участь у Другій світовій війні і залишилися на території Чехословаччини. Союз призначав своїх представників до рееміграційних комісій, допомагали у розселенні чехів з України.

Акція з переселення мала підготовчі етапи, як то агітація, написання заяв, збирання підписів (іноді насильницьким способом), складання описів майна тощо. Детально аналізують ставлення до переселення українців-русинів Словаччини історики Р. Кабачій,

²⁶ Ванат І. *Волинська акція*. Пряшів: 2001, с. 19.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само, с. 142 - 149.

І. Ванат, вказуючи, що з боку радянських структур агітація була дуже наполегливою: «...Запевнення, що в Україні на переселенців чекають гектари родючої землі та спокійне життя, подіяли на багатьох... Комуністи також майстерно змальовували принади соціалістичного устрою... З переконанням, що «в Росії буде добре» південні лемки пакували клунки та перевозили їх на станції»²⁹, і далі «Тисячі людей наївно повірили московським комісарам-агітаторам, які роз'їжджали по східнославацьких селах і розповідали байки про Радянський Союз і „щасливе“ життя трудящих у ньому. Оптанти від'їжджали в СРСР урочисто – під державними чехословацьким і радянським прапорами, портретами Леніна і Сталіна. Не тільки бідні, але й заможні селяни-українці (русини – авт.) покинули родинні будинки, землю та інше майно в ЧСР і зголосилися до переселення в Україну...»³⁰.

Волинські чехи з радістю зустріли звістку про переселення. В чеських колоніях почалася підготовка до повернення на батьківщину. Волинські чехи, які зголошувалися на виїзд до Чехословаччини, у відповідності до інструкції зобов'язувалися надати перелік документів, зокрема довідку про склад сім'ї, скласти описи свого майна із вказівкою імені власника та адреси³¹. Для внесення осіб у списки оптантів необхідно було подати заяву або «прошение» на ім'я голови відповідного виконавчого комітету депутатів трудящих, в якому було потрібно зазначити своє бажання до переселення. Подібні заяви мною віднайдені та залучені у науковий обіг вперше в Держархіві Волинської області України у фондї Р-500 Виконком Ківерцівської районної ради депутатів трудящих Волинської області, опис 1, справа 12, аркуші 139 - 142, 162 - 164. Текст заяв однаковий (всього сім, чотири з них написані одним почерком і підписані власноруч чеською мовою) з тою лише різницею, що наприкінці тексту кожний заявник вказував, хто з родичів проживає в Чехословаччині, зокрема служить в Чехословацькій армії³².

Районні виконавчі органи в Україні видавали довідки чехам із вказівкою національності, перерахуванням членів сім'ї, зазначенням

²⁹ Роман Кабачій. Оптанти: вигнанці зі Словаччини [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lemky.com/history/365-perebuvannya-optantiv-z-pryashivschini-v-ukrayin-rozdersta-totozhnost.html>

³⁰ Роман Кабачій. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945 – 1948 рр) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://forum.lemky.com/>

³¹ Ванат І. *Волинська акція*. Пряшів, 2001, с. 142 - 149.

³² Держархів Волинської області, ф. Р-500, оп.1, спр.12, арк. 139 - 142, 162 - 164.

кількості землі (в окремих випадках вказувалося також інше майно). В додаток зазначалося, хто із сім'ї живе чи служить в збройних силах Чехословаччини або загинув на фронті в лавах чехословацької армії. Так, Ківерцівський виконком депутатів трудящих у грудні 1946 р. видав 193 такі довідки³³.

З метою контролю за переселенням, обліку кількості осіб, що виявили бажання оптувати чехословацьке громадянство, та їх майна в регіонах був розширений склад груп у справах розселення при обласних виконкомках, які працювали з 1944 р. і займалися розселенням переселенців з Польщі. При Волинському облвиконкомі група по розселенню працювала від жовтня 1944 р. у складі спочатку двох, а з 1.06.1946 р. – трьох осіб, очолював групу В. В. Маєвський. Група займалася розселенням та обліком переселенців, розглядала їх скарги, видавала та приймала документи на переселення, розподіляла по районах фінанси та інші засоби для переселенців³⁴. Наприкінці 1946 р. група у справах розселення була реорганізована у відділ виконкому по розселенню українського населення на чолі із В. В. Маєвським, що свідчить про важливість даного напрямку у діяльності державних органів та масовий характер переселення³⁵.

Одним із основних завдань згаданої групи була організація обліку залишеного чехами майна та землі. Чеські поселенці складали описи свого майна: житлові будинки, промислові підприємства, господарські споруди, сільськогосподарський інвентар, земельні угіддя з посівами, сінокоси, садки, ліси, худобу, предмети домашнього вжитку. В описах (4 примірники, кожен складався російською та чеською мовами) вказувалося майно, яке вивозилося і яке залишалося, а також зазначалася загальна вартість залишеного майна. Описи завірялися уповноваженими і власником, а також представником «Союзу волинських чехів».

Виконавчі комітети районних Рад депутатів трудящих колишнього регіону Волинської губернії надзвичайно уважно розглядали на своїх засіданнях питання прийому, обліку та збереження майна, залишеного чехами. Оскільки будинки, господарські будівлі, земельні угіддя чеських господарів були зразковими, то зрозумілою була увага влади до збереження та подальшого використання цих господарств та землі. Особлива увага приділялася органами місцевої влади обліку та збереженню житлових будинків, оскільки за міжурядовою угодою ці

³³ Там само, арк. 1 - 112, 122 - 131, 144.

³⁴ Там само, ф. Р-919, оп. 1, спр. 7, арк. 155.

³⁵ Там само, арк. 31.

будинки призначалися для заселення оптантами з Чехословаччини. Типовою постановою з цього питання може слугувати рішення виконкому Сенкевичівської (Волинська область) Ради депутатів трудящих від 1.02.1947 року, де, зокрема, зазначалося:

«...1. Для прийому та забезпечення охоронення рухомого і нерухомого майна залишеного переселяючимися господарствами чеської національності до Чехословаччини доручити зав. райфінвід. тов. Порхачеву, ст. інспектору Держстраху тов. Суворову і зав. райземвідділом тов. Шишуку прийняти від райпредставника Уряду СРСР по оптації та переселенню Чехів в Сенкевичівці рухоме і нерухоме майно (будівлі, меблі, інше) по описям залишеним чеським населенням і забезпечити повну його охорону.

2. Зобов'язати голів с/р ... Сенкевичівки, Гаєнки, Губина П, Михлина, Несвіча, Новокоршева, Наталіна, Жабче, Скірче, Шклінь, Шклінь П ... взяти на облік і забезпечити збереження і охорону рухомого і нерухомого майна, меблів, будівель і ін. від розбазарювання і грабування до заселення цих будинків переселенцями з Чехословаччини» (мова оригіналу)³⁶

Так, на засіданні райвиконкому Рожищенської райради (Волинська область) слухали питання про «...наслідки евакуації чеського населення з Рожищенського району на територію Чехословаччини». Протокол № 11 від 10 травня 1947 року зафіксував кількість залишеного чехами (49 родин, 185 осіб) майна на суму 162373 карбованців³⁷. Тоді ж, у травні 1947 року, таке ж питання розглядав і виконком Теремнівської райради (Волинська область), де до оптації проживала значна кількість чехів. З району переселилося 413 родин (1 324 особи), які залишили майна на суму 2 144 713 карбованців³⁸. Із Сенкевичівського району Волинської області станом на квітень 1947 року переселилося 498 чеських родин (1 532 особи), які залишили майна на 1 654 889 карбованців³⁹. Мешканці чеської національності м. Луцька (73 господарства) залишали 58 житлових будинків, промислові підприємства (пекарні, кузьні, інші майстерні тощо), інвентар, землю⁴⁰. Чехи Дубенського району (Рівненська область), густо ними заселеного ще у XIX ст., залишили 794 будинки, землю,

³⁶ Держархів Волинської області, ф. Р-432, оп. 2, спр.10, арк. 29.

³⁷ Там само, ф. Р-977, оп. 4, спр. 1, арк. 206 - 207.

³⁸ Там само, ф. Р-417, оп.2, спр.5, арк. 257 - 258.

³⁹ Там само, ф. Р-432, оп.2, спр.10, арк. 129 - 130.

⁴⁰ Там само, ф. Р-4, оп.2, спр. 15а, арк. 1 - 136.

господарські споруди та ін.⁴¹, у Рівненському районі за обліком чехи залишили 588 будинків⁴². Отже, волинські чехи залишили на Волині значні матеріальні цінності, які призначалися переселенцям-оптантам.

У відповідності до угоди 2 лютого 1947 р. із Луцька відправився перший ешелон волинських реемігрантів до Чехословаччини, а 9 травня 1947 р. – останній, сотий, ешелон, який через два дні прибув до Чехословаччини. На тому закінчилась оптація, в порядку якої 10 912 родин (33 101 особа) волинських чехів повернулися на свою історичну батьківщину.

6 грудня 1946 р. радянські уповноважені по оптації прибули у Східну Словаччину, звідки вже наприкінці січня 1947 р. вирушили транспорти з українцями-оптантами на Волинь, куди переселилася 2 841 українська(русинська) родина (12 401 особа) з Чехословаччини⁴³. На території колишньої Волинської губернії оптантів було розміщено в 7 районах Волинської⁴⁴ та 9 південних районах Рівненської областей⁴⁵.

Протягом січня – травня 1947 р. Волинський та Рівненський виконкоми стежили за прибуттям оптантів з Чехословаччини і намагалися їх скеровувати для оселення у колишні чеські колонії, обраховували кількість оптантів по районах та селах. На станцію Дубно, наприклад, прибували потяги із оптантами, відправлені з Чехословаччини 29. січня, 11. лютого, 21. і 28. березня, 2., 3. і 10. квітня (станції відправлення Бардіїв, Пардубіце, Подолінець, Снина, Братислава)⁴⁶. Оптанти розселялися у Рівненській області, а найбільша їх кількість - у Дубнівському районі - 410 сімей⁴⁷. На територію Волинської області станом на 1. 03. 1947 р. прибуло 117 сімей - 640 осіб⁴⁸, вже наприкінці березня - 506 сімей - 2 382 особи, найбільша кількість оптантів оселилася у Купичеві - 105 сімей - 437 осіб⁴⁹, у квітні - 655 сімей - 3 018 осіб⁵⁰.

⁴¹ Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 8, спр. 2, арк. 1 - 7.

⁴² Там само, оп. 4, спр. 79, арк. 101 - 102.

⁴³ Ванат І. *Волинська акція*. Пряшів: 2001, с. 41.

⁴⁴ Держархів Волинської області, ф. Р-6сч, оп. 11с, спр. 51; там само, ф. Р-919, оп. 1, спр. 7, арк. 40.

⁴⁵ Ванат І. *Волинська акція*. Пряшів: 2001, с. 50; Держархів Волинської області, ф. Р-919, оп. 1, спр. 7, арк. 12, 50.

⁴⁶ Держархів Рівненської області, ф. Р-491, оп. 3, спр. 14.

⁴⁷ Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 8, спр. 2, арк. 1 - 7.

⁴⁸ Держархів Волинської області, ф. Р-919, оп. 1, спр. 7, арк. 22.

⁴⁹ Там само, арк. 35 - 36.

⁵⁰ Там само, арк. 57.

На прикінці оптації у селах Волинської області оселилося всього 670 сімей, 3 244 особи, із них в Чехословаччині не залишили майна 150 сімей, залишили – 520; дітей шкільного віку 458 чол., навчалися в школі – 321 чол., багатодітних – 86 сімей (дані станом на 1. 09. 1947)⁵¹. В той же час, на територію області прибуло 14 748 господарств і 52 350 осіб з Польщі⁵². Отже оптанти з Чехословаччини складали лише 22% від кількості переселенців з Польщі, що стало важливим фактором певної неузгодженості і конфліктності між самими переселенцями, між переселенцями і владою, між місцевими мешканцями і переселенцями.

Органи влади на місцях не завжди вчасно реагували на приїзд переселенців, охорона майна переселенців була відсутня, внаслідок чого вони втратили його частину (одяг картопля тощо) ще в дорозі, про що скаржилися представникам комісії Верховної Ради України оптанти Чопак І., Лесни І., Гуляш І.⁵³. Місцева влада вчасно не забезпечувала переселенців транспортом, тому вони змушені були іноді довго перебувати на станції без харчування та ін., оплачувати самостійно транспортування господарств.

Одним із найважливіших питань переселення було житлове. Вже 27. січня 1947 р. Відділ по розселенню українського населення при Волинському облвиконкомі дав розпорядження про прибуття українських господарств з Чехословаччини, в якому зазначалося: *«...расселить их в чешских домах по одному хозяйству в каждом доме, предварительно договорившись с чешским хозяйством...»*. Основні положення щодо прийняття оптантів з Чехословаччини зафіксовані постановою №173 виконкому Волинської обласної ради депутатів трудящих від 31. 03. 1947 р. *«О расселении и хозяйственном устройстве переселенцев из Чехословацкой республики в села Волынской области»*, у відповідності до якого було затверджено план розселення оптантів (всього 988 господарств)⁵⁴.

У довідці відділу по переселенню від 1. листопада 1947 року показується кількість будинків, залишених чехами на території Волинської області – 1 587⁵⁵. Про певні складності в роботі по обліку майна чеських колоністів у Волинській області свідчить той факт, що згадана цифра не збігається з попередніми даними за березень

⁵¹ Там само, арк. 136 - 140.

⁵² Там само, арк. 124.

⁵³ Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 8, спр. 2, арк. 1.

⁵⁴ Держархів Волинської області, ф. Р-580, оп. 1, спр. 18, арк. 7 - 10.

⁵⁵ Там само, ф. Р-919, оп. 1, спр. 7, арк. 1, 153.

1947 року (1 663 будинки)⁵⁶ та квітень 1948 року (1 694 будинки)⁵⁷. Якщо співставити кількість прибулих на Волинь українців (670 родин, 3 264 особи) та кількість житлових будинків (1 587 станом на 1. 11. 1947 р.), що їх залишили волинські чехи, то стає зрозумілим, що переселенці могли бути забезпечені житлом повністю. Іван Ванат підрахував, що прибулих переселенців зі Словаччини було тільки 34% до загального числа виселених чехів і 64,5% до числа ними залишених господарств⁵⁸. Водночас, у листопаді 1947 р. Відділ по переселенню Волинського виконкому фіксував: із 1 587 залишених чехами будинків переселенцями з Чехословаччини (всього 670 сімей) зайнято лише 641, польськими переселенцями – 809, радянськими органами – 137, інші 29 сімей, що не мали будинків в Чехословаччині, жили з родичами. Найбільша кількість оптантів оселилася і отримала будинки у Сенкевичівському (188 сімей, 913 осіб) та Горохівському районах (146 сімей 668 осіб), всього по області 670 сімей і 3 244 особи⁵⁹.

В Держархіві Волинської області такого роду документів, що фіксують факти заселення призначених для оптантів будинків переселенцями з Польщі чи місцевим населенням або органами влади, зберігається значна кількість. Вони свідчать про незадовільне вирішення владою житлового питання, внаслідок чого українці з Польщі самовільно заселяли чеські будинки і це викликало конфлікт із оптантами, в такому разі органи влади вдавалися до виселень, однак такі заходи були малоефективними. Так, в с. Липляни неподалік Луцька чехами було залишено 17 будівель, а передано оптантам лише 7, водночас польські переселенці зайняли 9⁶⁰. Сенкевичівський райвиконком неодноразово розглядав питання про самовільне заселення чеських будинків⁶¹. Так, 3. 10. 1947 р. райвиконком вирішив «переселити громадян-переселенців з Польщі в інші села району» (всього 64 особи) із колишніх чеських сіл Губин, Сергеевка, Загаї, Гаснки, Шклінь, Шклінь-ІІ⁶². Подібне рішення прийняв і райвиконком Луцької райради 8. 03. 1947 р.: «...переселенці, прибувши з Польщі, які самочинно поселилися в с. Боратин ... згідно постанови

⁵⁶ Там само, арк. 44 - 51 зв.

⁵⁷ Там само, спр. 11, арк. 72.

⁵⁸ Ванат І. *Волинська акція*. Пряшів: 2001, с. 53.

⁵⁹ Держархів Волинської області, ф. Р-919, оп. 1, спр. 7, арк. 151 - 154, 131.

⁶⁰ Держархів Волинської області, ф. Р-919, оп. 1, спр. 10, арк. 25.

⁶¹ Там само, ф. Р-432, оп. 2, спр. 11, арк. 50, 152, 168 - 170, 175, 214, 224 - 226; спр. 14, арк. 172, 94, 102, 103.

⁶² Там само, ф. Р-432, оп. 2, спр. 11, арк. 168 - 170.

райвиконкому від 18 вересня 1946 р. № 376 повинні переїхати із с. Боратин в інші села. Особи, які не виїдуть у вказаний термін, будуть виселені в адміністративному порядку.» (до постанови додається список переселенців з Чехословаччини, яким передавалися будинки в с. Боратин, всього 34 сім'ї)⁶³.

Окрім того, чеські будинки займали місцеві селяни, а також радянські установи: організовували школи, медичні пункти, передавали колгоспам тощо. Вже у січні 1947 р., т.т. на початку оптації, Луцький райвиконком прийняв рішення про передачу чеських будинків школам району (5), сільським радам (10), лікарням, клубам, аптекам, медичним пунктам, пожежним депо тощо (25)⁶⁴. Очевидна потреба в приміщеннях для місцевих установ була нагальною, однак, зауважимо, рішення приймалося ще до приїзду оптантів.

За даними Сенкевичівського райвиконкому у березні 1947 р. із 156 господарств оптантів, що прибули в район, усі отримали будинки і землю, проте перевіркою було встановлено, що в селах Мерцалово і Гаєнки «...справами переселенців ніхто серйозно не займається, ... переселенці не наділені землею, а в с. Мерцалово переселенці розселені по 2 - 3 сім'ї при наявності вільних чеських будинків»⁶⁵.

У Рівненській області, як свідчать документи, наділення оптантів житлом проводилося незадовільно. За підрахунками І. Ваната в область прибуло 7 713 оптантів, найбільше їх оселилося в Дубенському (1 821 особа) та Здолбунівському (1 404 особи) районах⁶⁶. У вересні 1947 р. виконком Рівненської облради, розглядаючи господарський устрій оптантів, відзначав: «...устройство происходит неудовлетворительно, ... семьи не обеспечены жилищными и хозяйственными постройками, ... часть из них не наделено землей...»⁶⁷. Наприклад, у Здолбунівському районі з 691 чеського будинка оптантам зі Чехословаччини передано тільки 256, поряд з тим, сімей оптантів у район прибуло 284⁶⁸. В той же час переселенцям із Польщі передано 248 будинків, організаціям та підприємствам – 61, під квартири робітникам і службовцям райцентру – 108, місцевим мешканцям – 18⁶⁹.

⁶³ Там само, ф. Р-777, оп. 1, спр. 36, арк. 6 - 7.

⁶⁴ Там само, спр.35, арк. 8 - 9.

⁶⁵ Там само, ф. Р-919, оп. 1, спр. 7, арк. 34.

⁶⁶ Держархів Рівненської області, ф. Р-654, оп. 1, спр. 379.

⁶⁷ Там само, ф. Р-204, оп.4, спр. 45, арк. 327.

⁶⁸ Ванат І. *Волинська акція*. Пряшів: 2001. – табл.

⁶⁹ Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 4, спр. 83, арк. 165.

В Острозькому районі з 93 чеських будинків оптантам передано тільки 80, при тому в с. Завидів, Гай і Мощаниця по 2 - 3 - 4 сім'ї жили разом, водночас 61 переселенець з Польщі живе в чеських будинках, які за ними не закріплені. В Мощаниці при наявності 71 житлового будинка райвиконком «категорично відмовляється передавати їх переселенцям, оскільки там передбачалося організувати районний центр»⁷⁰.

Через рік після переселення, у березні 1948 р., виконком Рівненської облради знову зазначав: «...[в Рівненському районі, наприклад] списки переселенцев точные отсутствуют... переселенцы расселялись сами. В с. Грушвица, Шпаков Большой и Квасилов переселенцы из Польши и Чехословакии до сих пор живут совместно ... описи имущества не рассчитаны...»⁷¹. Через два роки після оптації, у березні 1949 р., при перевірці облаштування переселенців виявилося, що постанови про надання житла не виконуються, зокрема в Здолбунівському та Вербському районах не звільнено призначених для оптантів 50 будинків, зайнятих різними організаціями⁷².

Отже, радянські органи докладали певних зусиль для облаштування переселенців з Чехословаччини, однак їх намагання наштовхувалися на значні організаційні труднощі, рішення виконкомів не виконувалися, відчувався опір з боку місцевого населення та переселенців з Польщі, які самовільно займали багаті оселі чехів. Районні органи влади, всупереч постановам про передачу будинків, господарських споруд та землі волинських чехів оптантам з Чехословаччини, приймали рішення про їх розподіл у відповідності із власними потребами. В результаті на початку переселення певна кількість оптантів не змогла отримати окреме житло. Українці (русини) оселялися по кілька сімей в одному будинку або разом із переселенцями з Польщі. Впродовж наступних років проблема до кінця не була вирішена, житлові будинки протягом 2 - 3 років за переселенцями не закріплювалися юридично, а тому фомувалося підґрунття для позбавлення їх власності. Залишалися таємні образи у одних і других переселенців, що створювало підґрунття для конфліктів і впливало на їхнє співжиття на Волині та спілкування із місцевими селянами і органами влади.

Зрештою влада приймала рішення про передачу чеських будинків переселенцям з Польщі, при умові, що усі чехословацькі оптанти забезпечені житлом.

⁷⁰ Там само, спр.79, акр. 103 - 104.

⁷¹ Там само, арк. 101 - 102.

⁷² Там само, спр. 112, арк. 139.

Оселяючись оптанти отримували також землю, залишені чехами посіви, присадибні ділянки тощо. Так, сільська рада колишньої чеської колонії с. Баківці поблизу Луцька у березні 1947 р. наділила 24 сім'ї оптантів 189,67 га землі, зокрема 10,37 га садків, 160,20 га ріллі, 9,80 га сінокосів, 9,30 га в інших потребах. Цією ж постановою в якості компенсації згідно наданих документів вони отримали із посівів чеських господарів озимих посівів 34,15 га, зокрема жита – 18,65 га, пшениці – 3,25 га, клеверу – 12,25 га⁷³. В Дубенському районі Рівненської області на 388 сімей було виділено 1 596 га землі, в середньому по 4 га на сім'ю, 412 га посіви (проти 122 га залишених в Чехословаччині)⁷⁴. Поряд з тим, протягом двох років 1947-1948 рр. в деяких селах земля не оформлялася у власність або в документах не вказувалися кордони ділянок та їх площа, призначеною для оптантів землею користувалися переселенці з Польщі. Частину сінокосів та лук державні органи використовували як підсобні господарства, тоді як для оптантів їх не вистачало⁷⁵.

Зрозуміло, для українського селянина земля була основною цінністю. Надто довго селянин очікував на неї: коли поміщик-поляк її забирав собі, коли у міжвоєнні роки (за реформою 1921 р.) український селянин дивився як польські осадники її не обробляючи занегаювали і здавали в оренду, коли радянська влада почала проголошувати його землю спільною власністю. При виїзді чехів місцеві селяни плекали сподівання про їхню землю. Коли стало зрозуміло, що у цієї землі вже є господарі – оптанти, оселення останніх викликало незадоволення та конфлікти. Тому можна погодитися із думкою Р. Кабачія про те, що *«питання землі справді було болючим для волинських українців»*, водночас думаю, що слова про патологічну ненависть місцевих українців до оптантів з-за землі є не коректними і не відповідають дійсності⁷⁶. Наступні роки колективізації очевидно допомогли місцевим селянам та оптантам порозумітися: ніхто не хотів віддавати таку омріяну землю в колгоспи. Місцеві селяни і оптанти виявилися ошуканими владою.

Документи Волинського та Рівненського архівів фіксують також гострі проблеми із влаштуванням дітей і значну кількість

⁷³ Держархів Волинської області, ф. Р-777, оп. 1, спр. 36, арк. 48.

⁷⁴ Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 8, спр. 2, арк. 2.

⁷⁵ Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 4, спр. 79, арк. 109.

⁷⁶ Роман Кабачій. Перебування оптантів з Пряшівщини в Україні: роздerta тотожність.[Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/142>

багатодітних сімей оптантів. Так, Луцький райвиконком відзначав, що «...*украинские (русинські – авт.) семьи, прибывшие из Чехословакии, размещенные в с. Малый Боратин, находятся в тяжелом материальном положении и имеют много детей в возрасте 6 - 8 лет...*», тому прийняв постанову від 24. 03. 1947 р. «О выделении фонда промтоваров для снабжения многосемейных переселенцев из Чехословакии», за якою виділялася мануфактура, грошова допомога тощо. В с. Боратин виявилося 6 багатодітних сімей (Пігула А., Пігула П., Семен М., Семен Е., Чернек В., Мудра А.), яким було виділено по 50 м мануфактури⁷⁷. Також відзначалося, що сім'ї мають новонароджених дітей 1945 - 1946 рр., однак відсутні довідки про народження, проте райвиконком надав їм матеріальну допомогу та «дитяче придане» за списком (14 осіб) і прийняв рішення про оформлення документів⁷⁸.

Старших дітей оптанти влаштовували до школи, однак там вони зустрічалися із нерозумінням та несприйняттям, почасти і грубістю. В довідці про становище оптантів у Рівненському районі (квітень-травень 1948 р.) зазначалося, що «...*дети 5-го и старше классов не охвачены учебной работой из-за отсутствия таких классов в селах*»⁷⁹. Далі наводиться приклад с. Квасилова, де діти оптантів Паригузіч І. І. і Шкуманіч І. М. спочатку були прийняті до 5-го класу гімназії в Здолбунові, а згодом відраховані «потому, что в школе якобы не было мест, а когда отец обратился к директору, тот ответил ему грубостью «...*эта школа не для вас, гуцулов, и убирайтесь отсюда вон, вам здесь не место. Вы люди безкультурные. Уезжайте откуда приехали*»⁸⁰. Подібна скарга надійшла і від оптанта Русина Андрія Степановича, який вимагав, щоб в Квасиліві відкрили семилітку, оскільки в Здолбунові його дітей до школи не приймали і дражнили «гуцулами»⁸¹. Таке ставлення представників влади викликало обурення та відповідну реакцію з боку оптантів, бажання повернутися до Чехословаччини унеможливлювало, поряд із іншими факторами, їх адаптацію на новому місці.

Мова оптантів була не зовсім зрозумілою для волинян, хоча в колишніх чеських колоніях мовних проблем не було, чехи з українцями та поляками жили поряд багато років.

Отже, матеріальне та житлове забезпечення переселенців за

⁷⁷ Держархів Волинської області, ф. Р-777, оп. 1, спр. 36, арк. 77.

⁷⁸ Держархів Волинської області, ф. Р-777, оп. 1, спр. 36.

⁷⁹ Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 4, спр. 79, арк. 108.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само, арк. 109.

міждержавною угодою органами радянської влади було здійснене не повністю, існували проблеми із освітою дітей, з боку місцевого населення оптанти зустрілися із незадоволенням та, іноді, ворожим ставленням. Реалізація рішень, постанов тощо була проблематичною і через кілька років після оптації. Тому серед оптантів почалися незадоволення та виявлялися бажання про повернення.

Член бригади по перевірці господарського устрою переселенців в Сенкевичівському районі Косіцин відзначав у довідці (квітень 1948 р.), що *«надходять заяви про повернення до Чехословаччини.... Така вимога про виїзд (на його думку) є не лише вимогою, а є засобом для вирішення проблем їх проживання. Частина хоче повернутися, оскільки залишила сім'ї, дітей, батьків. Інші пояснюють, що в Чехословаччині вони жили в інших природніх умовах і вони не можуть звикнути до місцевих ... Окрім того, деякі партійні та радянські працівники займалися залякуванням переселенців, яких райвиконком «привлек к ответственности».*

Деякі з числа переселенців використовують ситуацію у власних цілях, беруть на себе зобов'язання збирання грошей і клопотання про виїзд у Чехословаччину. Так, Важко Степан із с. Губин II збирав з переселенців по 100 рублів на поїздки до Москви з клопотанням. Тим самим займався Пуриг М. II. із с. Гаєнки.

... Крім того, помічено антагонізм між переселенцями з Польщі і Чехословаччини.

... Незадоволені групи мріють про переїзд ... і не виключена можливість провокативних виїздів.»⁸²

Отже, влада визнавала проблеми із адаптацією переселенців, однак намагалася шукати винних в усіх негараздах в середовищі самих оптантів. Вже згаданий В. В. Маєвський доповідав Управлінню при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації *«...среди них проводится вражеская работа. Приезжими с ними кулаками, мелкими фабрикантами и духовенством. Поэтому часть переселенцев плохо настроена и заявляет о том, чтобы их обратно возвратили в Чехословакию, выставляя причины, что здесь климат плохой, вода плохая, нет гор... Впрочем, причины несущественные и нам приходится тратить много времени на то, чтобы убедить их в том, что они приехали на родину, что никуда они больше не поедут и жить будут лучше, чем жили в Чехословакии.»⁸³*

Критична для влади ситуація склалася у селах Боратин та Гуца

⁸² Держархів Волинської області ф. Р-919, оп. 1, спр. 11, арк.119 - 126.

⁸³ Там само, спр. 7, арк. 40 - 42.

поблизу Луцька (грудень 1948 р.). Оптанти с. Гуща (30 господарств) відмовлялися надавати описи залишеного майна для розрахунків навіть після тригодинної розмови, за словами представника влади, *«мотивуруя нелепые мотивировки. Настроение большинства их вернуться обратно. Сговор, как видно, организованный...»*⁸⁴. В Боратині 27. 12. 1948 р. були викликані у сільраду представники 86 господарств, а коли дізналися про причину виклику з'явилося лише двоє з них (Пітула М. і Черняк А.). Тоді працівники вирішили йти *«по домах»*, переселенці *«показували документи, а потім швидко їх ховали і здавати відмовлялися»*. Тому В. В. Маєвський робить висновок: *«Настрій переселенців ще гірший, ніж в с. Гуща ... Заявляють, що розрахунки здійснювати не будемо і відправте нас назад в Чехословаччину»*⁸⁵. У лютому 1951 р. виконком Рівненської облради вкотре перевіряв стан господарського облаштування переселенців і відзначав, що *«... ряд переселенців звертаються із скаргами в Управління при Раді Міністрів УССР в справах евакуації та ін. організації на те, що місцеві виконкоми не приділяють уваги переселенцям, їх господарському облаштуванню...»*⁸⁶. Таким чином, налаштування переселенців до повернення не визнавалося владою як вияв незадоволення її діями, радянські чиновники пояснювали усі конфлікти з переселенцями їх неосвіченістю, або, як бачимо, організованим супротивом.

А через декілька років *«радянська влада «усуспільнила» майже все, навіть те, що було привезено селянами з ЧСР, створивши в місцях проживання оптантів колгоспи»*, як правильно зазначають І. Сюсько та І. Вовканич⁸⁷. Колективізація західних областей України проводилася у стислі строки, вона зачепила і господарства оптантів. Окрім того, для оптантів закінчився дворічний строк звільнення від податків і вони, як усі селяни, змушені були виконувати їх.

Вихід був знайдений самими оптантами: вони почали створювати переселенські колгоспи, проте це тільки відтягувало справу, селян позбавили їх землі. Так, у Купичеві спочатку колективізації існувало два окремих колгоспи, переселенський та місцевий, тільки через кілька років вони об'єдналися.

⁸⁴ Там само, спр. 10, арк. 27.

⁸⁵ Там само, арк. 26.

⁸⁶ Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 4, спр. 157, арк. 72 - 77.

⁸⁷ Іван Вовканич, Іван Сюсько. Оптація між ЧСР і СРСР в 1945 - 1947 рр. та проблеми мови та освіти / Іван Вовканич, Іван Сюсько. [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.saske.sk/cas/archiv/pics/newdsgn/studbig.jpg>

Оптанти намагалися самотужки вирішувати свої проблеми. Вони готували листи до радянських органів, відправляли найрішучіших оптантів до Москви із проханням про повернення⁸⁸. Так, за спогадами реоптантів мешканці села Квасилів поблизу Рівного 15. липня 1948 р. 75 сімей оптантів намагалися виїхати із села, однак були зупинені армією та міліцією. В результаті активні оптанти були засуджені⁸⁹.

Значною для влади проблемою в 40-х роках ХХ ст. була боротьба із оунівським підпіллям. Як говорить Р. Кабачій, *«перші роки на новому місці протікали ... неспокійно (відкриттям для словацьких українців була боротьба УПА на західних землях)...»*⁹⁰. На нашу думку, переселенці використовувалися владою як відволікаючий чи стримуючий фактор. Проросійські настрої оптантів (*«вірили, що йдуть до „своїх“; Чи усвідомлювали собі оптанти тоді, у далеких 40-х, що то „мила Росія“ стоїть за кожним „поганим“ міліціонером, бригадиром, головою сільради?»*⁹¹) на початку переселення, за задумом влади, могли перетворити їх на опору радянської влади у боротьбі проти ОУН-УПА. Тому оптанти стали залучатися до винищувальних загонів, а отже, переселенці стали слухняним знаряддям в руках представників влади та НКВД. Оптанти не могли бути, як правильно зауважує Р. Кабачій, *«усвідомленими українцями»*, які пройшли горнило запеклої боротьби та протистоянь, їм була невідома повоєнна ситуація на західних українських землях та ті кривди, що їх зазнали волиняни. Оптанти зі Словаччини опинилися між молотом та ковадлом: люди зі зброєю, чи то оунівці, чи то грабіжники, переселенцями ототожнювалися (усі українці), оскільки і одні, і інші вимагали від них їжі, одягу, грабували тощо. Очевидно, це було додатковим фактором конфлікту між оптантами та місцевим населенням, яке у переважній більшості підтримувало націоналістів. Степан Крушко з цього приводу зазначає: *«все це підсилювало відчуття чужини, неприязнь до неї, до советського режиму, всього, в тому числі українського, та прагнення повернутися на Пряшівщину»*. Із такими твердженнями безумовно можна погоджуватися.

Визначаючи причини конфліктів між місцевими українцями та

⁸⁸ Держархів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 4, спр. 79, арк. 113; Держархів Волинської області, ф. Р-919, оп. 1, спр. 11, арк. 124.

⁸⁹ Шеретюк М. *Хроніка Чеського Квасилова* /М.Шеретюк/ /Квасилов: 1995, с. 112 - 123.

⁹⁰ Роман Кабачій. Оптанти: вигнанці зі Словаччини [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lemky.com/history/365-perebuvannya-optantv-z-pryashvschini-v-ukrain-rozdzerta-totozhnst.html>

⁹¹ Там само.

переселенцями, Роман Кабачій робить, на нашу думку, помилку, оскільки, наводячи вислів волинянина *«На якого чорта ви тут приїхали, а ще на нашу батьківщину, ми за неї кров пролляли!»*, стверджує: *«...то це стосувалося скорше за все тієї польської крові»*, яка проливалася під час конфлікту 1943 р. на Волині. І далі: *«Лемки приїхали „на широку землю“, а волиняни тільки-но скінчили криваву братовбивчу різню поляків „за землю“»* (авт. – Українці різали поляків за землю?). Думаю, що в даному випадку правий саме Степан Крушко, якого згадує Роман Кабачій і який відносить ці слова до воєнних дій, а не до конфлікту 1943 р. на Волині⁹². Окрім того, Р. Кабачій зауважує, що *«Іноді сама поведінка і принципи життя словацьких русинів викликали агресію місцевих, хоч самі вони не розуміли причин цих негараздів, а навіть їх поглиблювали і протиставлялися їм.»*⁹³.

Висновки. А отже, застосовані владою заходи щодо переселення мали непевні результати, проблеми залишалися невирішеними, конфлікти продовжувалися, переселенці не могли «увійти» в місцевий соціум, адаптуватися до місцевих умов життя, не сприймали «радянського способу життя» і намагалися повертатися, що засвідчує неправильність прийнятого про переселення рішення.

Радянський Союз та Чехословаччина, уклавши угоду про оптацію, переслідували певні цілі:

- Чехословаччина намагалася, по-перше, переселити волинських чехів до Чехословаччини; по-друге, вирішити «українське питання» в регіоні північно-східної Словаччини; по-третє, заселити чехами західні області Чехії після виселення німецького населення;

- СРСР, по-перше, посилити позиції влади (СРСР) в подоланні опору ОУН-УПА; по-друге, заповнити втрати робочої сили та населення в регіоні колишньої Волинської губернії.

Як бачимо, бажання та потреби самих переселенців бралися до уваги лише як другорядні. Разом із отриманням землі та будинків оптанти опинилися сам на сам із більш значимими проблемами, про які вони навіть і не замислювалися, бо їхали до «своїх» і на «свої» землі. Найважливішою, очевидно, стала проблема адаптації

⁹² Роман Кабачій. Перебування оптантів з Пряшівщини в Україні: роздєрта тожність [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/142>

⁹³ Роман Кабачій. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945 – 1948 рр) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://forum.lemky.com/>

в новому «свому/чужому» середовищі, бо матеріальні негаразди з часом вирішувалися. В даному випадку важливо зауважити, чому адаптація протікала так складно. Думаю, що ці причини полягають, перш за все, у відсутності самоідентифікації оптантів як українців (русинів – авт.), чи словаків, чи чехів. Надарма ж вони називали себе чехословацьким народом, тим самим позначаючи себе за географічною ознакою. *«Самі ж оптанти мали несформовану національну самосвідомість і не могли донести „свою правду” місцевим кривдникам»*, - говорить Р. Кабачій⁹⁴. Волиняни ж називали оптантів русами, гуцулами чи чехами, а не українцями, хоча в архівах ми не зустрічаємо жодного із згаданих самоназв, лише – українці.

Далі, можемо визначати причини складного процесу адаптації оптантів, що полягали в непослідовних і, подекуди, непродуманих діях влади щодо оптантів:

- надання житлових та господарських споруд зустрічало опір переселенців із Польщі та місцевого населення, органи влади намагалися забезпечити власні потреби за рахунок переселенців;
- земля була виділена, однак за кілька років усупільнена в колгоспах;
- оптанти зіткнулися із проблемами шкільної освіти дітей;
- оптанти не були знайомі із суспільно-політичною ситуацією в регіоні, потрапили у самий центр протистояння радянської влади та ОУН-УПА.

Співжиття волинських чехів з власним народом не було безпроблемним, хоча повернення їх на історичну батьківщину, на відміну від переселення чехословацьких українців, була продумана і організована компетентними органами влади. Питання соціальної і культурної інтеграції волинських реемігрантів у нове чехословацьке середовище було одним із основних програмних завдань їх громадського об'єднання «Союзу чехів із Волині» та його друкованого органу «**Věrné strážce**» (Вірний охоронець). Керівні діячі державних установ і громадсько-політичних об'єднань підтримували «**Союз**

⁹⁴ Роман Кабачій. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945 – 1948 рр) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://forum.lemky.com/>

чехів із Волині» в організації різних культурних починань, які помагали реемігрантам пристосуватися до нових умов життя і праці в отчому краї, призвичаїтися до нового середовища, культури і побуту своєї нової вітчизни. Союз організував роботу центрів рееміграції, які розташовувалися у північно-західному регіоні Чехословаччини. Одним із таких центрів стало містечко Жатець. Керівником центру був підполковник Л. Гросманнов, пізніше капітан Кноп. В центрі працювало 20 осіб, які забезпечували функціонування кухні, медпункту, служби розселення. Щоденно до Жатця прибувало від 8 до 20 родин, а всього до 28. березня 1947 року там перебувало 7 672 осіб (37 транспортів). З центру реемігранти розселялися до місць оселення⁹⁵.

Однак ідеалізовані уявлення про отчий край розходилися з реальною дійсністю повоєнної Чехословаччини: не вистачало землі, відчувалися значні проблеми із житлом, фінансами та мовою. Тому довелось багатьох розселяти в гористих місцевостях Моравії і Сілезії та західній частині чеського пограниччя. До того ж чеські переселенці з внутрішньої частини країни вважали прибулих волинських реемігрантів небажаним елементом, який створював загрозу їхнім матеріальним інтересам. В поселеннях, наприклад, близько Тахова опантам відмовляли в отриманні землі⁹⁶. В самому Тахові інвалід В. Булічек не зміг отримати ані помешкання, ані землі, хоча мав дружину і трьох дітей. Він з гіркотою писав: «...Тим було змарновано ті надії, що ми їх мали перед від'їздом до Чехії...»⁹⁷. Листи-звернення про допомогу публікував у 1947 році часопис волинських чехів «Věrné strážce»⁹⁸. Проте, невдоволення економічним становищем компенсувалося пріоритетом демократичного устрою нової батьківщини: свободою слова, особистою безпекою, спокоєм і порядком, а також соціальним забезпеченням з боку держави⁹⁹.

Питанням соціально-економічного та культурного становища прибулих переселенців у Чехословаччині цікавилися всі політичні

⁹⁵ Návrat. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1946 – 1947/ Vytiskla tiskárna Severografie Most, 1999. – s. 117 - 118.

⁹⁶ Návrat. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1946 – 1947/ Vytiskla tiskárna Severografie Most, 1999. – s. 163 - 164.

⁹⁷ Там само, s. 161 - 162.

⁹⁸ Там само, s. 90 - 91, 93 - 94, 122 - 124.

⁹⁹ Там само, s. 129, 130 - 131.

партії, що намагалися отримати їх голоси. Центральна й місцева преса окремих партій брала реємігрантів під захист, викривала найменші порушення законності працівниками державної адміністрації і громадсько-політичних та господарських організацій у відношенні до прибулих одноплемінників, знайомила з проблемами їх соціально-психологічної адаптації широку громадськість країни. У цьому ж напрямку діяли окремі церкви, передусім православна і католицька, які намагались здобути прихильність волинських переселенців і залучити їх до церковних громад¹⁰⁰.

Отже, оптація чеського, словацького, русинського населення у 1946 - 1947 рр. була знаковим явищем в історії обох наших країн. Вирішення питання національних меншин в такий спосіб було характерним для багатьох країн у першій половині ХХ ст. Для радянської держави це стало своєрідним виявом національної політики, а для Чехословаччини чи не найвдалішим вирішенням проблеми заселення північних територій Судетів. Законодавчою базою для переселення чехів стала низка рішень радянського та чехословацького урядів, на основі яких чеські родини отримали право оптувати чеське громадянство і переселитися до Чехії, а русини і словаки були переселені на Волинь. Важливу роль в процесі реєміграції відіграла громадська організація волинських чехів «**Союз чехів з Волині**». Етнічні депортації, насильницька міграція населення були невід'ємною складовою національної політики сталінського режиму. Її наслідком була зміна етнічних характеристик як союзних республік СРСР і Чехословаччини, так і їх окремих регіонів. В результаті насильницьких дій і сталінського тоталітарного режиму у повоєнний період суттєво змінився етнічний склад населення східноєвропейських країн. Величезних втрат зазнали українці, зменшилася чисельність таких національних меншин, як поляки, німці, євреї, чехи, вірмени, румуни та ін. в Україні, натомість неухильно збільшувалася частка росіян.

¹⁰⁰ Там само, s. 94 - 95, 119 - 121, 142.

ЛІТЕРАТУРА

Держархів Волинської області,

ф. Р-295, оп. 2, спр. 145, 424, 495, 472.

ф. Р-500, оп. 1, спр. 12.

ф. Р-919, оп. 1, спр. 7, 10, 11.

ф. Р-432, оп. 2, спр. 10, 11.

ф. Р-977, оп. 4, спр. 1.

ф. Р-417, оп. 2, спр. 5.

ф. Р-4, оп. 2, спр. 15а.

ф. Р-6сч, оп. 11с, спр. 51.

ф. Р-580, оп. 1, спр. 18.

ф. Р-777, оп. 1, спр. 36, 35.

Держархів Рівненської області,

ф. Р-204, оп. 8, спр. 2; оп. 4, спр. 79, 45, 83, 112, 157.

ф. Р-491, оп. 3, спр. 14.

ф. Р-654, оп. 1, спр. 379.

Документы и материалы по истории советско - чехословацких отношений Т.5 май 1945 г. – февраль 1948 г. М.: Наука, 1998.

ВЕЙС П. *Гражданство и оптация в международном праве.* М., 1979.

ВАНАТ І. *Волинська акція.* Пряшів, 2001.

ВИННИЧЕНКО І. *Примусове переселення: 1920-ті – 1950-х роках* //Золоті ворота. – № 1. – 1990. – с.49 – 70.

ВОВКАНИЧ, І. – СЮСЬКО, І. *Оптация між ЧСР і СРСР в 1945-1947 рр. та проблеми мови та освіти* [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.saske.sk/cas/archiv/pics/newdsgn/studbig.jpg>

ВОВКАНИЧ, І. Повоєнна оптация у країнах Центрально-Східної Європи та її вплив на сьогодення. *Čo dala – vzala našim rodákom optácia.* In: *Zborník z medzinárodnej konferencie k 55. výročiu optácie a presídlenia.* Ed. Marián Gajdoš. Košice – Prešov: 2002.

ВОВКАНИЧ, І. – ГАЙДОШ, М. Оптация громадян між ЧСР СРСР (Україною) в 1945-1948 рр. та сучасні проблеми української меншини

в Словаччині. Ін: *Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник*. НАН України. Інституту історії України. Київ, 1998, с.500-517.

ВОВКАНИЧ І. – ГАЙДОШ, М. Оптаційні процеси між Чехословаччиною і СРСР у перші післявоєнні роки. Ін: *Науковий вісник Ужгородського університету, випуск 2*. Ужгород: 1998, с. 97-101.

ДАНИЛЕНКО, В. *Особливості міграційної політики радянської держави у другій половині ХХ ст.* [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://histans.com/LiberUA/978-966-02-5552-4/44.pdf>

КАБАЧІЙ, Р. *Перебування оптантів з Пряшівщини в Україні: роздerta тотожність.* [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/md/142>

КАБАЧІЙ, Р. *Перебування оптантів з Пряшівщини в Україні: роздerta тотожність.* [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lemky.com/history/365-perebuvannya-optantv-z-pryashvschini-v-ukrayin-rozderta-totozhnst.html>.

КАБАЧІЙ, Р. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945 - 1948 рр) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://forum.lemky.com/>.

КАВАЇЇ, Р. / КАБАЧІЙ, Р. До питання про оптацію південних лемків з Чехословаччини на Волинь у 1947 р. : причини переселення K otazke optacie južnych lemkov z Československa na Volyň v roku 1947. Priečiny presídlenia. In : *Dejiny 1/2010 – internetový časopis Inštitutu historie FF PU v Prešove* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dejiny.unipo.sk/Dejiny_1_2010.pdf.

КАБАЧІЙ, Р. *Оптанты: вигнанці зі Словаччини* [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lemky.com/history/365-perebuvannya-optantv-z-pryashvschini-v-ukrayin-rozderta-totozhnst.html>. ШМИГЕЛЬ, М. *Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советской Украине (1944-1945) в контексте аннексии Закарпатья СССР. „Codrul Cosminului”*, XVI, 2010, No. 2, p. 133-145. [Електронний ресурс] Режим доступу: atlas.usv.ro/www/codru_net/.../2/ruthenia.pdf.

ШМИГЕЛЬ, М. *Движение за присоединение северо-восточной Словакии к Советскому Союзу (1944 – 1945 гг.)* [Електронний ресурс] Режим доступу: www.rsijournal.net › Выпуск 5 – 2010.†

ШЕРЕТЮК, М. *Хроніка Чеського Квасилова*. Квасилов: 1995.

VACULÍK, J. *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945-1948*. Brno: 1984, 2. vyd. 1987.

Návrat. Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1946-1947. Vytiskla tiskárna Severografie Most, 1999.

Спогади Михайла Михайловича Крайняка, 1957 р. н., мешканця Ківерцівського району Волинської області (березень, 2014 р.).

ПЕРКОВСЬКИЙ А. – ПИРОЖКОВ, В. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. In: *Український історичний журнал*, 1990, № 2, с. 15 - 25.

Doc. PhDr. Svetlana Šul'ha, CSc.

Katedra světových dějin

Východoeurópska národná univerzita Lesji Ukrajinky

Luck, Ukrajina

e-mail: s.shulga@ukr.net

BANDEROVCI NA SEVEROVÝCHODNOM SLOVENSKU (1945 – 1947) – MÝTY, FAKTY, PROPAGANDA

Michal ŠMIGEL

Abstract

The propaganda and escape raids of some units of the Ukrainian Insurgent Army – UPA (or the so called Bandera movement) into the area of Slovakia during the first years after the Second World war, caused several important events. First, they caused the biggest military response of the Czechoslovak army in the decade after the Second World War, and second they had important political and social effects, which sometimes overshadowed the military actions. The aim of the first UPA raids into northeast Slovakia during autumn 1945 and spring 1946 was a political one. The third incursion into Czechoslovakia had a more profound military aim, even though the political background still dominated. These events furthermore influenced the inner political development of all sides including northeast Slovakia.

Key words

Ukrainian Insurgent Army, Bandera movement, propaganda raids of the UPA, post-war northeast Slovakia (1945-1947)

Propagačné a únikové vpády niekoľkých skupín príslušníkov Ukrajinskej povstaleckej armády (UPA) – v dobových dokumentoch a česko-slovenskej historiografii známych skôr ako „banderovci“ – na Slovensko v prvých rokoch po skončení druhej svetovej vojny spôsobili nielen usku-točnenie po desaťročia najväčšej vojenskej akcie československej armády po skončení vojny, ale mali aj veľký politický a spoločenský vplyv. Ten v niektorých momentoch dokonca zatienoval samotné vojenské aktivity prebiehajúce v súvislosti s bojom proti banderovcom. Už len samotný cieľ a realizácia prvých prienikov UPA na severovýchodné Slovensko na jeseň 1945 a na jar 1946 mali jednoznačne politické zameranie. Prvé dva banderovské prieniky na Slovensko boli čisto propagačnými vpádmi – tzv. rejdami, niekoľkých (spravidla troch) „sotní“ (rôt, zvyčajne v počte 120 osôb). Až tretí prienik niektorých jednotiek UPA na územie Česko-slovenska, aj keď mal svoj primárny politický podtext, bol predovšetkým

vojenskou záležitosťou, hoci sa neskôr k nemu opäť pridával aj postupne sa vzťahujúci politický vplyv tejto problematiky na vnútropolitický vývoj.

Bezpochyby v prvej etape (t.j. v rokoch 1945 – 1946) hlavným dôvodom akcií UPA na území Slovenska bola prieskumná činnosť, propagácia vlastného hnutia i objasňovanie jeho cieľov, a najmä aktívna antisoviet-ska i antikomunistická propaganda v rámci povojnovej koncepcie „Frontu podrobených a ohrozených národov strednej a východnej Európy“¹, vytýčenej Ukrajinskou hlavnou oslobodzovacou radou (UHVR). Jednoznačne vedenie ukrajinského odboja malo záujem o šírenie svojich názorov, predstáv a programu i v susednom štáte, do ktorého navyše presahovalo ukrajinské etnické osídlenie, a zároveň sa ukazovala reálna potreba strategického zázemia nielen z logistických dôvodov, ale najmä kvôli získaniu spojencov a sympatizantov.²

Prvý propagačný rejd prebiehal na severovýchode Slovenska od 22. augusta do 24. septembra 1945 a bol organizovaný zástupcom krajského vedúceho Organizácie ukrajinských nacionalistov (OUN) a súčasne krajským referentom propagandy OUN Zakerzonského kraja Vasilom Hala-som – „Orlanom“ a veliteľom 24. taktickej skupiny (TS) UPA „Makivka“ Jaroslav-Dmytro Vitovs'kym – „Andrijenkom“, ktorý bol zároveň určený za veliteľa rejd, ktorého sa zúčastnili sotne „Zmiji“, „Zavediji“ a „Bulava“. Dňa 22. augusta 1945 uvedené oddiely UPA spolu s príslušníkmi civilnej siete OUN (celkom okolo 500 osôb) prekročili slovensko-poľskú hranicu. Vzhľadom na absolútnu nepripravenosť československej strany na takúto prekvapivo veľkú ozbrojenú aktivitu z územia juhovýchodného Poľska sa banderovci na jeseň 1945 pohybovali na severovýchodnom Slovensku viac-menej nerušene. V snahe zasiahnuť čo najväčšie územie sa rozdelili a v malých skupinách sa pohybovali spočiatku v okresoch Medzilaborce, Stropkov a Giraltovce, kde navštevovali jednotlivé obce. Neskôr svoju činnosť rozšírili aj do ďalších okresov východného Slovenska³.

¹ Bližšie pozri В'ЯТРОВИЧ, Володимир: Чехословаччина очима українських повстанців 1945 – 1948. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 9. Banská Bystrica 2006, s. 166 - 174.

² KMEŤ, Miroslav: Vecná a umelecká literatúra o problematike Ukrajinskej povstaleckej armády v ČSR pred rokom 1990. *Acta historica Neosoliensia*, č. 8. Banská Bystrica 2005, s. 163.

³ Počas zhruba mesiac trvajúceho rejd banderovci navštívili desiatky obcí na východnom Slovensku, kde organizovali propagačné prednášky o cieľoch a aktivitách ukrajinského nacionalistického hnutia, najmä o jeho boji proti sovietskemu imperializmu a dôrazne brojili proti boľševizmu. Popri tom viedli politické rozhovory v domácnostiach. Výraznejšie sa zameriávali na politické ovplyvnenie miestnej inteligencie (farár, učiteľ, notár). Medzi jednotlivými obcami sa presúvali rýchle, čo spôsobovalo československým

Keďže išlo o propagačný vpád, a nie o represívnu akciu proti politickým odporcom a už vôbec nie o drancovanie krajiny a obyvateľstva (ako na to poukazovala prednovembrová historiografia), už od začiatkov príprav akcie sa kládol prioritný dôraz na vytvorenie čo možno najpozitívnejšieho obrazu ukrajinského nacionalistického hnutia v slovenskej spoločnosti. V tejto súvislosti bolo banderovským sotniam v inštrukciách prikazované správať sa zvlášť slušne a nenásilne na Slovensku, čo sa nakoniec aj skutočne vo veľkej miere úspešne darilo dodržiavať. Nestretli sa s otvoreným odporom slovenských bezpečnostných zložiek, rozдали propagačný materiál, vykonali desiatky prednášok a besied, v niektorých prípadoch dokonca navštívili aj miestne tanečné zábavy či omše v kostoloch, čím si nepochybne u výraznejšie religiózne založeného miestneho obyvateľstva vytvorili celkom prijateľný obraz.

Tento relatívne pozitívny dojem (aj napriek zjavnej záťaži, ktorú akákoľvek partizánska činnosť prináša pre civilné obyvateľstvo) bol zachovaný aj krátko po ukončení prieniku⁴ a opätovnom stiahnutí sa do bázového územia juhovýchodného Poľska.⁵ Aktívna propagandistická činnosť oddielov UPA na východnom Slovensku zákonite upriamila na seba pozornosť československých bezpečnostných orgánov.

Miestne stanice Národnej bezpečnosti (NB) a Finančnej stráže (FS), strážiace hranice hlavne proti pašeráctvu, boli proti oddielom UPA jedno-ducho bezmocné. Jediná možná sila, ktorá mohla ich aktivity zastaviť – československá armáda, zápasila toho času s povojnovými materiálmi

orgánom veľké skreslenie spravodajských informácií o ich počte, ktorý sa odhadoval až na niekoľko tisíc osôb. (Archiv bezpečnostních složek (ABS) Praha, f. 307-99-1. Ob-
lastná správa OBZ Veliteľstva 4. oblasti z 11. septembra 1945.) K takýmto fantastickým
čísľam o ich počte prispievali aj samotní banderovci, ktorí zámerne v rozhovoroch s
domácim obyvateľstvom nadhodnocovali svoju početnosť, aby tým vylepšili obraz o
svojej vojenskej sile.

⁴ Obranné spravodajstvo 4. vojenskej oblasti v Bratislave v správe z 26. septembra 1945 (sumarizujúc a vyhodnocujúc výsledky činnosti UPA) konštatovalo: „Doteraz nedošlo k zrážkam jednotiek československých a ČA s banderovcami. Dá sa predpokladať, že tieto tlupy sa vyhýbajú boju neustálymi presunmi z priestoru do priestoru, vchádzajú do obcí, kde berú potraviny, vnášajú neistotu medzi civilné obyvateľstvo, pred ktorým častými pohybmi budia zdanie veľkej sily a množstva. Disciplína je údajne dobrá, až veľmi dobrá. S civilným obyvateľstvom zachádzajú slušne, iba kde tu zoberú so sebou z radov obyvateľstva sprievodcov, ktorých po splnení požadovaného úkolu posielajú späť k rodinám. (...) Obyvateľstvo navštevovaných obcí, ktoré bolo vojnou ťažko postihnuté a tohto času trpí znovu nedostatok, je tlupami vyžierané, prestrašené a pesimisticky pozerá na vývoj udalostí.“ ABS Praha, f. 307-97-25. Správy Veliteľstva 4. oblasti 1945 – 1948. Prehľad správ o činnosti banderovcov na území Slovenska v dňoch 6. – 20. septembra 1945.

⁵ Bližšie o priebehu prvého rejd UPA na Slovensku ŠMIGEL, Michal: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*. Banská Bystrica 2007, s. 85 – 100.

a personálnymi nedostatkami.⁶ Jej časti rozmiestnené na Slovensku tvorili 4. vojenskú oblasť s jednotkami so slovenským mužstvom a velením.⁷ Až po ukončení vojenských príprav 11. septembra 1945 bola československou armádou za asistencie niekoľkých sovietskych oddielov (presunutých na východné Slovensko zo Zakarpatska a Maďarska) začatá vojenská operácia na vyčistenie priestoru severovýchodného Slovenska od banderovských jednotiek – prakticky v dobe, keď dve z troch rejdujúcich sotní územie Slovenska samovoľne opustili a tretia odchádzala na územie východnej Lemkoviny (24. septembra 1945) bez toho, aby bola československým a sovietskym vojskom nejako zvlášť prenasledovaná.⁸

Zlom nastal paradoxne až po skončení prvého rejdu UPA na Slovensku, keď v nasledujúcich mesiacoch a priori takmer všetky výraznejšie kriminálne prečiny v tejto oblasti boli zvaľované na účet banderovcov, ktorých sa v skutočnosti dopustili presne neidentifikované ozbrojené kriminálne skupiny (či už domáce alebo z poľského pohraničia). Vo vtedajších bezpečnostných hláseniach sa to však často stávalo a hoci si racionálnejšie bezpečnostné zložky neskôr uvedomovali zneužívanie kriminálnej činnosti iných ozbrojených skupín práve na úkor banderovcov⁹ všeobecne bol už oficiálne vytvorený obraz „rabujúcich a terorizujúcich“ banderovcov. Paušálne obviňovanie banderovcov z mnohých kriminálnych činov vykonaných na severovýchodnom Slovensku v októbri až decembri 1945 vyvrcholil ich obviňovaním z rasovo-politických vražd v Novej Sedlici, Uliči a Kolbasove (okres Snina), kde došlo k zavraždeniu 18 obyvateľov – komunistov a Židov. Ako však ukazujú najnovšie výskumy, vina banderovcov na týchto vraždách je prinajmenšom sporná, diskutabilná a existuje viacero možných alternatív, i keď ani podieľanie sa niektorej nedisciplinovanej skupiny UPA (pôsobiacej na vlastnú päsť, t.j. bez vedomia velenia UPA na Zakerzoni) na týchto vraždách nemožno úplne vylúčiť, no takisto ani potvrdiť.¹⁰

⁶ Pozri MASKALÍK, Alexander: Niektoré aspekty pôsobenia veliteľského zboru Čs. armády v boji proti banderovcom. In: *Vojenská história* 2010, č. 3, s. 61 – 74.

⁷ Rozmiestnenie Československej armády totiž v roku 1945 zodpovedalo potrebe zaistenia západných a južných hraníc, odkiaľ bolo predpokladané eventuálne ohrozenie štátu. V dobe, kedy sa organizácia armády tvorila, nebolo o UPA nič známe a ohrozenie z Poľska sa nepredpokladalo. ŠTAIGL, Jan: Ochrana štátnej hranice Slovenska po druhej svetovej vojne (1945 – 1950). In: *Vojenská história* 2000, č. 1, s. 53 – 72.

⁸ Podrobnejšiu analýzu nasadenia československých bezpečnostných zložiek proti oddielom UPA v auguste - septembri 1945 poskytuje: The UPA in light of Slovak and Czech documents (1945 – 1948). Book 1. *The UPA Raids in the Army and State Security Documents of Czechoslovakia (1945 – 1946)*. *Litopys UPA*, volume 48. (Ed.) Michal Šmigel. Toronto - Lviv 2010, s. 55 – 63.

⁹ ABS Praha, f. 307-99-1. Situačné správy o činnosti UPA na území Slovenska.

¹⁰ Pozri ŠMIGEL, Michal: Vraždy židov a komunistov na severovýchodnom Slovensku v

Aj nasledujúci (druhý) propagačný rejd UPA, uskutočnený v apríli 1946, mal zhruba podobné zameranie a priebeh ako prvý.¹¹ Prípravy na druhý rejd sa začali čiastočne už začiatkom roka 1946. Jeho organizovanie mal na starosti opäť zástupca krajského vedúceho a krajský referent propagandy OUN Vasil' Halasa – „Orlan“.¹² K realizácii druhého propagačného rejd UPA boli vyčlenené sotne „Bir“, „Didyk“ a „Karmel'juk“ (opäť takmer 500 osôb), ktoré prekročili poľsko-slovenské hranice v noci 6. apríla 1946. Pre výraznejší úspech banderovskej propagandy bolo do slovenského a českého jazyka preložené väčšie množstvo propagandistických letákov a brožúr. Pred uskutočnením rejd vypracoval „Orlan“ inštrukcie k úspešnej realizácii rejd. Jeho základom malo byť slušné, nekonfliktné a nenásilné správanie všetkých účastníkov pochodu, ktorých nedodržiavanie malo byť striktné trestané. Účastníci sa mali tiež prezentovať dobrým správaním a čistotnosťou, resp. poriadkumilovnosťou. Osobitný zreteľ sa kládol na personálny výber účastníkov rejd, najmä tých, ktorí mali propagandisticky presviedčať miestne obyvateľstvo v osobnom kontakte v jednotlivých domoch obsadenej obce. Príliš sa nezdržoval slovensko-český antagonizmus, práve naopak sa mali slušne správať ako ku slovenským, tak aj k českým vojakom, obsiahnuť propagačne čo najväčšiu oblasť a zamerať sa hlavne na slovenské dediny (predpokladala sa ich väčšia politická vyspelosť v smere protikomunistickom).¹³

Počas druhého rejd prichádzali sotne UPA častejšie do styku už aj s československými jednotkami nasadenými do boja proti nim. V prípade stretu s menšou vojenskou skupinou sa snažili presviedčať československých vojakov osobne. Na šírenie protikomunistickej, resp. protisovetskej propagandy medzi československými vojakmi využívali pripravené letáky, ale aj programové listy odosielané poštou alebo doručované

roku 1945: Kolbasovská tragédia. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 10. Banská Bystrica 2007, s. 217 - 231.

¹¹ K jeho uskutočneniu primálo vedenie ukrajinských nacionalistov tak úspešnosť (bezproblémovosť) prvého rejd, ako najmä výhodnejšia medzinárodná (otvorene začínajúca roztržka medzi Východom a Západom a črtajúca sa možnosť vojnového stretu dvoch ideologicky znepriatelených blokov) a predovšetkým vnútropolitická situácia v Československu pred májovými voľbami do Ústavodarného národného zhromaždenia (ÚNZ). A tak do predvolebného boja medzi Komunistickou stranou Slovenska (KSS) a Demokratickou stranou (DS) o budúce smerovanie povojnového Slovenska vstúpila na jar roku 1946 so svojimi aktivitami v oblasti severovýchodného Slovenska aj UPA.

¹² ГАЛАСА, Василь: *Наше життя і боротьба. Спогади*. Львів 2005, s. 84 - 85.

¹³ ABS Praha, f. 302-142-6. „Orlanov“ list „Друже Мरणе“. Tiež В'ЯТРОВИЧ, Володимир: *Рейди УПА теренами Чехословащини*. Торонто - Львів 2001 s. 80 - 81; *Літопис Української Повстанської Армії. Томус 33*. Ред. П. Потічний, І. Лико. Торонто - Львів 2001, s. 614.

niektorým vojenským veliteľom prostredníctvom miestnych obyvateľov, s ktorými sa pri rejde stretli.¹⁴ Banderovská propaganda druhého rejdú však opäť sústredila na vysvetľovanie dvoch základných problémov ich ideológie a činnosti. Najskôr sa snažili obyvateľstvu predstaviť svoje nacionalistické hnutie, informovať a podať o ňom pozitívny obraz. V druhej časti propagandy sa príslušníci UPA snažili v maximálnej možnej miere znechutiť obyvateľstvu Sovietsky zväz a komunizmus. Upozorňovali na sovietsky imperializmus, poľské represie proti ukrajinskej menšine, skrytú a pomalú, ale o to zákernejšiu bolševizáciu Československa a jej isté dôsledky a pod. Pritom si vo svojej propagande nemuseli veľmi ani vymýšľať či preháňať. Tunajšie obyvateľstvo, aj keď nemalo priamy kontakt a dostatok správ o zločinoch komunizmu v ZSSR (zvlášť na Ukrajine) či o situácii v poľskej Lemkovine, malo už svoje skúsenosti s rusínskymi (lemkovskými) utečencami, zachraňujúcimi sa pred poľskými represiami útekom do slovenského pohraničia.¹⁵

Nasadenie československej armády a Národnej bezpečnosti na zneškodnenie banderovských oddielov bolo opäť oneskorené. K 21. aprílu 1946 sa sústredilo na východnom Slovensku 14 peších motorizovaných a samopalných práporov, dva delostrelecké oddiely, jeden prápor tankov, letka bojových lietadiel a niekoľko menších jednotiek, rozdelených do podskupín „Železo“, „Hliník“ a „Zlato“, ktorým podliehala aj skupina pre Zabezpečenie pohraničného územia (ZPÚ) „Otto“. Pre prípadné použitie na východnom Slovensku boli v českých krajinách v pohotovosti ďalšie tri prápory. Na stíhanie banderovcov bola vytvorená vojenská skupina „Ocel“, ktorá začala vyčisťovaciu operáciu neskôr pomenovanú ako „Široké hrable“. Banderovci však opäť unikli.¹⁶ Opúšťali východoslovenské územie nie pod tlakom armády (a neskoro začatej vojenskej operácie),

¹⁴ Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. PV – sekr., inv. č. 99, k. 74. Leták „Česko-slovenským vojakom“. SNA Bratislava, f. PV – obež., k. 9, inv. č. 12. Benderovci – situačná správa za obdobie 16. - 28. apríla 1946. Tiež: Vojenský historický archív (VHA) Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, k. 63, inv. č. 134. Hlásenie veliteľstva „Hliník“ č. 1/Taj.1946; ABS Praha, f. 302-142-6. Súhrnná správa o činnosti Zvláštneho oddielu.

¹⁵ Blížšie ŠMIGEL, Michal: Lemkovskí utečenci na Slovensku (1946): hromadné prechody na územie krajiny, internácia v Strážskom a odsun. In: *Lemkowie, Bojkowie, Rusini - historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom II.* (Eds.) S. Dudra et al. Zielona Góra - Słupsk 2009, s. 97 - 114.

¹⁶ Ako konštatoval J. Fiala: „Proti niekoľkým stovkám banderovcov stálo asi 7000 vojakov s tankami, delostrelectvom a letectvom a oddiely NB. Napriek tomu ich úloha nebola jednoduchou záležitosťou. K zneškodneniu skupín UPA, ktoré sa vyhýbali stretnutiu, neustále sa presúvali a boli rozptýlené v hornatom a lesnatom teréne s možnosťou úkrytu a skrytého pohybu, nestačila len početná prevaha“. FIALA, Jan: *Zpráva o akci B.* Praha 1994, s. 77 - 79.

ale preto, že ich rejd sa chýlil k záveru a jednoducho sa vracali na svoje bázové územie (sotňa „Karmeljuka“ prekročila slovensko-poľskú hranicu v noci z 18. na 19. apríla 1946, sotňa „Bira“ 22. apríla a sotňa „Myrona“ 24. apríla 1946).¹⁷ V priebehu druhého rejdú oddiely UPA navštívili celkom 106 obcí v desiatich východoslovenských okresoch, v ktorých uskutočnili plánované aktivity, čím cieľ vytýčený vedením OUN a UPA v podstate splnili.¹⁸

K úspešnému plneniu vyššie uvedených zámerov UPA voči Slovensku prispeli skutočnosti, že počas propagačných rejdov v rokoch 1945 a 1946 sa banderovci nestretli s väčším odporom československých armádnych a bezpečnostných zložiek, pohybovali sa po východnom Slovensku takmer celkom otvorene, z celej akcie vyšli bez vážnejších ľudských strát (niekoľko zranených a nezvestných, respektíve dezertovaných) a bez väčších prekážok sa vracali na svoje základne v juhovýchodnom Poľsku.¹⁹

Zaujímavé je však to, že obidve strany svoju činnosť v rokoch 1945 – 1946 v súvislosti s akciami voči druhej strane navzájom hodnotili ako úspešné. V česko-slovenskej historiografii sa nasadenie československej armády pokladalo za rozhodujúci moment stiahnutia sa oddielov UPA z krajiny, hoci to nezodpovedalo realite.²⁰ Bezpečnostné zložky na pohraničí (NB a FS) sa ukázali ako nespoľahlivé a slabé, zlyhalo Obranné spravodajstvo a v dôsledku niektorých organizačných chýb nasadenie nepripravenej armády sa uskutočňovalo v predvečer samovoľného odchodu oddielov UPA.²¹ Situácia sa zmenila až v roku 1947, keď došlo k únikovému prechodu troch sotní cez územie Československa do americkej okupačnej zóny v Rakúsku a Nemecku. V tejto etape československá armáda bola na banderovcov omnoho lepšie pripravená ako v predchádzajúcich rokoch (najmä po kvantitatívnej stránke), mala lepšie spravodajské informácie, fungovala spolupráca s poľskými orgánmi a bola aj väčšia politická vôľa (predovšetkým na strane československých komunistov) banderovcov v republike zlikvidovať. Tretí prienik UPA v roku 1947

¹⁷ Hlásenia sotní „Myron“, „Bir“ a „Karmel'juk“ rejdujúcich v apríli 1946 po Slovensku. *Літопис Української Повстанської Армії. Том 33, s. 592 - 627.*

¹⁸ Pôvodným zámerom bolo zdržať sa na území východného Slovenska 10, maximálne 14 dní; aj to za podmienky, že nebudú rušení československými jednotkami. V skutočnosti druhý slovenský rejd trval fakticky do 24. apríla 1946, teda 18 dní.

¹⁹ Podrobnejšie o druhom rejde UPA na Slovensku (1946) pozri ŠMIGEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*, s. 128 – 150.

²⁰ Porovnaj napríklad FIALA, J.: *Zpráva o akci B*, s. 83.

²¹ Podrobnejšiu analýzu nasadenia československých bezpečnostných zložiek proti oddielom UPA v apríli 1946 rozvádza: *The UPA in light of Slovak and Czech documents (1945 – 1948). Book 1. The UPA Raids in the Army and State Security Documents of Czechoslovakia (1945 – 1946). Litopys UPA*, volume 48, s. 74 – 80.

bol diametrálne odlišnou akciou, akou boli predošlé propagačné vpády, a uskutočňoval sa v zmenenej politickej situácii – hovoríme o tzv. druhej etape.

Rok 1947 sa tak stal posledným výrazným a najvýznamnejším obdobím pôsobenia UPA na území Slovenska, keď v jeho druhej polovici došlo k únikovému prechodu troch banderovských sotní a niekoľkých menších skupín územím Československa na Západ. Tento prienik však už nebol propagačnou či naplánovanou politicko-vojenskou akciou vedenia UPA a ukrajinských nacionalistov, ale dôsledkom existenčného vojenského tlaku poľskej armády voči jednotkám UPA. Realizovaním akcie „Wisła“ (Wisła) a vysídlením ukrajinskej menšiny z juhovýchodného Poľska do novozískaných západných území (niekdajších nemeckých), ostalo ukrajinské nacionalistické hnutie v krajine bez svojho prirodzeného zázemia, ktoré mu v jeho partizánskom boji poskytovalo nevyhnutné informácie a materiálne zásoby.²² Na základe straty tohto civilného zázemia, pod neustále sa vzráňajúcimi útokmi poľských divízií,²³ oddielov sovietskeho NKVD a s pribúdajúcimi stratami sa velenie UPA v juhovýchodnom Poľsku rozhodlo ukončiť svoju činnosť, t.j. časť oddielov UPA sa mala z taktických dôvodov prebiť na územie Ukrajinskej SSR a pokračovať v boji so sovietskym zriadením v krajine, časť prejsť územím Československa do americkej zóny v Rakúsku a Nemecku a ostatní členovia UPA v Poľsku mali podľaťhnúť demobilizácii.²⁴

Oficiálne bol vedením OUN – UPA povolený prechod územím Československa koncom mája – začiatkom júna 1947 sotniam „Hromenko“ (veliteľ Mychajlo Duda), „Burlaka“ (Volodymyr Ščiheľskij), „Krylač“ a „Lastivka“ (dve posledné sa spojili a veliteľsky podriadili sotni „Burlaka“).²⁵ Neskôr ich nasledovala aj sotňa „Brodyč“ (veliteľ Roman Hrobels’kyj), ktorá, po krátkom nútenom pobyte v okolí Starej Ľubovne v júni 1947, uskutočnila prechod do Rakúska pozdĺž slovensko-poľských

²² HALCZAK, Bohdan – ŠMIGEL, Michal: K problematike postavenia Lemkov v Poľsku v prvej polovici 20. storočia a ich presídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia „Wisła“. In: *Acta historica Neosoliensia* č. 7. Banská Bystrica 2004, s. 196 - 198.

²³ Proti banderovcom (počet ktorých sa odhaduje na 1400 až 2000 osôb, vrátane príslušníkov civilnej siete) bolo poľským armádnym velením nasadených päť peších divízií, divízia Zboru vnútornej bezpečnosti s tromi záložnými plukmi a taktiež pomocné jednotky oddielov národnej milície a jej dobrovoľné rezervy - celkovo 20 tisíc mužov. SZCZEŚNIAK, Antoni - SZOTA, Wiesław: *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. Warszawa 1973, s. 434.

²⁴ HALCZAK, Bohdan: Próby przebiecia się oddziałów UPA z Polski przez terytorium Czechosłowacji do Niemiec w 1947 r. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 9. Banská Bystrica 2006, s. 161.

²⁵ ГАЛІАКА, В: *Наше життя і боротьба*, s. 98 - 99.

hraníc (na poľskej strane) a cez Moravu rozdelená na 5 menších skupín (cca 60 členov) až koncom septembra 1947.

Existenčný presun sotní UPA Československom na Západ bol diametrálne odlišnou akciou v odlišnej situácii, aká bola v priebehu predošlých propagačných vpádov v rokoch 1945 a 1946. Totiž v roku 1947 nešlo už o dobre pripravenú, bezproblémovú propagandistickú akciu. V tomto únikovom prieniku išlo v prvom rade o záchranu „holého života“ – dostať sa pokiaľ možno nenásilne alebo v prípade potreby jednoducho sa prebiť na Západ a vyhnúť sa tak fyzickej likvidácii v boji, rozsudku smrti či dlhoročnému väzneniu v Poľsku. Propaganda a zachovanie svojho kladného obrazu u obyvateľstva boli stále dôležité, avšak už druhoradé.

V snahe dostať sa do americkej zóny v Rakúsku či Nemecku čo možno najrýchlejšie a bez strát usilovali sa postupovať „Hromenkova“ i „Burlakova“ sotňa územím ČSR bezkonfliktne, čo však už nebolo možné. K relatívnej úspešnosti československého zákroku proti UPA v roku 1947 sa okrem lepšej prípravy armády (reorganizáciou vojenských oddielov na stíhaciu skupinu „Teplíce“ a zapojením ZNB) pridávali negatívne faktory na strane banderovcov, najmä materiálna i psychologická nepripravenosť na obtiažnejšie prebývanie sa krajinou. K tomu sa pridávala aj zmenená vnútropolitická situácia v Československu a väčší oportunizmus obyvateľstva vo vzťahu k UPA.²⁶

Prienik „Hromenkovej“ a „Burlakovej“ sotne Československom na Západ v roku 1947 je teda charakterizovaný už viac ako klasický partizánsky boj bez spoľahlivého zázemia, aj so svojimi sprievodnými prejavmi občasného násillia voči obyvateľstvu či regulárnemu vojsku a krádežami potravín. Napriek tomu však treba podotknúť, že ani počas tohto existenčného prieniku sa banderovci zbytočne nedopúšťali násillia a snažili sa ho eliminovať iba na existenčne nutnú demonštráciu sily pri získavaní potraviny či informácií, dočasné zájímanie príslušníkov československej armády a bezpečnostných orgánov a na ich obranné boje v prípade vlastného napadnutia. Iba dva výraznejšie prípady sa vymykajú tejto charakteristike. Tým prvým je zabitie dvoch príslušníkov FS Brodyčovou skupinou počas jeho ústupu z vynúteného prechodného pobytu na Slovensku v júni 1947.²⁷ Druhým, v podstate skôr vynúteným prípadom použitia násillia zo strany banderovcov, bol pre československú stranu najtragickejší prípad vojenského stretu na Lupčianskej Magure, keď pri zrážke s 18-člennou skupinkou československých aspirantov šiesti v boji padli a 5

²⁶ Bližšie ŠMIGEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947)*, s. 176 – 194.

²⁷ ABS Praha, f. 305-143-1. Vyšetrovanie banderovcov – záverečná správa. Komisia pre vyšetrovanie banderovských tlúp na území ČSR. Košice, 12. februára 1948.

sa zranilo.²⁸ Banderovci tak mali s narastajúcimi aktivitami armády proti nim, so silnejúcou oficiálnou československou protibanderovskou propagandou a s množiacimi sa prípadmi rekvirovania potravín a obmedzovania dovtedajšieho spoločenského a hospodárskeho života (v dôsledku protibanderovských akcií) značne „pošramotenú“ povesť. Ich vnímanie spoločnosťou sa zhoršovalo s pribúdajúcim časom ich pôsobenia v republike (teritoriálne z východu na západ) napriek tomu, že sa tejto svojej negatívnej percepcii snažili v značnej miere predchádzať umierneným chovaním.²⁹

Celkovo z troch sotní „Hromenko“, „Burlaka“ a „Brodyč“, ktoré sa prebýjali územím Československa v roku 1947 (približne 320 osôb), prešlo do Bavarska okolo 120 osôb (cca 37 %).³⁰ Okrem uvedených troch sotní postupovalo československým územím v roku 1947 (ako aj v nasledujúcom roku) ešte niekoľko menších skupín UPA (v počte neprevyšujúcim niekoľko osôb), a taktiež príslušníci civilnej siete OUN v Poľsku. Dňa 12. novembra 1947 však československé vojenské orgány konštatovali, že územie krajiny je od „bánd UPA“ vyčistené a „dočisťovanie terénov“ následne prevzali oddiely Ministerstva vnútra ČSR.³¹

Pomer oficiálnych československých orgánov (či už politických alebo vojenských) k banderovcom, ktorí sa v rokoch 1945 až 1947 objavovali na Slovensku sa odvíjal od zložitej vnútropolitckej situácie, neskôr závisel aj od zintenzívneného politického boja medzi jednotlivými politickými subjektmi moci, ale predovšetkým bol podmienený zahraničnopolitickými konštantami povojnového Československa.³²

²⁸ Raneným aspirantom poskytol Burlaka ošetrovanie medikom sotne, spolu s ostatnými veliteľmi svojich družstiev ich vypočul a nechal ležať na mieste zrážky s tým, že si pre nich prídu zakrátko ich vlastní vojaci, ktorí však pre nich prišli až na druhý deň. ABS Praha, f. 305-143-1. Dodatok výpovede Wolodimira Sczihelskeho pseudonym Burlaka zo dňa 21. októbra 1947, s. 31, 32, 34. Udalosť je zaznamenaná aj ABS Praha, f. 307-34-10. Vojenský denník útvaru ZNB 8188 č. 62.ttaj./47. Pozri aj Svobodné slovo, 15. augusta 1947.

²⁹ SYRNÝ, Marek: „Banderovci“ a slovenská spoločnosť v rokoch 1945 – 1947. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 8. Banská Bystrica 2005, s. 155 – 158.

³⁰ Podľa informácie Stepana Banderu, v priebehu rokov 1947 – 1949 do Nemecka prešlo okolo 300 vojakov UPA a členov civilnej siete OUN. В'ЯТРОВИЧ, В.: *Рейду УПА теренами Чехословакии*, s. 122.

³¹ FIALA, J.: Zpráva o Akci B, s. 217 – 218.

³² V tomto smere bolo Československo verným spojencom Sovietskeho zväzu (do všetkých dôsledkov), a to aj napriek tomu, že väčšina povojnových politických subjektov nebola prokomunisticky či jednoznačne prosovietsky orientovaná. Zahraničnopolitická orientácia ČSR na ZSSR ako dominantného veľmocenského spojenca a dôsledné plnenie si všetkých z toho vyplývajúcich povinností sa hlavnou mierou podpísali aj na vzťahu a hodnotení ukrajinského nacionalistického hnutia československými vojenskými a politickými orgánmi.

Únikové presuny oddielov UPA cez územie ČSR v roku 1947 sa uskutočňovali v období zvlášť vyostrejúceho sa životne dôležitého politického zápasu v štátnej administratíve, vojenských a bezpečnostných zložkách,³³ pri ktorom získali československí komunisti (KSČ a KSS) v nadväznosti na akcie proti UPA, vhodnú zámienku a prostriedok pre svoju ideologickú kampaň voči domácim politickým oponentom (zvlášť proti slovenským demokratom, českým národným socialistom a lidovcom). Najvýraznejšie boli banderovské akcie na československom území politicky zneužívané komunistami a nimi ovládanými štátnymi orgánmi a spoločenskými organizáciami na elimináciu Demokratickej strany na Slovensku, ktorá sa ostro stavala proti totalitarizácii spoločnosti KSČ. Komunisti neustále poukazovali na (v skutočnosti vymyslenú) podporu banderovského hnutia vedením a prívržencami DS,³⁴ či už priamo potravinami a informáciami, či znižovaním banderovského nebezpečenstva a ich „ideologickou“ podporou v demokratickej tlači, hoci DS sa k banderovskému hnutiu stavala od začiatku jednoznačne odmietavo, čo sa odzrkadľilo aj v jej interných stranických obežníkoch a v tej istej tlači.³⁵

Odhliadnuc od jasného postoja komunistov k tomuto antibolševickému hnutiu, nemali banderovské aktivity v Československu ani prílišné šance získať si sympatie nekomunistických politikov. Ukrajinský nacionalizmus bol nimi vnímaný podobne ako slovenský ľudácky nacionalizmus a odmietaný najmä pre svoju niekdajšiu spoluprácu s nacistickým Nemeckom ako úhlavným nepriateľom a existenčným ohrozením československého štátu. K tomu sa prirodzene pridávalo tiež samotné neakceptovateľné prekročenie československých hraníc cudzou a, v zmysle povojnových spojeneckých zväzkov, nepriateľskou ozbrojenou mocou, ktorá tu nezákonne uskutočňovala propagandu proti jeho najvýznamnejšiemu povojnovému spojencovi – ZSSR, od ktorého bola povojnová ČSR chtiac-nechtiac závislá.

³³ Podrobnejšie MASKALÍK, A.: Niektoré aspekty pôsobenia veliteľského zboru Čs. armády v boji proti banderovcom, s. 61 - 74.

³⁴ Spoluprácu medzi UPA a demokratmi na najnižšej úrovni však nie je možné vylúčiť. Išlo ale o mizivú spoluprácu predovšetkým na úrovni obecných organizácií – o poskytnutie materiálnych potrieb, informácií atď. Napriek tomu aj takéto prípady vyťahovali slovenskí komunisti na diskreditovanie celej strany. Okrem toho sa DS na margo prípadného váhania svojich prívržencov vo veci postoja proti banderovcom vyslovila veľmi jednoznačne, i keď aj do jej vyhlásení sa už premietala nutná akceptácia začlenenia Československa do sovietskej sféry vplyvu: „Proti názorom, že treba uvoľniť prechod banderovcom, treba uviesť, že banderovci sa chovajú u nás ako lupiči a záškodníci. Musíme sa preto s nimi vysporiadať ako suverénny štát. Odporovalo by to konečne aj našim spojeneckým zmluvám s Poľskom a so Sovietskym zväzom.“ Boj proti banderovcom na Slovensku. *Čas*, 17. augusta 1947, s. 3.

³⁵ Napríklad: Banderovské bandy sú na ústupe. *Čas*, 2. augusta 1947, s. 3; Smrť chodí po horách. *Čas*, 24. augusta 1947, s. 3; Američania zatýkajú banderovcov. *Čas*, 14. septembra 1947; Občianstvo ďakuje armáde a NB za čistku od banderovcov. *Čas*, 10. septembra 1947.

Jednoznačne odmietavé stanovisko k banderovcom zaujal Klub demokratických členov SNR vyhlásením v Čase. Rázne a prisre proti banderovským bandám. *Čas*, 1. júla 1947, s. 3.

Bezpochyby prieniky UPA na československé územie komunistom, takpovediac, nahrávali do kariet. Neuvedomovali si to ešte do parlamentných volieb v roku 1946 (znamenajúcich porážku komunistických síl na Slovensku), až neskôr, keď tzv. banderovské ohrozenie nabralo na intenzite a komunisti z týchto niekoľkých prienikov, približne troch stoviek ozbrojených banderovcov v roku 1947, vytvorili domnelé ohrozenie krajiny, súčasne vykresľovali nedostatočnú početnosť a aktivitu armády a štátnych orgánov na Slovensku (pod väčšinovým vplyvom DS) voči banderovcom.³⁶ Na umelom vyvolávaní protibanderovskej hystérie sa vo viacerých prípadoch podieľala tiež vojenská kontrarozviedka.³⁷

Československá vláda nakoniec postupne podľa taktike a tlaku komunistov v súvislosti s alternatívami eliminácie UPA v Československu. Najskôr sa komunistickému ministrovi vnútra V. Nosekovi podarilo presadiť realizovanie protibanderovských akcií aj na Slovensku jeho ministerstvom a nie slovenským Povereníctvom vnútra riadeným nestraníkom M. Ferjenčíkom.³⁸ Demokratom naklonenému gen. Ferjenčíkovi sa aspoň podarilo zmierniť tento zásah bezpečnostného centra ovládaného komunistami tým, že na Slovensko putovalo výrazne menej príslušníkov pohraničného ZNB, ako pôvodne minister V. Nosek navrhoval.³⁹ Súčasne pražské centrálné bezpečnostné orgány ovládané komunistami vytvá-

Nebezpečenstvo účelového spájania DS s podporou nacionalistickej a protisovietskej UPA si veľmi dobre uvedomovalo vedenie DS, ktoré vo svojich interných stranických oboziskoch jednoznačne vystríhalo svojich stranických funkcionárov pred akýmkkoľvek kontaktmi s banderovcami a prikazovalo „všetkých ľudí vyhlasujúcich sa za banderovcov okamžite hlásiť Národnej bezpečnosti“. SNA Bratislava, f. Demokratická strana (DS), k. 51. Obežník č. 27/46.

³⁶ Takto napríklad A. Pšenička na zasadnutí Ústredného výboru KSS v máji 1947 obvinil z podpory banderovcov, okrem ich krytia gréckokatolíckym biskupstvom, dokonca aj niektorých pracovníkov samotného Povereníctva vnútra. (Komunistická strana Slovenska 1944 – 1948. *Konferencie a pléna*. (Ed.) M. Vartíková. Bratislava 1971, s. 570 - 571.) Na druhej strane však, podľa informácií z prostredia DS (aj od demokratom naklonených bývalých partizánov), niektoré skupiny údajných banderovcov boli vytvorené priamo z popudu KSS, respektíve členovia KSS boli ich členmi. (Štátny archív Banská Bystrica, f. Oblastný akčný výbor, k. 2, č. 419/1948.) Nemožno však s určitosťou potvrdiť alebo vylúčiť túto eventualitu. Vzhľadom na podobné komunistické provokácie na sovietskej Ukrajine a v Poľsku smerujúce k diskreditácii politických oponentov, je možné, že takto postupovali komunisti aj na Slovensku. Týmto sa snažili zdôvodňovať a na verejnosti ospravedlňovať svoje zámery a súčasne znásobovať banderovské nebezpečenstvo.

³⁷ LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945 – 1948 na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava 1994, s. 114 - 115.

³⁸ NA Praha, f. 100/24, a. j. 1494, k. 144. Zápis zo zasadnutia 86. schôdze vlády ČSR z 20. mája 1947.ČR

³⁹ HEJ, Vilém: *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha 1990, s. 105.

rali vo svojich správach pre najvyššie štátne orgány dojem, akoby bolo Slovensko štátnobezpečnostne úplne nespôľahlivé. Následne na základe úmyselných fabulácií o spojení niekoľko (až) stočlenných skupín protikomunistických „bielych partizánov“ s oddielmi UPA v horách a údajne podporovaných Demokratickou stranou začali centrálné bezpečnostné orgány v Prahe ovládané komunistami spriadať protištátne sprisahanie na Slovensku⁴⁰ v snahe vyvolať celospoločenskú hystériu.⁴¹

Koncom leta 1947 komunistická tlač v Československu spustila cieľenú kampaň proti banderovcom. Takmer denne boli publikované články, ktoré mali u občanov vyvolať pocit strachu a ohrozenia.⁴² V druhej polovici augusta 1947 komunistická tlač prešla do generálnej ofenzívy proti UPA a ich takzvaným „domácim pomáhačom“. Išlo o cieľenú politickú kampaň, rozbehnutú za účelom vtiahnutia bývalých partizánov (a ich vyzbrojenia) do dôležitých politických udalostí v zápase o moc pod rúškom boja s banderovcami a „domácou reakciou“. Mimoriadnu aktivitu vyvíjal v tomto smere najmä Zväz slovenských partizánov (ZSP), ktorý od svojho ustanovenia v apríli 1945 v Košiciach, bol ovládaný komunistami (K. Šmidke, I. Daxner, S. Falt'an, J. Šolc).

S cieľom zmeniť výsledky májových volieb v roku 1946 na Slovensku, komunisti zvolali 18. – 19. augusta 1947 do Bratislavy celoslovenskú konferenciu partizánov. Táto de facto komunistická organizácia sa, v súlade s politikou KSS, pustila do triedneho boja za „očistu verejného a politického života“ a za likvidáciu oddielov UPA na Slovensku.⁴³ Na konferencii bolo rozhodnuté vyhlásiť pohotovosť „partizánov“ na celom území Slovenska. Súčasne sa začali aj rokovania ZSP so Združením čes-

⁴⁰ Pozri LETZ, R.: *Slovensko v rokoch 1945 – 1948 na ceste ku komunistickej totalite*, s. 142.

⁴¹ Ústredným politickým motívom tejto sa stala spolupráca protikomunistického (ľudáckeho) podzemia s Demokratickou stranou a oddielmi banderovcov, hoci išlo o ničím nepodloženú fikciu. Pohotovostné oddiely chystali ozbrojený puč. In: *Pravda*, 18. septembra 1947, s. 1.

⁴² Pozri *Rudé právo*, 15., 19. – 23., 26. – 27. augusta 1947.

⁴³ Predseda Ústredného výboru ZSP K. Šmidke vo svojom hlavnom referáte, prednesenom na Celoslovenskej konferencii, nepriamo obvinil Demokratickú stranu z podpory oddielov banderovcov a ostro kritizoval, že „doterajšie opatrenia (voči UPA) nie je možné považovať za dostačujúce“. Apeloval na vytvorenie ozbrojených skupín z občanov verných štátu, a to v každej obci, ako aj dobrovoľníckych oddielov „partizánov“ a ich vyzbrojenie. Na konferencii vystúpil aj plk. gšt. J. Stanek, ktorý navrhoval, aby sa z „partizánov“ a ďalších odbojových zložiek vytvorili ozbrojené jednotky, ktoré popri československej armáde by boli nasadené proti oddielom UPA operujúcim na Slovensku. Pozri HUML, Vladimír: *Slovensko pred rozhodnutím*. Praha 1972, s. 194 – 198. Porovnaj FALT'AN, Samo: *Z bojov do budovania. Odbojové zväzy v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava 1989, s. 108 – 109.

kých partizánov⁴⁴. Následne Zväz slovenských partizánov, v koordinácii s KSČ, začal vyvíjať mimoriadne silný nátlak na československú vládu.⁴⁵

Dňa 20. augusta 1947 informoval ústredný tlačový orgán KSČ Rudé právo o vyhlásení K. Šmidkeho, že do bojov s UPA budú nasadení partizáni, „z ktorých budú vytvorené dobre ozbrojené jednotky“. V nasledujúcich dňoch komunistické noviny pokračovali v úsilí vyvolať u obyvateľov ČSR pocit ohrozenia a strachu. Rudé právo sa odvolávalo na zistenia „slovenských partizánov“, podľa ktorých úlohou UPA nebol len prechod cez územie ČSR do americkej okupačnej zóny v Nemecku, ale „zdržovať sa pokiaľ možno čím najdlhšie na Slovensku, vyvolávať tieseň, znepokojovať obyvateľstvo, brzdiť konsolidačný proces a napomáhať tým slovenskej reakcii“. A navyše vraj cieľom UPA je aj „drancovať, vyhľadávať partizánov a ďalších predstaviteľov slovenských pokrokových síl.“⁴⁶ Dňa 22. augusta 1947 aj českí „partizáni“ sa prihlásili k „svojim slovenským bratom“⁴⁷ v spoločnom boji proti banderovskému nepriateľovi a ich „domácim prisluhovačom“.⁴⁸ Na výzvu slovenskej partizánskej ústredne sa do boja s UPA dobrovoľne hlásilo viac ako 6 000 bývalých partizánov z obdobia SNP.⁴⁹

⁴⁴ Z Celoslovenskej konferencie vzišlo uznesenie a boli vyslané delegácie k predsedovi Slovenskej národnej rady J. Lettrichovi, predsedovi Zboru povereníkov G. Husákovi, predsedovi československej vlády K. Gottwaldovi a k ministrovi národnej obrany gen. L. Svobodovi. Hoci J. Lettrich na stretnutí s partizánskou delegáciou vyhlásil, že na potlačenie ukrajinských povstalcov stačí armáda a oddiely Zboru národnej bezpečnosti (ZNB), komunistickí reprezentanti (G. Husák, K. Gottwald a s komunistami kolaborujúci gen. L. Svoboda) požiadavku ZSP jednoznačne podporili. DRŠKA, Pavel: *Československá armáda v národní a demokratické revoluci 1945 - 1948*. Praha 1979, s. 93 - 94.

⁴⁵ „Zbrane v rukách partizánov boli totiž výborným prostriedkom na vynútenie si politických požiadaviek a vôbec terorizovanie demokratických politikov, ktorí odmietali podľahnúť komunistickému tlaku. Súčasne bolo ozbrojenie aj výborným psychologicko-mocenským ťahom proti politickým oponentom a smerom k verejnosti vôbec. Malo navodiť dojem, že „národno-demokratická“ revolúcia vôbec nie je ukončená, opačne, je silne ohrozená fašistickými živlami prostredníctvom demokratov.“ LACKO, Martin: Agilná úderka komunistov. Zväz slovenských partizánov a jeho rola v príprave komunistického prevratu roku 1948. In: *Domino efekt 2008*, č. 9, s. 35.

⁴⁶ *Rudé právo*, 20. augusta 1947. Podobnú rétoriku prevzali aj narodosocialistické noviny: „Banderovci nielen drancujú dediny, ale hľadajú aj partizánov a iných predstaviteľov demokratických síl. Sú taktiež náznaky, že sú miestami podporovaní ľudáckym a gardistickým podzemím.“ Nėbezpečné posláni benderovců. In: *Slovo národa*, 23. augusta 1947.

⁴⁷ Českí partizáni na Slovensko proti benderovcom. In: *Čas*, 23. augusta 1947.

⁴⁸ Pozri *Rudé právo*, 15., 19. – 23. augusta 1947.

⁴⁹ Svoje rozhodnutie zapojiť sa do tejto akcie verejne deklaroval aj Zväz vojakov povstania (SVOJPOV), ktorý bol z veľkej časti infiltrovaný komunistickými kolaborantmi. Pozri: HUML, V.: *Slovensko před rozhodnutím*, s. 194 - 198; ŠOLC, Jaroslav: Cesta

Na politicky účelovú komunistickú kampaň proti UPA celkom otvorene reagoval K. Niesner v národnosocialistických novinách: „... Na človeka menej informovaného to pôsobí dojemom, akoby na Slovensku vyrastal národu a štátu nepriateľ, ohrozujúci jeho bezpečnosť a akoby nebezpečenstvo pre republiku bolo tak veľké, že k jeho potlačeniu už nestačí ani bezpečnostný zbor, ani armáda, ba ani oba zbory dohromady a že je preto potrebné povolať do boja proti banderovským tlupám partizánov – a čo je zároveň prirodzené – náležite ich aj vyzbrojiť. ... A je azda nemiestne sa opýtať, prečo práve komunistická a jemu príbuzná tlač toto ohrozenie zveličuje do miery, ktorá by mohla podnietiť paniku? ... Za akým účelom majú byť prepašované zbrane medzi určitú, politicky presne vyhranenú vrstvu národa?“⁵⁰ Podobné otázky odznali aj v ďalších českých novinách⁵¹. Otázkou zapojenia partizánov do boja proti oddielom UPA sa na nátlak komunistov bola nútená niekoľkokrát zaoberať aj pražská vláda. Prvýkrát túto otázku predložil na zasadnutí vlády 27. augusta 1947 minister vnútra V. Nosek (KSČ) na podnet predsedu Zboru povereníkov G. Husáka. Keďže nekomunistickí členovia vlády pochopili, aký je skutočný zámer komunistov, ktorí pod zámienkou boja proti UPA začali vytvárať svoje vlastné paramilitaristické jednotky,⁵² narazil tento návrh vo vláde na ostrú

slovenských partizánov od celonárodného protifašistického povstania k februáru 1948. In: *Historický časopis* 1961, č. 1, s. 42 - 47. Celkovo o nasadení partizánov do boja s oddielmi UPA v roku 1947 pozri ŠTAJGL, Jan: Účasť slovenských odbojárov na akciách proti banderovcom na jeseň 1947. In: *Vojenská história* 2010, č. 3, s. 27 - 59.

⁵⁰ NIESNER, Karel: Desperáti v lesích na Slovensku. *Slobodný zítřek*, 18. septembra 1947, s. 9.

⁵¹ Bezpečnostní orgány opravdu nestačí? *Svobodné noviny*, 23. augusta 1947. Pozri tiež *Slovo národa*, 23. augusta 1947.

⁵² Vnímanie otázky ukrajinských povstalcov prechádzajúcich územím ČSR sa odzrkadľilo aj v národnosocialistickej tlači: „Dnes a denně čteme v tolika novinách, jakým „hrozným nebezpečím“ je pár stovek otrhaných štvanců, kteří se odněkud z východu snaží projít našimi zeměmi někam na západ. Mají k tomu patrně své důvody a pud sebezáchovy je časem donutí i k tomu, aby se ukázali lidem a vynutili si na nich (nebo jim ukradli) trochu jídla. Bylo by opravdu nejmoudřejší je nechat projít tam, kde si myslí, že dojdou klidu“. (Banderovci a Nechanice. *Svobodné slovo*, 24. augusta 1947.) Tento článok sa stal doslova vítanou politickou zámienkou na ďalšiu kampaň Rudého práva proti domácej „reakcii“, vrátane národnosocialistickej strany, bývalých slovenských ľudovcov a gardistov, ako aj proti akémukoľvek prejavu súcitu a ľudskosti s osobami zachraňujúcimi sa útekem pred istou smrťou, ktorá ich čakala v Poľsku a na Ukrajine. (Kdo jsou a jak vznikli benderovci. *Rudé právo*, 22. augusta 1947, s. 2.) Takéto prejavy „humanizmu“ považovala komunistická tlač (ako aj slovenská a česká marxistická historiografia) za prejav „protištátnej činnosti“, za dôkaz „zrady“ štátnych a národných záujmov v Československu. Banderovci, partyzáni a *Svobodné slovo*. *Rudé právo*, 26. augusta 1947; *Svobodné slovo* žádá volný průchod pro banderovce! Bandy fašistů a esesáků máme prý klidně nechat projít republikou do Německa. *Rudé právo*, 27. augusta 1947.

kritiku. Vláda sa touto otázkou bola nútená zaoberať aj 9. a 16. septembra 1947 aj napriek odporu časti nekomunistických ministrov.⁵³

Pod tlakom komunistov a nimi vyvolanej hystérie československá vláda napokon schválila 16. septembra 1947⁵⁴ hromadné vyzbrojenie a nasadenie „partizánov“ proti oddielom UPA, ktoré však v žiadnom prípade nemali záujem o vojenskú konfrontáciu. Tomuto schváleniu vo vláde predchádzala jedna mimoriadne dôležitá vnútroštátna udalosť. Vnútropolitická situácia na Slovensku sa od májových parlamentných volieb v roku 1946 zreteľne zostrovala. Komunistické útoky na nekomunistické strany (najmä na DS) naberali na intenzite. Dňa 14. septembra 1947 došlo k „odhaleniu“ (komunistami vykonštruovaného) protištátneho sprisahania (tzv. žilinská skupina Anton Meltzer a spol.), do ktorého boli údajne „zapojení aj slovenskí demokrati a aktívni i záložní dôstojníci armády“. Súčasne sa

⁵³ Člen Demokratickej strany J. Ursíny a národný socialista H. Ripka opodstatnene namietali: prečo je potrebných na likvidáciu niekoľkých desiatok ukrajinských povstalcov, pohybujúcich sa na území Československa, toľko nových ozbrojených zložiek? Národný socialista J. Stránský poukazoval na skutočnosť, že ako velitelia jednotiek nasadzovaných na boj proti oddielom UPA boli odmietnutí dôstojníci, ktorí neboli členmi KSČ. (NA ČR Praha, f. 100/24, a. j. 1494, k. 145. Zápis zo zasadnutia 102. schôdze československej vlády zo 16. septembra 1947.) Ako uvádza vo svojich pamätiach bývalý minister spravodlivosti P. Drtina (národný socialista) – komunistami vyvolávaná hystéria o ohrození ČSR niekoľkými tlupami utečencov, ktorí z nacionálnych dôvodov povstali proti ZSSR, sa nemarxistickým ministrom vo vláde videla prehnaná. Títo ministri (národní socialisti; českí ľudovci a členovia DS) považovali za rozumné príliš si v danej situácii nevšimáť týchto utečencov a ich komplikovanú otázku (únik príslušníkov UPA pred hrozbou fyzickej likvidácie verzus spojenecké záväzky ČSR so ZSSR). Takisto sa nechceli exponovať ani v ich prospech, ale ani proti nim. Chceli len, aby sa čo najskôr dostali mimo územia Československa, tak, aby to nevzbudilo podozrenie Sovietov. DR-TINA, Prokop: *Československo můj osud. Svazek I. Kniha 2*. Praha 1991, s. 411 - 412.

⁵⁴ Práve v čase, kedy hrozil vo vláde otvorený konflikt v otázke spôsobu zákroku proti oddielom UPA, vstúpil do hry minister národnej obrany L. Svoboda. P. Drtina spomína veľmi dobre pripravené divadelné predstavenie za účasti ministra Svobodu. Gen. L. Svoboda, inak málokedý navštevujúci zasadnutia vlády vo vojenskej uniforme, prišiel tentoraz v rovnošate a v sprievode náčelníka generálneho štábu gen. B. Bočka. Na vopred pripravených mapách Československa a Európy a na špeciálnej mape Slovenska sa usiloval presvedčiť vládu o strašnom nebezpečenstve, aké hrozí ČSR zo strany UPA. Cieľom tohto zastrašovania bolo, aby vláda odsúhlasila požiadavku komunistov na vyzbrojenie veľkého počtu nových síl k likvidácii oddielov UPA, presúvajúcich sa cez Slovensko do americkej okupačnej zóny v Rakúsku. Komunisti vo svojich prepočtoch kalkulovali predovšetkým s tým, že nekomunistickí členovia vlády nemôžu odmietnuť takúto vojenskú akciu, namierenú proti nepriateľovi spojeneckého Sovietskeho zväzu. Najmä vtedy nie, keď aj poverení vnútra M. Ferjenčík (čiastočne inklinujúci k DS) jednoznačne podporil Svobodovu a Bočekovu analýzu hroziaceho nebezpečenstva pre republiku. M. Ferjenčík svojim nepremysleným postojom neumožnil nekomunistickým členom vlády odvolať sa na miernejší vojenský posudok. DRTINA, P.: *Československo můj osud*, s. 412 - 413.

objavili informácie aj o ich spolupráci s banderovcami. V tejto hysterick-kej atmosfére prebiehalo ozbrojovanie a formovanie paramilitaristických (partizánskych) oddielov a ich včleňovanie do vojenských práporov.

Začiatkom septembra 1947 – teda v čase, keď sa oddiel „Hromenka“ nachádzal už v Rakúsku, „Burlakova“ sotňa bola už v podstate rozbitá, a o prechode ďalšej, „Brodyčovej“ sotne, sa ešte ani nevedelo – bolo povolaných 1951 partizánov a príslušníkov SPOJPOV-u, v októbri – novembri 1947 bolo povolaných ďalších 1 679 partizánov. Ich skutočný vklad do boja s oddielmi UPA bol v podstate minimálny. Mimoriadne však komplikoval situáciu v armáde. Tento „pokrokový a uvedomelý“ komunistický živel (ako partizánov nazvali marxistickí historici a publicisti) vniesol do celej akcie totálny chaos, keďže partizáni, ako ozbrojená zložka komunistickej strany, sa odmietali podriaadiť vojenskému režimu a veleniu. Boli nedisciplinovaní a vo veľkej miere prejavovali sklony k opilstvu a výtržnostiam – ako to svojho času pomenoval V. Huml.⁵⁵ Podľa J. Mlynárika: „V konečnom dôsledku nasadenie partizánov len pomohlo banderovcom, pretože partizáni oslabili už aj tak nevysokú morálku vojenských jednotiek, ktoré neboli naisto presvedčené, či bojujú na správnej strane a za správnu vec“.⁵⁶

Vyzbrojenie a pôsobenie bývalých partizánov na Slovensku sa usku-točovalo v čase, keď ich reálny vklad do protibanderovského boja stal sa už bezpredmetným, zato však významne prispel k presadeniu politických požiadaviek KSS v jesennej politickej kríze.⁵⁷ Politicky radikálne a vy-

⁵⁵ HUML, V.: *Slovensko před rozhodnutím*, s. 198 - 199. Na druhej strane niektorí marxistickí autori po dlhú dobu naopak vyzdvihovali úlohu ZSP a tvrdili, že práve účasť partizánov prispela k rýchlej a úplnej likvidácii banderovských bánd, ktoré v bojoch s nimi utrpeli ťažké straty, čo môžeme vo svetle faktov považovať za podivné (ba lživé) a zrejme politicky motivované tvrdenie. ŠOLC, J.: *Cesta slovenských partizánov od celonárodného protifašistického povstania k februáru 1948*, s. 47.apk. 108.

⁵⁶ MLYNÁRIK, Ján: *Osud banderovců a tragédie řeckokatolické církve*. Praha 2005, s. 51. Porovnaj ŠTAJGL, J.: *Účasť slovenských odbojárov na akciách proti banderovcom na jeseň 1947*, s. 32 - 59.

⁵⁷ Tak napríklad v Brezne nad Hronom odmietli partizáni odovzdať zbrane, pokiaľ neboli odvolaní niektorí členovia DS z Miestneho národného výboru. Dokonca sa medzi nimi zrodila myšlienka uskutočniť pochod partizánov do Bratislavy v sile jedného práporu, čím si chceli násilne vynútiť radikálnu politickú „očistu“ verejného života. (BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci*. Bratislava 1993, s. 194 - 195.) Zneužitie slovenských partizánov nasadených v boji proti oddielom UPA na presadenie mocensko-politických cieľov KSS si vedenie Demokratickej strany veľmi dobre uvedomovalo, a preto požadovalo od svojich funkcionárov hlásiť na ústredie strany počty, výzbroj a najmä správanie týchto elementov. Taktiež ich nabádalo k aktivitám (rezolúcie, žiadosti atď.) smerujúcim k ich urýchlenu odzbrojeniu. (SNA Bratislava, f. DS, k. 51. Obežník Ústredného sekretariátu DS zo 4. 10. 1947.) Na vnútrostranických poradách DS sa dokonca vravelo o vyzbrojovaní niektorých pseudobanderovských skupín samotnou

zbrojené partizánske jednotky, ktoré sa formálne zúčastnili na akcii proti oddielom UPA počas jesennej politickej krízy, otvorene zastávali pozície KSS, podporovali jej ciele a so zbraňou v ruke ich presadzovali na verejnosti⁵⁸. Vytvorili veľmi účinný tlak na demokratické sily na Slovensku, ktoré boli zastrašené a ocitli sa v totálnej defenzíve. Hoci vedenie DS bolo spočiatku odhodlané nepodľahnúť komunistickému nátlaku v otázke reorganizácie Zboru povereníkov (a v tomto smere sa spoliehali aj na podporu českých nekomunistických strán). Avšak aj vzhľadom na reálnu hrozbu zneužitia vyzbrojených partizánov bolo vedenie DS nakoniec donútené prijať „kompromis“, ktorý znamenal stratu väčšiny v Zbore povereníkov ku koncu roku 1947.⁵⁹ Týmto boli bezprecedentným spôsobom zmenené výsledky parlamentných volieb (za tichého mlčania českých nekomunistických strán a česko-slovenskej spoločnosti), čo v konečnom dôsledku znamenalo aj počiatok konca „riadenej“ demokracie v Česko-slovensku a otvorený nástup komunistickej totality.

Sumarizujúc pôsobenie ukrajinského nacionalistického hnutia na Slovensku je možné konštatovať, že vo všeobecnosti prieniky oddielov UPA na územie krajiny v rokoch 1945 – 1947 znamenali nepochybne veľký zásah takmer do všetkých oblastí života slovenskej povojnovej spoločnosti. Okrem zložitých politických pomerov v krajine, išlo v krátkom slede po vojne o ďalšiu vojenskú akciu, ktorá poznamenala značnú časť obyvateľov Slovenska. Tej, okrem strachu o svoj život či majetok, priniesla tiež viaceré obmedzenia spoločenského či hospodárskeho charakteru⁶⁰. Pričom sa osobitne činnosť UPA dotkla východného Slovenska a okrem destabilizácie spoločenskej situácie v oblasti, ktorá mimoriadne utrpela vojnovými udalosťami, výrazne zasiahla do postavenia slovenských Rusínov a Ukrajincov.

V prípade pôsobenia banderovcov na Slovensku v prvých dvoch propagačných rejdoch (1945 – 1946) a následne v únikovom prechode krajinou (1947) je možné konštatovať jednoznačne pretrvávajúcu disciplínu v ich

KSS, aby mohli byť potom do boja proti vzráňajúcim sa banderovcom povolaní partizáni a závodné stráže ako „stranícka armáda KSS“. SNA Bratislava, f. PV – sekr., k. 82.

⁵⁸ Splnili svoju úlohu. *Pravda*, 23. októbra 1947, s. 3.

⁵⁹ Porovnaj DRTINA, P.: *Československo mŕj osud*, s. 417.

⁶⁰ Podrobnejšie pozri SYRNÝ, M.: „Banderovci“ a slovenská spoločnosť v rokoch 1945 – 1947, s. 160 - 161.

radoch a prevažne slušné správanie sa voči obyvateľstvu (až na niekoľko deliktov a prečinov). Ublížovať miestnemu slovenskému a rusínskému obyvateľstvu predovšetkým na východnom Slovensku – v hlavnom regióne banderovského pôsobenia, príslušníci UPA zjavne nemali záujem, naopak, hľadali v ich radoch spojencov a sympatizantov svojich ideí a boja. Vedenie ukrajinského odboja v juhovýchodnom Poľsku vcelku logicky predpokladalo, že na severovýchodnom Slovensku – sídelnej oblasti rusínskej a ukrajinskej národnostnej menšiny (v odhadovanom počte okolo 100 000 osôb), zbavenej jazykovej bariéry, nájdu určitú materiálnu i morálnu podporu a pochopenie pre politické ciele ukrajinského hnutia, čím by sa možnosti ideového pôsobenia UPA a jej vplyv v regióne znásobil⁶¹. V tomto smere sa však evidentne prepočítali. V konečnom rezultáte sa ukázalo, že len menšia, ba až zanedbateľná časť slovenských Rusínov a Ukrajincov sa s bojom UPA stotožňovala. Pre väčšinu z nich to bol cudzí boj, ktorému ani nerozumeli a ktorý sa ich v podstate ani netýkal.

Rusínske a ukrajinské obyvateľstvo severovýchodného Slovenska sa jednoducho nestotožňovalo s proukrajinskou orientáciou do takej miery, ako velenie UPA na Zakerzoní predpokladalo. V prvých povojnových rokoch tu prevládala prorúsinska orientácia a počet obyvateľov hlásiacich sa za Ukrajincov bol minimálny. Uvedenú skutočnosť si povšimli aj ukrajinskí povstalci už zrejme v priebehu prvého rejd v auguste – septembri 1945. Asi preto druhý rejd (ako vyplýva z tzv. „Orlanových“ inštrukcií)⁶² uskutočnený v apríli 1946 sa mal viac zameriavať na slovenské obce a Slovákov z východného Slovenska⁶³ (hoci sa v praxi rusínskym obciam nevyhýbali). Pričom v hláseniach oddielov UPA z druhého propagandistického rejd po východnom Slovensku boli miestni Rusíni charakterizovaní ako „tzv. Rusňáci (zaostálí Ukrajinci), ľudia málo vzdelaní, značne skomunizovaní a väčšinou apolitickí“, postoj ktorých voči UPA bol označený ako zdržanlivý⁶⁴.

Slovenskí Rusíni boli tradične naladení rusofilsky až sovietsofilsky, komunizmu boli naklonení a naň náchylní oveľa viac ako Slováci (pre

⁶¹ KONEČNÝ, Stanislav: Protikomunistické aspekty v činnosti jednotek UPA na Slovensku po druhej svetovej válce. In: *Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a ve střední Evropě*. Praha 2010, s. 253; KONEČNÝ, Stanislav: Aktivita jednotek UPA na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: HARBULOVÁ, Ľubica (ed.): *Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá polovica 20. storočia)*. Prešov 2009, s. 261.

⁶² В'ЯТРОВИЧ, В.: *Рейди УПА теренами Чехословаччини*, s. 158 - 162.

⁶³ ABS Praha, f. 302-142-6. „Orlanov“ list „Družo Myrone“.

⁶⁴ ABS Praha, f. 302-142-6. Souherné hlášení z propagačního pochodu na území ČSR, provedeného oddíly UPA v době od 6. dubna do 22. dubna 1946.

ktorých antikomunistická a antisovietska propaganda UPA rozširovaná v regióne bola prijateľnejšia). Okrem toho v regióne prevládali prosovietske nálady – intenzívne propagovaná „vd'ačnosť“ za oslobodenie ZSSR či potravinová pomoc Červenej armády, akvizícia všeslovanskej tradície, ale aj tzv. hnutie za pripojenie severovýchodného Slovenska k ZSSR⁶⁵ – a výrazné zastúpenie a pozície v oblasti mala Komunistická strana Slovenska (KSS). Naopak ukrajinský nacionalizmus bol pre slovenských Rusínov cudzí, respektíve neprirodzený. Isté sympatie tu samozrejme boli a nie je ich možné poprieť, ale väčšina obyvateľstva si predovšetkým zvažovala svoje postavenie v štáte (vedomujúc si zložitosť situácie menších v povojnovom Československu) a rovnako sa obávala istých represívnych následkov za akúkoľvek podporu UPA.⁶⁶

Domnievame sa, že pod vplyvom takejto (vyššie uvedenej) situácie na východnom Slovensku „banderovská otázka“ mala jednoznačne negatívny dopad na proces identifikácie rusínsko-ukrajinskej minority (nepochybne v súčinnosti aj s ďalšími faktormi) odmietajúcej sa stotožniť s ukrajinstvom a neskôr (zhora presadzovanou) ukrajinizáciou etnika. Spolu s procesom opcie malej časti príslušníkov minority, ktorá využila možnosť získania sovietskeho občianstva a presídlenia na západnú Ukrajinu v roku 1947 (celkovo 12 tisíc osôb – zhruba 8 – 10% z celkového odhadovaného počtu menšiny a pri odpočítaní detí aj menej ako 5%), totiž názorne ilustrovali, že toto obyvateľstvo nemá nič spoločné ani s myšlienkou ukrajinského nacionalizmu, ani so samotnou Ukrajinou a ani s presadzovanou ukrajinizáciou. Za svoj domov slovenskí Rusíni považovali Slovensko a boli odhodlaní zostať tu aj za cenu zmeny svojej národnostnej orientácie v prospech slovakizácie, čo sa napokon aj stalo.⁶⁷

⁶⁵ Pozri ŠMIGEL, Michal: Ukrajinská národná rada Prjaševščiny a hnutie za pričlenenie severovýchodného Slovenska k sovietskej Ukrajine (1945). In: *Národné rady v regióne Karpát na sklonku druhej svetovej vojny*. Zost. M. Gajdoš, S. Konečný, M. Šmigel. Krakov 2013, s. 102 - 121.

⁶⁶ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, šk. 50, inv.č. 174. Situačné hlásenie z 23. 12. 1945.

⁶⁷ Podrobnejšie ŠMIGEL, Michal: Pôsobenie banderovcov na severovýchodnom Slovensku a ich vplyv na situáciu a identifikáciu rusínsko-ukrajinskej menšiny v povojnových rokoch. In: *Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku 26 : Ukrajinci v prihraničných oblastiach Karpát: problémy akulturácie, asimilácie, identifikácie, materiály medzinárodnej vedeckej konferencie*, Svidník, 17. – 18. júna 2011. Zost. a red. Miroslav Sopoliga. Svidník 2011, s. 150 - 164.

LITERATÚRA

Archiv bezpečnostních složek (ABS) Praha.

Národní archiv (NA) ČR Praha.

Slovenský národný archív (SNA) Bratislava.

Vojenský historický archív (VHA) Bratislava.

Čas, júl – september 1947.

Pravda, september – október 1947.

Rudé pravo, august 1947.

Slobodný zítfeek, september 1947.

Slovo národa, august 1947.

Svobodné noviny, august 1947.

Svobodné slovo, august 1947.

BARNOVSKÝ, Michal. Na ceste k monopolu moci. Bratislava: 1993, s. 194 - 195.

DRŠKA, Pavel. *Československá armáda v národní a demokratické revoluci 1945 – 1948*. Praha: 1979, s. 93 - 94.

DRTINA, Prokop. *Československo můj osud. Svazek I. Kniha 2*. Praha: 1991, s. 411 - 417.

ГАЛІАКА, Василь. *Наше життя і боротьба. Спогади*. Львів: 2005, s. 84 - 85.

HALCZAK, Bohdan – ŠMIGEL, Michal. K problematike postavenia Lemkov v Poľsku v prvej polovici 20. storočia a ich presídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia „Visla“. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 7. Banská Bystrica: 2004, s. 196 - 198.

HEJL, Vilém. *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha: 1990.

HUML, Vladimír. *Slovensko před rozhodnutím*. Praha: 1972, s. 194 - 199.

FALŤAN, Samo. *Z bojov do budovania. Odbojové zväzy v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava: 1989, s. 108 - 109.

FIALA, Jan. *Zpráva o akci B*. Praha: 1994. 255 s.

KMEŤ, Miroslav. Vecná a umelecká literatúra o problematike Ukrajinskej povstaleckej armády v ČSR pred rokom 1990. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 8. Banská Bystrica: 2005, s. 163.

Komunistická strana Slovenska 1944 – 1948. Konferencie a pléna. Ed. M. VARTÍKOVÁ. Bratislava: 1971, s. 570 - 571.

KONEČNÝ, Stanislav. Protikomunistické aspekty v činnosti jednotiek UPA na Slovensku po druhej svetovej válce. In: *Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a ve strední Evropě.* Praha: 2010, s. 251 - 262.

KONEČNÝ, Stanislav. Aktivita jednotiek UPA na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: HARBULOVÁ, Ľubica (ed.). *Migrácia obyvateľov východnej Európy na územie Slovenska a Čiech (prvá polovica 20. storočia).* Prešov: 2009, s. 258 - 279.

LACKO, Martin. Agilná úderka komunistov. Zväz slovenských partizánov a jeho rola v príprave komunistického prevratu roku 1948. In: *Domino efekt 2008*, č. 9, s. 35.

LETZ, Róbert. *Slovensko v rokoch 1945 – 1948 na ceste ku komunistickej totalite.* Bratislava: 1994, s. 114 - 115, 142.

Літопис Української Повстанської Армії. Том 33. Ред. П. ПОТІЧНИЙ, І. ЛИКО. Торонто – Львів: 2001.

MASKALÍK, Alexander. Niektoré aspekty pôsobenia veliteľského zboru Čs. armády v boji proti banderovcom. In: *Vojenská história*, č. 3/2010, s. 61 - 74.

MLYNÁRIK, Ján. *Osud banderovců a tragédie řeckokatolické církve.* Praha: 2005. 159 s.

SYRNÝ, Marek. „Banderovci“ a slovenská spoločnosť v rokoch 1945 – 1947. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 8. Banská Bystrica: 2005, s. 155 - 158.

ŠMIGEL, Michal. *Banderovci na Slovensku (1945 – 1947).* Banská Bystrica: 2007. 196 s.

ŠMIGEL, Michal. Lemkovskí utečenci na Slovensku (1946): hromadné prechody na územie krajiny, internácia v Strážskom a odsun. In: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom II.* (Eds.) S. DUDRA et al. Zielona Góra – Słupsk: 2009, s. 97 - 114.

ŠMIGEL, Michal. Pôsobenie banderovcov na severovýchodnom Sloven-

sku a ich vplyv na situáciu a identifikáciu rusínsko-ukrajinskej menšiny v povojnových rokoch. In: *Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku 26 : Ukrajinci v prihraničných oblastiach Karpát: problémy akulturácie, asimilácie, identifikácie, materiály medzinárodnej vedeckej konferencie*, Svidník, 17. – 18. júna 2011. Zost. a red. Miroslav SOPOLIGA. Svidník 2011, s. 150 - 164.

ŠMIGEL, Michal. Ukrajinská národná rada Prjaševščiny a hnutie za pričlenenie severovýchodného Slovenska k sovietskej Ukrajine (1945). In: *Národné rady v regióne Karpát na sklonku druhej svetovej vojny*. Zost. Marián GAJDOŠ, Stanislav KONEČNÝ, Michal ŠMIGEL. Krakov: 2013, s. 102 - 121.

ŠMIGEL, Michal. Vraždy židov a komunistov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945: Kolbasovská tragédia. In: *Acta historica Neosolien-sia*, č. 10. Banská Bystrica: 2007, s. 217 - 231.

ŠOLC, Jaroslav. Cesta slovenských partizánov od celonárodného protifašistického povstania k februáru 1948. In: *Historický časopis*, č. 1/1961, s. 42 - 47.

ŠTAIGL, Jan. Ochrana štátnej hranice Slovenska po druhej svetovej vojne (1945 – 1950). In: *Vojenská história*, č. 1/2000, s. 53 - 72.

ŠTAJGL, Jan. Účasť slovenských odbojarov na akciách proti banderovcom na jeseň 1947. In: *Vojenská história*, č. 3/2010, s. 27 - 59.

The UPA in light of Slovak and Czech documents (1945 – 1948). Book 1. The UPA Raids in the Army and State Security Documents of Czechoslovakia (1945 – 1946). Litopys UPA, volume 48. Ed.: Michal ŠMIGEL. Toronto – Lviv: 2010

В'ЯТРОВИЧ, Володимир. Чехословаччина очима українських повстанців 1945 – 1948. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 9. Banská Bystrica: 2006, s. 166 - 174.

В'ЯТРОВИЧ, Володимир. *Рейди УПА теренами Чехословаччини*. Торонто – Львів: 2001. 219 s.

doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Filozofická fakulta
Katedre histórie Tajovského 40,
974 01 Banská Bystrica
e-mail: michal.smigel@umb.sk

KARPATSKO-DUKLIANSKA OPERÁCIA A JEJ MIESTO V NOVODOBÝCH DEJINÁCH

Jozef RODÁK

Абстракт

Карпато-дуклянську операцію історіци рядять ід найкрутішим і най-твердим боєвим атакам минулості. Штудія описує дакотры подробности з приправы, як ай самотный перебіг операції, котра сі выжадала много жертв. Конкретны выповіді з єднотливых боєвых ситуацій, як ай настроїня і боєва приправленость тых, котры в тій операції брали участь суть цінным документачным матеріалом, котрый освітлює дакотры моменти з періоду кінця другой світової войны.

Ключовы слова

Выходны Карпаты. Воєньско стратегічний ціль. Політичны інтереси.

Keď vyslovíme slovo Dukla, vybaví sa nám vo vedomí spomienka na ťažké krvavé boje o Dukliansky priesmyk na jeseň roku 1944.

Tak ako viaceré významné udalosti v našich novodobých dejinách, tak aj karpatsko-duklianska operácia bola v minulosti, ale i v súčasnosti rôznymi spôsobmi vysvetľovaná a hodnotená. V plánoch sovietskeho vrchného velenia sa s touto vojenskou operáciou vôbec nepočítalo. Po vojne vo svojich spomienkach bývalý veliteľ 38. sovietskej armády generál Kiril Semjonovič Moskalenko o tom napísal: „Pôvodne sme chceli obísť Karpaty z juhu a zo severu, avšak udalosti, ku ktorým došlo na Slovensku, nás donútili, aby sme svoj operačný plán zmenili.“

Udalosti, ktoré vo Východných Karpatoch prebiehali v jeseni 1944, sú stále v pozornosti nielen historikov, ale aj politikov a publicistov. V súvislosti s tým sa stali významnou súčasťou našich novodobých dejín. Doposiaľ získané poznatky z bojovej činnosti na sovietsko-nemeckom fronte na jar a v lete 1944 potvrdzujú, že dôvody, ktoré viedli k uskutočneniu tejto útočnej operácie cez Východné Karpaty na Slovensko, nespočívali len vo vojensko-strategickej, ale i v politickej oblasti. Táto vojenská operácia sa uskutočnila na pomoc Slovenskému národnému povstaniu a domácejmu protifašistickému odboju. Začiatok prípravy karpatsko-duklianskej operácie a jej počiatočný priebeh bol na území spojeneckého Poľska, za

účinnnej morálnej podpory poľského obyvateľstva. Pokiaľ by sme hodnotili túto vojenskú operáciu z hľadiska československého, tak nemá obdobu v našich štátnych ani národných dejinách a právom ju možno zaradiť medzi najťažšie a najtvrdšie bitky našej minulosti. Po vojenskej stránke svojim rozsahom prevyšuje všetku bojovú činnosť československých jednotiek v prvom i druhom zahraničnom odboji.

Tak ako majú Francúzi vo svojich dejinách Verdun, Poliaci Monte Cassino alebo Američania júnovú inváziu 1944, tak my z vojenského hľadiska máme Duklu. Počas veľkej letnej ofenzívy 1944 dobyla Červená armáda vtedy poľské mestá Lvov, Stanislav a Przemysl. 1. československý armádny zbor v ZSSR sa preto v priebehu augusta 1944 presunul ďalej na západ do okolia Samboru. Odtiaľ mohol zbor postupovať so sovietskymi vojskami do Československa dvomi smermi: zo severu cez roviny Poľska na Krakov a na Ostravu, alebo najkratším smerom cez Karpaty, i keď po skúsenostiach z prvej svetovej vojny sovietske velenie nepočítalo s týmto riskantným prechodom cez hrebene Karpát. K tomu došlo nečakane v dôsledku povstania na Slovensku.

Čas na prípravu vojenskej operácie v Karpatoch bol veľmi krátky, a za 4 až 5 dní nebolo možné precvičiť vojská, ktoré nemali skúsenosti z bojovej činnosti v horách, ani zvládnuť všetky útoky spojené s ich materiál- nym a technickým zabezpečením pre boj v horskom teréne.

Pred začatím vojenskej operácie na porade veliteľov sovietskej 38. armády a 1. československého armádneho zboru maršal I. S. Konev oznámil rozhodnutie sovietskeho vrchného velenia: Prelomiť nepriateľskú obranu v priestore Krosna a postupovať ďalej smerom na mesto Dukla, Duklianský priesmyk, Prešov. Vzdialenosť, ktorá predstavovala asi 100 kilometrov, mala byť prekonaná za päť dní. Konev zdôraznil, že do Karpát je potrebné preniknúť tak rýchlo, aby nepriateľ nestačil prisunúť zálohy. Bol si vedomý rizika tejto operácie a vyhlásil: *„Bud' Karpaty prejdeme, alebo na nich padneme.“* Keď v štábe červenou tužkou zakresľoval situáciu do mapy, hodil ceruzku na mapu s poznámkou *„eto budet bordak“*. Všetkým bolo jasné, že terén so siedmimi priečnymi hrebeňmi Karpát, oddelenými od seba dolinami a vodnými tokmi, má viac výhod pre obrancov a nedovolí útočníkovi rozvinúť tankové a delostrelecké sily. V horách je oveľa ľahšie brániť sa, ako útočiť. Pre porovnanie: jeden guľometčík vo výhodnom postavení môže zastaviť až jeden pluk a jedna protitanková batéria zastaví tankovú brigádu. Ďalšou nevýhodou bolo, že ani sovietske ani československé útvary nemali v boji v horách patričné skúsenosti ani potrebnú výzbroj a výstroj.

Dňa 7. septembra 1944 na úsvite zaujali jednotky čs. armádneho zboru pod velením generála Jána Kratochvíla severovýchodne od poľského mesta Krosno pridelený úsek medzi dvomi sovietskymi divíziami. Aj keď bola karpatsko-duklianska operácia podrobne naplánovaná, už krátko po začatí bojov sa muselo od pôvodných plánov ustúpiť a prispôsobiť sa skutočným bojom. Boje sa začali v ranných hodinách 8. septembra 1944 po dvojhodinovej mohutnej delostreleckej a leteckej príprave. Po prelomení nepriateľskej obrany boli do bojov za podpory tankov nasadené sovietske strelecké divízie a jednotky čs. armádneho zboru. Zásluhou delostrelectva bolo prvé nepriateľské obranné pásmo bez väčších problémov prekonané. Po začiatočnom prekvapivom údere sa nepriateľ spamätal a uchytil sa na druhom obrannom pásme. Za krátky čas sa mu podarilo do tohto priestoru presunúť veľké množstvo bojových síl a vojenskej techniky. Nasadením nových síl sa útočiacim vojskám nepodarilo rýchlo preniknúť karpatskými horami. Sovietski vojaci a československé jednotky zboru museli zväzdať neľútostné boje o každý krok, o každý meter pôdy. Treba priznať, že Nemci bojovali húževnato, ich výkony sa zvyšovali donucovaním a strachom o vlastné životy i o životy svojich rodín v Nemecku. V análoch 2. svetovej vojny sotva nájdeme operáciu armádneho rozmeru, ktorá by sa mohla porovnať s karpatsko-duklianskou čo do urputnosti bojov, množstva vojsk a techniky v priestore bojovej činnosti, ktorý sa nachádzal v obmedzenom horskom teréne. Boje v Karpatoch v tomto smere patrili k ojedinelým.

V začiatočnej fáze operácie po prelomení nemeckej obrany pri Krosne čs. armádny zbor postupoval v smere na Duklu a ráno 9. septembra sa 1. čs. brigáda nachádzala v priestore osady Machnówka, tretia brigáda v osade Wrocanka. Prieskumný oddiel, ktorý postupoval pred brigádami, nehlásil žiaden kontakt s nepriateľom. Oddiel v hustej hmle prekročil postavenie nemeckej obrany, ktorá ho úmyselne pustila pochodovať ďalej, čím došlo k jeho zlyhaniu. Keď sa hmla začala pomaly dvíhať, nepriateľ zo vzdialenosti asi 500 metrov z okolitých kopcov v Machnówke spustil na vojakov prvej brigády prudkú delostreleckú paľbu z mínometov a hneď vznikli veľké obete na ľudských životoch, aj keď vojská prakticky nezasiahli do riadnych bojov. Do oveľa horšej situácie sa dostali príslušníci tretej brigády vo Wrocance, kde sa vojaci tiež dostali do delostreleckého prepadu pri výdaji stravy. Desiatky mŕtvych a ranených boli vyradení z bojov. Nemci páliť do našich vojakov zo všetkých strán a bojové jednotky boli prakticky rozvrátené. V tomto chaose, ktorý sa ešte stupňoval, vojaci bezhlavo utekali a dôstojníci sa márne snažili ich zadržať.

V 2. prápore prvej brigády došlo k prípadu, že dôstojník na výstrahu ďalším zastrelil dvoch vlastných vojakov, aby zachránil celý prápor od ďalších strát, lebo utekajúci vojaci boli vhodným terčom pre nepriateľských strelcov. V danom prípade bola záchrana pri zaľahnutí. Aj samotný veliteľ 3. brigády podplukovník Karel Štřelka podľahol panike a pre neschopnosť bol z tejto funkcie odvolaný. V priestore Machnówky bolo toľko ranených, že zdravotné hliadky museli ísť ošetrovať do prednej línie i počas najprudšej paľby. Auto za autom privádzalo ranených na brigádne obväzisko do mestečka Odrzykoń, ktoré sa nachádza severne od Krosna. Do 11. septembra ich bolo cez 500. Všetky ženy-vojačky pomáhali bez ohľadu na funkciu. Hlavná záťaž však spočívala na lekároch a na skúsených zdravotných sestrách, ktoré prešli ohňom predchádzajúcich bojov. „Na námestí mestečka bolo plno ranených. Ešte sme nestačili postaviť stany poľnej nemocnice a stále privádzali ďalších a ďalších, pre ktorých neboli pripravené lieky, obvazy ani jedlo. Chodili sme po okolitých staveniskách žobrať pre nemocných trochu mlieka a zemiakov“ spomína priama účastníčka bojov T. Elefantová. Ťažko ranení ležali na zemi na slame a lekári rýchlo určovali poradie a druh zákroku. Straty v týchto bojoch účastníci odhadovali na 1 200 padlých a ranených.

Hlavná vina týchto strát bola oficiálne pripisovaná veliteľovi čs. zboru generálovi Jánovi Kratochvílovi ako „trestuhodná nedbanlivosť“, ktorý však o sile a postavení nepriateľa nemal spoľahlivé správy. Veril, že informácie prichádzajúce od Rusov sú správne. Niektorí z dôstojníkov sú toho názoru, že tento neúspech využilo sovietske velenie na odstránenie generála J. Kratochvíla, ktorého maršal I. S. Konev ráno 10. septembra 1944 pozbavil funkcie a na jeho miesto určil veliteľa 1. brigády generála L. Svobodu. K danej situácii určiti dôstojníci zaujali i také stanovisko, že odvolanie generála J. Kratochvíla bolo správne a jeho povinnosťou bolo po delostreleckej príprave vyslať pred zbor vlastné prieskumné hliadky. Odôvodňovali to tým, že zbor operoval na širokom úseku a Rusi nemohli byť o našej situácii informovaní. Neskôr sa ukázalo, že Nemci sa o našom pripravovanom útoku dozvedeli skôr a 2 hodiny predtým sa nepozorovane stiahli bez toho, aby to naše prieskumné hliadky zistili. Podobný úsudok mal i náčelník 4. delostreleckého pluku poručík Fantl, ktorý sa k tomuto vyjadril takto: *„Myslím, že povesti o tom, že to bola na Kratochvíla nastražená pasca a že dostal nesprávne údaje od prieskumu Rusov, sú neopodstatnené ... Pokiaľ sa jednalo o bezprostredný prieskum nemeckých pozícií v okolí Krosna, to všetko sa dialo takým chvatom, že prieskum nebol spoľahlivý...“* Faktom však zostáva, že Konev ako veliteľ

frontu mohol na mieste pozbaviť Kratochvíla velenia zboru. Nemal však právo menovať iného veliteľa. To bola záležitosť dohody medzi česko-slovenskou a sovietskou vládou. Je nesporné, že generál L. Svoboda bol pre soviетov omnoho prijateľnejší ako veliteľ zboru generál Kratochvíl menovaný Benešom.

Zdržanie a straty na začiatku Karpatsko-duklianskej operácie boli predzvesťou ďalších urputných bojov. Ofenzíva, ktorá sa mala skončiť po piatich dňoch v Prešove, sa pretiahla na takmer tri mesiace. Vojaci zboru museli zápasíť o každý vršok a každé palebné postavenie. Pri ďalšom postupe na poľské mesto Dukla narazili naši vojaci na ďalšiu obrovskú prekážku, ktorou bola známa kóta 534. Dobýjanie tejto kóty trvalo od 12. do 19. septembra 1944. Boje o túto výšinu sa plnou silou začali 12. septembra. Hneď po útoku nasledovalo obklúčenie, potom prebitie z obklúčenia spojené s bojom o pôvodné východiskové postavenie. Výšinu striedavo dobyli naši vojaci, potom odtiaľ boli vytlačení a znovu ju obsadili Nemci. Takto sa to za deň opakovalo niekoľkokrát. V ten deň v 2. prápore prvej brigády najväčšie straty zaznamenali obsluhy ťažkých guľometov. Nepriateľ mal výhodne umiestnené pozorovateľne. Z nich dobre videl každý zákop, každú zbraň. Jeho delostrelci sa potom zamerali na ničenie ťažkých guľometov. Všetkých „Maximov“ nepriateľ pri svojom útoku zistil a napriek tomu, že ich obsluhy sa vždy po odrazení stiahli do zákopov, nepriateľ ich postupne vyradľoval. Na ničenie ťažkých guľometov sa zamerali aj nepriateľské mínomety a protiletadlové delá. V priebehu niekoľkých hodín toho dňa bola vyradená takmer celá guľometná rota. Zostal z nej iba jeden bojaskopný guľomet a jediná obsluha. Jedna z najdisciplinovanejších a najlepšie vycvičených jednotiek práporu prestala ako rota existovať.

V ten deň ani v mnohých nasledujúcich už radoví bojovníci ani velitelia práporu nesledovali čas. Azda nikto z nich nemal o ňom presný pojem. Preto sa tiež vo všetkých historických prameňoch rozchádzajú časové údaje o časoch jednotlivých bojov. Jedno je isté: vojaci vedeli, kedy je deň a kedy sa začína noc, pretože sa menil spôsob boja. V noci museli nepriateľa hľadať, vo dne ho mali pred očami. Stratili však pojem času z hľadiska hodín a minút. Tie boli rozhodujúce v tom smere, že si jednotlivci uvedomovali, že v určitom čase ešte žije, že nie je ranený, ale neraz si neuvedomovali, koľkokrát vlastne v ten deň útočil a odchádzal, aby opäť šiel do útoku. Jednotky napriek vlastným veľkým stratám spôsobovali oveľa väčšie straty nepriateľovi. Ako však nazvať nepriateľa, čo ohavil mŕtvolu našich a sovietskych vojakov, ktorí padli a ktorých telá nemohli

byť včas odsunuté, nepriateľa, ktorý zásadne dobíjal a ohavil každého raneného, ktorého nemohli zdravotníci včas odsunúť, keď sa situácia na tomto nevelikom kuse zeme často a rýchlo menila. V týchto bojoch nebolo zajatcov. Nebolo ich ani na jednej ani na druhej strane. Mnoho mŕtvych tiel pokrylo svahy a vrchol trigonometra. Preto dnes ležia stovky mŕtvych vojakov československých jednotiek spolu so svojimi spolubojovníkmi na cintoríne v poľskom mestečku Dukla. A koľko ich ešte ukrýva neznáma karpatská príroda!

Mnohí z účastníkov týchto bojov často spomínali na takú skutočnosť, že takmer každú hodinu začala jedna alebo druhá strana za silnej podpory delostrelectva útok s cieľom ovládnuť celý priestor. Ale za útokom nasledovala protiseč druhej strany. Ani jedna ani druhá strana nemala také sily, ktoré by mohli definitívne rozhodnúť, kto zostane víťazom. V týchto nepredstaviteľne tvrdých bojoch, v ktorých každý druhý útok sa skončil bojom zblízka, mali obe strany značné straty. V týchto dňoch a hodinách boja nebol presný prehľad ani o živých, ani o ranených alebo padlých. Evidencia najčastejšie spočívala v tom, že velitelia jednotiek poznali počty, menovitý prehľad bol odkázaný na osobné vedomosti vojakov.

Stovky vojakov sa statočnými činmi vyznamenali v týchto ukrutných bojoch, ale len málokto sa mohli vyrovnat' rozvahou a statočnosťou mladému veliteľovi roty automatčikov poručíkovi Arnoštovi Steinerovi. Svoje vlastnosti preukázal pri zdolávaní jednej z najťažších prekážok na ceste k Dukle, pri dobýjaní vrcholu „krvavej kóty 534“, ako ju pomenovali naši vojaci. V svojich spomienkach generál Svoboda o ňom napísal: *„Poručík Steiner osobným príkladom povzbudzoval svojich chlapcov k statočnosti. O ňom koluje legenda, že sa mu strely vyhybajú. Na tom čosi je: prešiel už všetkými bojiskami, nikdy sa nevyhol žiadnemu stretnutiu a predsa nebol zranený. Sám sa často divil, že ešte žije.“*

Vtedajšiu situáciu a náladu v týchto bojoch vystihuje aj hlásenie veliteľa 3. pešieho práporu: *„Mužstvo je fyzicky úplne vyčerpané. Prápor je siedmy deň neustále v akcii, trikrát denne útočí. Je pod stálym nepriateľským ostreľovaním. Ľudia v línii sa nedostávajú k spánku a sú na hranici svojich síl. Veliteľ zboru hlásil sovietskemu veleniu, že nepriateľ sústredil na jeho úseku na 2000 pešiakov a 60 tankov a navrhoval, vzhľadom k tejto presile a utrpeným vlastným stratám, pozmeniť bojový rozkaz. Veliteľ 38. sovietskej armády však trval na svojom rozkaze i napriek tomu, že útočná sila zboru predstavovala asi 600 bodákov. Pešiacy prvej brigády museli ísť do útoku. Boli odrazení a utrpeli veľké straty. Napriek tomu veliteľ zboru popoludní dostal od maršala Koneva rozkaz znovu útočiť.“*

Pravdivosť takéhoto rozhodnutia potvrdil v 70. rokoch minulého storočia aj generál A. Ressel, vtedajší veliteľ čs. delostreleckého zboru, pri svojej ceste po duklianskom bojisku na kóte 534. Keď generál Svoboda žiadal od generála K. S. Moskalenka zastaviť útok na túto kótu vzhľadom na veľké straty, ten na túto žiadosť podráždene reagoval slovami „*gospodin general, ty nechoeš osvoboždat' svoju rodinu*“ a týmto bolo rozhodnuté a muselo sa útočiť ďalej. Takže aj takéto situácie boli v týchto bojoch, ktoré sa v záznamoch archívnych materiálov nenachádzajú.

Po dvoch týždňoch bojov, v ktorých padlo cez 400 vojakov a 1600 ich bolo zranených, sa zbor prebojoval do miest, kde mal byť podľa pôvodného plánu na tretí deň po ofenzíve. Nečakane ťažký priebeh bojov vyvrátil celý zámer operácie, lebo Nemci mali nielen terénne výhody, betónové bunkre, ale aj prevahu tankov a samohybných diel.

Dá sa povedať, že to boli ťažké dni bojov o tento trigonomet. Keby snáď hľadal niektorý historik v dejinách vojny miesta, kde boli najprudšie boje, iste by sa dostal i k zdanlivo bezvýznamnému, neznámemu trigonometru 534 na druhom hrebení severného predhoria Karpát. Koľko krvi vypila pôda tejto výšiny, koľko hrdinov sa tu zrodilo a koľko bojovníkov sa tu vystriedalo, než front postúpil ďalej, to môže povedať len ten, ktorý to prežil. Boli to metrické centy železa, ktoré denne zdvíhali delostrelci a mínometníci pri podpore boja pechoty. Boli to tony železa vystrelené počas bojových dní na nepriateľa, ktoré prešli rukami ľudí. Pre nich niekoľko dní bojov o túto výšinu pripadalo ako mnoho rokov života. Všetci naši vojaci si v týchto septembrových dňoch roku 1944 prebýjali cestu domov k našim hraniciam.

Zabíjať, to je zákon vojny, ale ohaviť mŕtvych, to sa tomuto zákonu vymyká. Takto bolo v prípade nášho mŕtveho príslušníka rotného Ruščaka. Vojaci ho poznali podľa toho, že sa v jeho vrecku našla pištoľ, ktorú vzal pred niekoľkými dňami zabitému nemeckému dôstojníkovi na kóte 534. Nemeckí vojaci jeho telo rozbodali, oči vyrezali. To už nemalo nič spoločné s regulárnymi zákonmi vojny. Táto strašlivá udalosť naplnila ešte väčšiu bojovú odhodlanosť našich vojakov. Veľa bádateľov, skúmajúcich vtedajšie boje, sa divilo, že v týchto bojoch zajali naše jednotky tak málo zajatcov. Tento prípad ukazuje, prečo to tak bolo.

Nepriaznivý vývoj na duklianskom bojisku a zmena pomeru síl v prospech nepriateľa zapríčinili, že do bojov v Karpatoch bola nasadená aj 2. čs. paradesantná brigáda. Najbližšie dni však ukázali, že zohrala dôležitú úlohu v súvislosti s prenesením hlavného úderu z centra na ľavé krídlo Červenej armády. To umožnilo obnoviť aktivitu útočiacich zväzkov na

duklianskom smere a naďalej pútať veľké sily nepriateľa, ktoré hitlerovci nemohli použiť na likvidáciu Slovenského národného povstania na samotnom začiatku. V bojoch na karpatskom fronte pod heslom „Prebije sa cez Karpaty na pomoc SNP“ splnila brigáda významnú úlohu v smere hlavného úderu 38. armády. Úspešný prielom do hĺbky nemeckej obrany priniesol zvrát do priebehu karpatsko-duklianskej operácie a vytvoril priaznivé podmienky pre úspešné rozvinutie sovietskych mechanizovaných síl a jednotiek čs. armádneho zboru na pôvodnom duklianskom smere hlavného úderu.

V minulosti sa povrchne zdôrazňovala krátkosť času (od 12. do 19. septembra 1944) pôsobenia paradesantnej brigády v tejto operácii a jednostranne sa vysvetľovala jej účasť len z okrajového aspektu získania bojových skúseností. To všetko nevystihuje podstatu a zastiera skutočnosť, že bojové majstrovstvo, hrdinstvo a obete príslušníkov 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády mali v tomto boji hlboký zmysel v plnení úloh operačného významu. Neobjektívne prístupy išli tak ďaleko, že napriek rozkazu zozbierať mŕtvych československých vojakov v karpatsko-duklianskej operácii a všetkých pochovať na duklianskom cintoríne sa „zabudlo“ na 143 mŕtvych príslušníkov 2. čs. paradesantnej brigády na dvore školy v Nowosieltcach v Poľsku. Určená komisia až v 50-tych rokoch získala od riaditeľa školy v Nowosieltcach menoslov mŕtvych a niektoré doklady, pričom až dovtedy hrdinskí bojovníci 2. čs. paradesantnej brigády zostali ležať v bratskom Poľsku ako bezmenní.

Pravda o tradícii bojov čs. jednotiek v karpatsko-duklianskej operácii je z historického pohľadu taká, že kým čs. armádny zbor v dočasnej obrane od 12. do 20. septembra zvädzal krvavé boje o kótu 534, 2. čs. samostatná paradesantná brigáda úporne bojovala v súčinnosti so sovietskymi jednotkami a zabezpečovala tankový úder do tyla nepriateľa, čo umožnilo ďalší postup našich a sovietskych jednotiek v smere Duklianskeho priemysku.

Deň po dobytí kóty 534 (20. septembra 1944), v priebehu bojov o poľské mesto Dukla, dorazila na front skupina dôstojníkov z Anglicka. Medzi nimi boli i traja generáli: J. Vedral-Sázavský, ktorý prevzal 1. čs. brigádu, K. Klapálek sa stal veliteľom 3. čs. brigády a B. Boček sa ujal funkcie zástupcu veliteľa zboru. Ostatní dôstojníci boli pridelení ako veliteľia k bojovým jednotkám a ihneď poslaní do prvej línie. Nemali čas ani sa rozhliadnúť a mnohí tak ako prišli v poltopánkach priamo z auta, tak hneď išli na front. Nebolo ničím neobvyklým, že niektorí v tento deň aj padli. Dôstojníci prišli z iných pomerov a nemali pojem o morálke muž-

stva, o bojovej situácii a nepoznali zbrane, s ktorými sa bojovalo. Jednotky, ktorým velili, boli tak unavené, že niekedy ani na rozkazy do útoku nereagovali, pretože vojaci jednoducho nemali sily sa zdvihnúť.

Po dobytí poľského mestečka Dukla (20. septembra 1944) našimi a sovietskymi vojskami, stála pred čs. jednotkami ďalšia veľká prekážka horských hrebeňov s troma výšinami, z ktorých najvyššia bola Hyrowa hora (694 m). Túto horu premenili Nemci na pevnosť a znovu sa začalo tvrdo bojovať. Po nepretržitej guľometnej, mínometnej a delostreleckej paľbe začala naša pechota po dvoch dňoch prenikať k vrcholu tejto hory, pričom bola podporovaná našimi tankami, na ktoré sa nepriateľ zvlášť upriamil. Nemci spustili na tanky silnú protitankovú paľbu, pri ktorej na strmom kopci začal horieť jeden tank a rútil sa po svahu dole. Zhorela celá posádka okrem nadporučíka R. Tesaříka, hrdinu ZSSR, ktorému sa podarilo vyskočiť z horiaceho tanku. Zraneného a v bezvedomí ho ošetrovatelia dopravili do nemocnice, kde ho po vyliečení opäť vrátili k našim jednotkám. Pri početných zraneniach mu lekári nedokázali zachrániť ľavé oko.

V rozhodujúcej fáze bojov o Hyrowu horu, kedy sa rozvíjal čelný útok, zasiahol opäť „nezraniteľný“ poručík Arnošt Steiner. Vtipne oklamal Nemcov a viedol svojich 52 automatčikov tak, že na vrchole tejto hory rýchlo vbehli Nemcom za chrbát do ich obrany. Vojaci zasypali prekvapeného nepriateľa ručnými granátmi a paľbou z automatov. Dostali sa na vrchol Hyrowej hory, ktorá bola dňa 25. septembra 1944 našimi vojakmi dobytá, čím bola posledná a najväčšia prekážka na ceste k československým hraniciam prekonaná.

V priebehu týchto bojov dochádzalo aj k nepredvídaným situáciám, ktoré mali kruté následky. Tak tomu bolo aj vrote poručíka Reichla, v ktorej zo 120 vojakov zostalo osemnásť bojovníkov. I napriek tomu veliteľ dokázal s takouto zdecimovanou jednotkou niekoľko dní udržať pomerne dlhý úsek obrany. Za susedov z ľavej i pravej strany mal ruských vojakov. Jeden deň prišli navštíviť jeho jednotku ruskí dôstojníci. Len čo ich stačil Reichl rozoznať, že sú to banderovci, bola väčšina jeho vojakov postrieľaná a on sám bol ťažko zranený. Susediaci ruskí vojaci sotva o tom niečo vedeli. Aj ich jednotky boli oslabené a často na svojich susedov Čechoslovákov volali: *„Stoja proti nám germanci, dajte nám pár hlasov. Keď zakričíme huráá! Oni zutekajú!“*. Boli však aj iní tajní nepriatelia, ktorí „pracovali“ za frontom a dokázali uškodiť viac ako delá a guľomety. Takým pri Dukle bol napr. dôstojník SS preoblečený za hluchonemého, ktorý sa pohyboval za povozom so senom. Rádiovysielačkou podával ne-

meckým batériám pokyny, kam majú na postavenie čs. zboru strieľať. Len vďaka poľskému povozníkovi a čs. dôstojníkovi 1. delostreleckého pluku sa podarilo tohto nebezpečného špióna odhaliť. Takže aj s takýmito nástrahami museli naši vojaci bojovať.

Po prvých 18-tich nepretržitých dňoch od začatia karpatsko-duklianskej operácie stratila 38. sovietska armáda 27 000 vojakov, teda denne 1 500 mužov, čs. armádny zbor asi 4 000 vojakov, denne 220 bojovníkov. V smere postupu čs. armádneho zboru bolo zabitých, ranených a zajatých okolo 4 000 Nemcov.

Týmto sa skončila jedna etapa operácie pred prístupom k československým hraniciam. Sovietska armáda dňa 27. septembra 1944 stála 3 kilometre pred našou štátnou hranicou, naše jednotky o niekoľko kilometrov ďalej. Tento pocit akoby striasol z vojakov ťarchu predošlých dní. To poskytovalo možnosť bojovať v najbližších hodinách o ich prechod.

Dňa 28. septembra 1944 sa jednotky čs. armádneho zboru dostali do priestoru Barwinek a Zyndranowa do blízkosti čs. štátnych hraníc. V priebehu 28. – 29. septembra uskutočňovali intenzívny prieskum nepriateľa a starostlivo sa pripravovali na boj o Dukliansky priesmyk. Pred samotným bojom osvetový dôstojník rotmajster Ivanič každej rote vydal po jednej malej štátnej vlajke, aby ju po prekročení hraníc zapichli na území vlasti. Túto úlohu dostali všetky jednotky prvej i tretej brigády. Všetci s napätím túžili, aby boli doma ako prví. Nebolo nikoho, kto by bol odpočíval, všetci hľadeli na juh, kde sa v hmle objaví územie domova. Terénny útvar, ktorému štábni velitelia hovorili „tri bezmenné výšiny“, uzatvárali z poľskej strany prístup k štátnym hraniciam po duklianskej ceste. Celá nemecká obrana mala tu vybudovaný dokonalý palebný systém. Najpravdepodobnejšie smery útoku boli zamínované. Tu sa československí vojaci po prvý raz stretli v priebehu operácie s veľkými zamínovanými priestormi, s ktorými potom zápasili celú ďalšiu časť bojov.

Nepriateľ starostlivo pozoroval prístupy k bezmennej výšine a len čo tu zistil nejaký pohyb, ihneď naň reagoval silným delostreleckým prepadom. Preto nebolo možné odsunúť ani ranených. Nemci ako obyčajne nerešpektovali i zďaleka viditeľné označenie zberačov ranených páskami červeného kríža a niekoľko z nich ranili ostreľovači a strelci z guľometov. Veľa ranených zomrelo. Iba niektorým ľahko raneným sa podarilo preniknúť cez pásmo palieb, ktorým nepriateľ uzavrel priestor obsadený našimi jednotkami.

V bojoch o hranice mnohokrát u vojakov prebiehali rôzne myšlienky. Každý z nich mal k domovu svoj osobitý vzťah, každý videl domov ináč.

Boli tu takí, ktorí mali domov niekoľko kilometrov za horami, na druhej strane karpatských lesov. Boli tu chlapci z Moravy, Čiech a Podkarpatskej Rusi. Bolo tu i veľa vojakov z Volyne na Ukrajine, pre ktorých bol pojem domova v Československu novým pojmom. Všetci však cítili jedno: Je jedna vlasť, jeden domov a jeden je aj život. Všetci si uvedomovali, že nepriateľ je mocný, že niekoľko kilometrov cesty k štátnym hraniciam neprejdú všetci.

Do východiskových postavení pred útokom k našim hraniciam sa naši vojaci predierali za krajne nepriaznivého počasia. Bol to ťažký pochod po strmých svahoch v bahne za stáleho dažďa. Kone nemohli utiahnuť mínomety, preto zbrane museli niesť ľudia. Vojaci naložili na seba i míny. Vyčerpávajúci pochod pochrúmnym lesom, vpredu paľba, v protismere len nosiči s ranenými. Takí vyčerpaní neboli vojaci ani po niekoľkodňových tuhých bojoch. Premočení do poslednej nitky, zablatení, v silnom vetre chveli sa zimou. Takéto extrémne poveternostné podmienky pretrvávali až do konca novembra.

Dňa 30. septembra 1944 jednotky zboru so sovietskou pomocou podnikli dva útoky na Duklianský priesmyk z postavení pri obciach Barwinek a Zyndranowa. Aj keď sa niektoré jednotky prebili až do blízkosti hranice, na územie Československa nevstúpili. Straty boli až tak citelné, že prápory nemali ani toľko bojaschopných mužov ako rota pri plných počtoch. Až keď po urgencii gen. L. Svobodu dostal zbor posilu 630 mužov zo sovietskeho zajateckého tábora, potom mohol v útoku pokračovať. Do bojov o naše hranice zasiahli aj tanky čs. tankovej brigády, aby podporili útok peších jednotiek. Pri vydávaní úloh útočiacim tankistom v štábe 1. tankového práporu, upozorňoval poručík Fischl náčelníka štábu zboru majora B. Lomského na riskantné nasadenie tankov bez možnosti bočného krytia. Lomský však na rozkaze trval a výsledkom bola strata dvanástich tankov.

V boji padli i dvaja velitelia tankového práporu. Jeden z nich kapitán F. Vrána bol vyslaný z Anglicka na vlastnú žiadosť a padol v ten deň, keď prevzal velenie po ťažko zranenom svojom predchodcovi. V ďalších horiacich tankoch zahynuli dvaja tankisti a v troskách jedného tanku bola nájdená utrnutá ruka so štítkom a číslom, ktorá patrila veliteľovi tankovej čaty. Jeho meno sa zapísalo do zoznamu mŕtvych. Neskôr bol nájdený ako ťažko zranený v jednej sovietskej nemocnici a prežil to.

I napriek týmto stratám pokúšala sa pechota dosiahnuť naše hranice, ale tretím protiútokom bola zatlačená na severné svahy bezmenných výšin. V popoludňajších hodinách dňa 30. septembra 1944 po krátkom

prepade vlastného delostrelectva pechota nášho zboru sa znovu zmocnila bezmenných výšin. Aj napriek častým pokusom a veľkému úsiliu zboru pokračovať v útoku, nepodarilo sa pechote pre silný odpor nepriateľa postúpiť ďalej. Pri každej snahe o postup nepriateľ ostreľoval naše bojové zostavy sústredenými prepadmi delostrelectva, mínometov a guľometov. V priebehu 30. septembra do priestoru zboru nepriateľ vystrelil okolo 5 000 mín a granátov. Dňa 5. októbra 1944 v noci zisťoval štáb 1. čs. brigády situáciu na hranici, aby vydal ďalšie nariadenie jednotkám v postupe. Každú hodinu boli vysielané hliadky na overenie dotyku s nepriateľom. Vždy z toho vznikla prestrelka. Vyslané boli i odpočúvacie hliadky čo najbližšie k nepriateľským postaveniam, a predsa nikto nič nezistil. V noci zablúdil jeden nemecký vojak, ktorý bol iba krátky čas v postavení. Dostal sa do rájónu práporu a tam ho chytili. V prvom prekvapení a zdesení, že sa nedostal k svojej jednotke, ale k československej, povedal pri výsluchu všetko, čo vedel. Chcel si zachrániť život. Velitelia im vraj hovorili, že Čechoslováci vraždia všetkých zajatcov. Pre našich vojakov bolo dôležité, čo vojak vypovedal ďalej, že nemecké jednotky z priestoru priesmyku ustupujú do nášho vnútrozemia. Správa o odchode nepriateľa sa rozniesla ako blesk po všetkých práporoch. Nepriateľ odchod maskoval a kryl paľbou z guľometov, ktoré strieľali takmer nepretržite. Pred svitaním vyrazila ďalšia prieskumná hliadka. Dostala rozkaz bez ohľadu na nepriateľskú paľbu preniknúť na štátne hranice a ďalej na československé územie pozdĺž duklianskej cesty. Hliadka bola vybraná z príslušníkov samopalnej rotý a prieskumníkov. Boli vybraní dobrovoľníci a to veľmi starostlivo, pretože sa hlásila celá rota. Prípravu hliadky vykonal osobne náčelník prieskumu práporu podľa rozkazu veliteľa. Hliadke pridali dvoch z posledných ženistov práporu, pretože sa rátalo s veľkým zamíňovaním priestoru. Vybraná hliadka vyštartovala s československou vlajkou smerom k hranici. Vlajku mala vztýčiť na hranici. Zo štátnej hranice na hliadku začali páliť nemeckí vojaci. Nezranili nikoho, ale guľky prelomili žrd vlajky a jej látku úplne roztrhali. Jeden z členov hliadky, vtedy desiatnik Vladimír Tyrek po rokoch na túto príhodu spomína takto: „...Potom sme spoločne uvažovali ako vztýčiť dostrieľanú vlajku. Dnes po rokoch si už ani nepamätám, ako sa to presne odohrало. Myslím si, že sme vlajku odovzdali podporučíkovi M. Bilejovi. No urobili sme i toto. Ako vojaci sme dostávali tabak, takzvanú machorku. Cigarety sme robili z novínového papiera. Preto mal každý z nás pri sebe nejaké noviny. Okrem toho sme so sebou nosili červeno-modrú ceruzku, ktorou sme označovali na stromoch, ohradách, či telefónnych stĺpoch smer postupu českosloven-

ských jednotiek. Ňou sme na kúsok papiera nakreslili štátnu vlajku a na druhú stranu sme sa všetci podpísali. Na hranici v tom čase neboli žiadne stĺpy, ani búdky, hranicu sme poznali len podľa výseku lesa. Pri ceste smerom k Vyšnému Komárniku boli iba telegrafné stĺpy po ľavej strane cesty. Myslím, že to bol v poradi tretí stĺp, na ktorom sme našli plechovú tabuľku s číslami. Nožom sme odtiahli plech a zaň zastrčili túto našu papierovú vlajku. Bola to prvá československá vlajka, ktorá bola dňa 6. októbra 1944 za šera asi okolo 6. hodiny ráno vztýčená na československej štátnej hranici. Potom sme zaslali hlásenie podporučíkovi M. Bilejovi. Za odmenu nám poslal fľašu ruskej vodky a kilogram cukru...“.

Aký bol ďalší osud tohto príslušníka hliadky? S vojakmi čs. armádneho zboru sa zúčastnil ďalších duklianskych bojov a dňa 24. októbra 1944 bol vo Vyšnej Písanej počas tankového útoku ťažko ranený. Mal poranenú ľavú stranu hrudníka, pravú nohu a ľavú ruku, ktorá mu musela byť po siedmich dňoch v poľskej nemocnici amputovaná. Ďalej sa liečil na Ukrajine. Začiatkom februára 1945 bolo na jeho žiadosť rozhodnuté o jeho návrate k vojenskej službe. Ako profesionálny vojak zostal v armáde až do odchodu do dôchodku a dosiahol hodnosť plukovníka. Na duklianske bojisko sa často vracal a niekoľkokrát sprevádzal poslucháčov z Vojenskej akadémie v Brne po Duklianskom priesmyku, kde jeho rozprávanie vždy zaujalo budúcich dôstojníkov.

Po tomto historickom okamžiku prekročenia hraníc a vztýčenia vlajky na priesmyku nasledovala ďalšia významná udalosť v tomto priestore. Došlo k osadeniu štátneho znaku, zhotoveniu slávobrány, na ktorej bol zavesený uvítací transparent. Štátny znak dali zhotoviť zodpovední funkcionári čs. zboru na poľskej strane v meste Krosno, poľskému zlievačovi Wławisławowi (?) Karwasieczkemu. Ten čs. štátny znak urobil podľa predloženej fotografie a odlial ho z plechu havarovaných lietadiel, upevnený bol na drevenej žrdi, ktorá bola pomaľovaná trikolórou. Poľský zlievač mal za úlohu zhotoviť tri hraničné stĺpy a každý z nich viezol iný bronevik, lebo sa nevedelo, ktorý z nich dôjde na hranicu. A v skutočnosti tomu aj tak bolo, že dva nedošli, lebo broneviky narazili na míny. Jediný stĺp nakoniec doviezol čatár Rudolf Belavý, ktorý ho aj zakopával. Na túto udalosť po rokoch spomína takto: „... Bolo to nezabudnuteľné. Cesta ešte nebola odminovaná, musel som ísť mimo nej, ale uviaznúť v blate by znamenalo smrť. Všade bola hustá hmľa, skoro nič som nevidel. Mráz mi behal po chrbte a hoci sa kraj otriasal detonáciami, zdalo sa mi, že je ponorený do strašidelného ticha. Ani sa mi nechcelo veriť, keď z hmly vystúpila postava a prieskumník mi vraví: „Kamarát, si na hra-

*niciach!*⁴⁶. Nebolo ľahké postaviť ten hraničný stĺp. Nemecký guľomet neustále páľil, podarilo sa to až na tretí raz. Ale potom už stál pevne. Na známej fotografii, ktorá obletela celý svet, čs. vojaci Rudolf Belavý z Pružinej, Ferenc Farkasz z Berehova na Podkarpatskej Rusi, tretí je neznámy, zakopávajú čs. štátny znak na Duklianskom priesmyku dňa 6. októbra 1944. Táto fotografia zostala v našej histórii natrvalo. A aký bol povojnový osud hrdinov?

Rudolf Belavý bol v službách ZNB (zbor národnej bezpečnosti) a na Duklu chodieval s rôznymi výpravami, bol častým hosťom Duklianskeho múzea a zavítal aj medzi študentov.

Ferenc Farkasz po vojne emigroval do USA a prostredníctvom bývalého príslušníka čs. armádneho zboru rovnako žijúceho v USA, kontaktoval sa s Vojenským historickým múzeom vo Svidníku. Stručne opísal stavanie štátneho znaku na Dukle.

Svoju historku zo dňa 6. októbra 1944 na Duklianskom priesmyku má aj transparent, ktorý bol umiestnený na slávobráne na hranici. Na ňom bol dvojjazyčný text aj v ruštine: „Československo víta a ďakuje svojim osloboditeľom.“ Transparent bol ušitý z plátna, ušil ho Walent Hejnar z poľského mesta Krosno. Plátno mu zabezpečili naši vojaci. Aj historická fotografia s transparentom na slávobráne sa nachádza v archíve Vojenského historického múzea vo Svidníku.

Nezabudnuteľným okamihom na Dukle 6. októbra 1944 bolo aj to, keď generál L. Svoboda prišiel na hranicu, vzal do rúk hrst' našej zeme a pobozkal ju. Rovnako tak učinil aj so štátnou vlajkou, ktorá bola pri hraničnom kameni. Tak ako všetci ostatní naši vojaci mali veľkú radosť zo vstupu na územie vlasti, rovnako sa tešil aj veliteľ 1. čs. brigády generál J. Vedral - Sázavský. Pri hraničnej čiare sa zdržal asi dve hodiny a bol aj pri vztyčovaní štátnej vlajky, kde vzdával poctu padlým vojakom, pričom netušil, že k nim o malú chvíľu bude patriť aj on. Po tomto slávnostnom okamihu nastúpil do osobného auta a smeroval do Vyšného Komárnika za svojimi vojakmi. Nebolo to ani 50 metrov, keď vodičovi auta zatarasilo cestu protiidúce nákladné auto. Ten sa snažil z cesty vybočiť na krajnicu, kde auto s generálom narazilo na kolík protitankovej míny. Nastal výbuch a generál zahynul na území domoviny, ktorú začal oslobodzovať. Dnes je tento hrdina pochovaný na duklianskom cintoríne.

Po prekročení hraníc na Duklianskom priesmyku, zavítal generál L. Svoboda medzi občanov Vyšného Komárnika. Spolu s jednotlivými veliteľmi sa porozprávali s miestnymi obyvateľmi, ktorí počas frontových bojov žili v nepredstaviteľných podmienkach. V tú chvíľu bol v dedine

aj rotmajster Ivanič, ktorý do dediny doniesol poslednú československú vlajočku a vztýčil ju na budove školy. Medzi obyvateľmi bola chvíľka nedôvery a ľudia len opatrne prejavovali svoje city k prichádzajúcim československým vojakom. Potom nastali len slzy radosti. Táto prvá dedina pod priesmykom bola oslobodená našimi vojakmi. Čas na dlhšie zdržiavanie nebol, lebo jednotky zboru postupovali ďalej. Asi o 13. hodine dosiahli naši vojaci južný okraj lesa pri Nižnom Komárniku. Tu sa prihlásila prieskumná hliadka a oznámila, že nepriateľ má obsadený celý ďalší karpatský hrebeň. Ten sa tiahol v smere zo západu na východ a pretínal smer ďalšieho postupu celého čs. armádneho zboru. Nad obranným pásmom nepriateľa dominovala výšina 532 Obšár, ktorá bola svedkom najťažších bojov našich vojakov po prekročení štátnych hraníc.

Naše jednotky stáli pred ďalším, silne obsadeným nepriateľským postavením. Nejaké nejasné správy o nepriateľovi bolo počuť už skôr v súvislosti so správami o budovaní obrany v priestore Duklianskeho priesmyku jednotkami slovenských divízií. I toto postavenie mali budovať údajne slovenské jednotky.

Prieskum sa pokúšal preniknúť za denného svetla cez horiacu osadu, pričom ho odrážala guľometná a mínometná paľba. Do lesa, v ktorom bolo nepriateľské postavenie, sa mu nepodarilo preniknúť. Postavenie bolo dobre umiestnené, nepriateľ mal prehľadné pozorovanie na prístup k prednému okraju obrany, mal perfektne organizovaný systém palieb. Pred našimi jednotkami stála nová úloha: prelomiť toto postavenie, ktoré malo byť posledným pripraveným postavením nepriateľa pred riekou Ondavou.

Nadviazaním dotyku s nepriateľom na severnom svahu výšiny 532 Obšár (miestny názov Čerešňa) ukončil druhý prápor 1. čs. brigády ďalšiu etapu významných bojov v Karpatsko-duklianskej operácii.

Obrana nepriateľa bola súvislá. Dedina Nižný Komárnik v čase príchodu našich jednotiek celá horela. Nepriateľ ju pravdepodobne zapálil preto, aby neposkytovala sovietskym a československým jednotkám možnosti ochrany a úkrytu, aby tu nebolo možné pripraviť výhodné východiskové postavenie na útok na výšinu Obšár. V dedine bolo plno mín, hlavne cesta bola zamínovaná, prístupy k prednému okraju, tam, kde boli schodné pokrývala mínometná jednotka.

Nočné prieskumy, ktoré šli rôznymi smermi, zisťovali to isté: nepriateľ bol bdely, postavenie bolo husto obsadené, všade boli míny. Pre ďalšie boje bolo treba rátať s tým, že ani prieskum, ani útoky jednotiek sa nezaobídu bez dôkladného ženijného zabezpečenia, pretože bez prechodov

v mínových poliach a bez ženijného prieskumu ďalší postup nebol možný. Jedného dňa pred zotmením prišla na veliteľstvo 1. čs. brigády správa, že v noci budú nepriateľské postavenia bombardovať sovietske „kukuruzníky“. Boli to malé cvičné lietadlá, dvojplôšníky s úradným názvom „U-z“ (medzi vojakmi sa tomu žartovne hovorilo, že môže pristáť i v kukurici). Letci s nimi lietali nízko nad zemou, ostreľovali nemecké postavenia z guľometov a hádzali z lietadla ručné i protitankové granáty. Pre nepriateľa to nebolo nič príjemné, pre vlastnú stranu však veľkolepé divadlo. V čase, keď sa lietadlá objavili nad frontom, bolo nariadené strieľať zelené svetlice v smere pozdĺž frontu od západu na východ v každej rote, aby tak bola vytýčená línia postavenia vlastných vojsk. Na toto nočné divadlo sa s napätím čakalo. Keď sa lietadlá priblížili, v každej skupine vystrelili svetlicu podľa rozkazu. Čo robili letci, samozrejme nebolo vidieť, ale klepot motorov nad obranou nepriateľa v hore bolo počuť a pri nalietavaní sa ozval rachot guľometov. Každý pohyb lietadla sa dal rozpoznať podľa dráhy striel. Letci strieľali celými pásmi, Nemci v zákopoch mlčali, z ich zákopov nepadol jediný výstrel. Bolo to preto, aby neprezradili svoju obranu. Do rachotu guľometov sa ozývali aj dunivé výbuchy protitankových granátov, ktorých mali letci v týchto malých lietadlách až napodiv veľa. Po vystrieľaní a odhádzaní granátov odleteli. Za štyri dni bojov na našom území nedosiahli naše jednotky ani najmenší výsledok. Boli to dni bojov proti neviditeľnému nepriateľovi. Ten sa ukázal vo svojich postaveniach iba vtedy, keď sa naše jednotky zdvihli do útoku, keď vyrážali do boja. Zákopy a obranné objekty nepriateľa boli umiestnené na príkrych svahoch, ktoré značne spomaľovali poslednú fázu útokov. Nastávalo obdobie zdĺhavých bojov o jednotlivé výšiny.

Od samého začiatku bojov na našom území sa ženisti stali veľmi vyhladávanými. Bez nich sa nemohol uskutočniť ani jeden útok, prieskum a nemohlo sa vyhladať ani miesto pre pozorovateľňu alebo veliteľské stanovište. Pred nepriateľským postavením, kde bolo len trochu vhodné miesto, bolo plno mín. Tisíce ich nakládli nemeckí ženisti v doline dediny Nižný Komárnik pozdĺž potoka, cez ktorý museli útočiace jednotky prechádzať, medzi spálené domčeky, okolo ktorých naši vojaci hľadali ochranu pred paľbou. Dolina medzi výšinou Obšár a vedľajšou kótou, cez ktorú prechádzala asfaltová cesta do Svidníka, bola zamínovaná protipechotnými a protitankovými mínami v celej šírke i dĺžke. Účinnosť toho zamínovania poznali okrem ženistov i tankisti, ktorí sa pokúsili zaútočiť pozdĺž hlavnej cesty a prebiť sa cez postavenie najkratším smerom. Míny boli tým nebezpečnejšie, že ich nepriateľ ani nepotreboval zahrabávať do

zeme. Stačilo ich prikryť opadaným lístím. Priami účastníci často hovorili, že v niektorých obdobiach bojov boli míny väčším nebezpečenstvom ako nepriateľská paľba.

V nepriateľskom postavení rozhodujúcimi prostriedkami boli mýnomety rôzneho kalibru, i tie najväčšie, delostrelectvo a hlboké pásy zátarasov. Väčšinu strát, ktoré v priebehu týchto bojov utrpeli jednotky zboru, spôsobila mýnometná paľba a protipechotné míny. Straty spôsobené paľbou ručných zbraní boli minimálne. Terén spravidla umožňoval nepriateľovi dobré pozorovanie pred jeho obranou a prístupy k nej. Tu už nešlo o prevahu pozorovania, ale o výhody pripravej obrany. Možnosti pozorovania mali teoreticky obe strany rovnaké, ale nepriateľovi stačilo iba sledovať, z ktorého okraja lesa vystúpi po delostreleckej príprave sovietska alebo naša pechota a potom len spustiť pripravenú paľbu. Naproti tomu sovietske a československé jednotky nemali neraz ani predstavu o tom, ako vlastne vyzerajú nepriateľské obranné postavenia a kde sú nepriateľské odpory v teréne. Keď sa niekedy útok dotiahol až k seči, boli jednotky postupom v rozbahnenom teréne tak vyčerpané, že seč proti nepriateľovi na strmom svahu nebola tak dôrazná.

Tieto situácie sa opakovali s menšími obmenami do konca októbra. Útoky boli odrážané, prieskum bojom neprinášal potrebné výsledky. Kontaktovanie protivníka potvrdzovalo, že Nemci sú stále v strehu. Boli dni, že sa na Obšár útočilo denne aj päťkrát a z roty zostalo len niekoľko vojakov. Došlo aj k takým situáciám, že vojak so svojou jednotkou sa za deň pod vrchol výšiny dostal aj niekoľkokrát pričom z jednotky zostalo len zopár spolubojovníkov a on to psychicky nezvládol – nervovo sa zrútil. Takto spomínali tí, ktorí to prežili. V jednom prípade mladý 18-ročný Volyňak po piatom útoku úplne zošedivel.

Počas týchto ťažkých bojov došlo aj k pozoruhodným epizódam. Dňa 14. októbra dostal veliteľ druhého práporu rozkaz, podľa ktorého musel byť každý vojak vybavený plynovou maskou. Na druhý deň sa potom vysvetlilo, prečo k tomu došlo. V noci 14. októbra 1944 vzal sovietsky prieskum vo východnom Prusku do zajatia nemeckého vojaka, ktorý vypovedal, že od 15. októbra sa budú na frontoch používať otravné látky každého druhu. Preto velitelia nariadili zhromažďovať zvyšky dymiacich nepriateľských granátov, aby sa zistilo, o čo vlastne ide. Vo večerných hodinách hneď prišla odpoveď, že nepriateľ v ten deň proti iným útvarom po prvý raz v tejto operácii použil fosforové delostrelecké granáty. Možno to bolo s cieľom zapáliť lesy, alebo zvýšiť efektívnosť paľby súčasným zamorením priestoru protivným, dusivým dymom, proti ktorému sa mu-

seli používať ochranné masky. Tento dym mal okrem dusivých dráždidiel aj svoje jedovaté častice, i keď neboli prevládajúce. Takto sa skončil prvý a posledný plynový poplach, ktorý bol na fronte vyhlásený.

Mnoho vojakov počas týchto bojov malo aj žalúdočné ťažkosti a u mnohých sa prejavovali príznaky ťažšieho nachladnutia. Vojaci začali byť citliví voči všetkým javom denného života. Veľa z nich sa hlásilo ako nemocní. Pravdu povediac, zdraví neboli. V daných podmienkach sa však bojovník uznával za chorého, ak mal horúčku nad 39 °C. U veliteľov ani taká horúčka neprichádzala do úvahy ako dôvod odsunutia. Príčinou tohto stavu bola do istej miery aj pasívna činnosť vojakov, pri ktorej boli vojaci odkázaní na mokré zákopy, kde neraz bolo vody až po kolená. Počasie sa stalo takým istým protivníkom ako nepriateľ vo svojej obrane. Proti nepriateľovi boli však zbrane, ale proti stálym dažďom, mokru a chorobám, stálej vode a mokrému odevu, boli sily vojakov minimálne. Vojaci nadávali na všetko možné, ale keď sa vyberali dobrovoľníci na ťažkú akciu, hlásili sa všetci. Bolo to niekedy zo zúfalstva. Lekár práporu bol stále pri jednotkách, pomáhal, kde sa len dalo. Nemohol pomôcť všetkým, lebo by musel poslať na liečenie takmer celý prápor.

Keď sa útočné akcie na Obšár nedarili, vymyslelo velenie armády nový spôsob, ako v tomto priestore prekonať nepriateľskú obranu. Nariadilo organizovať „úderné skupiny“. V rozkaze čs. armádneho zboru zo dňa 13. októbra 1944 bolo nariadené, aby 1. a 3. brigáda zostavili úderné skupiny v počte 40 – 50 mužov, ktorých by viedli skúsení odvážni bojovníci so ženistami, vybavení vysielaczkou. Tieto skupiny by vošli do tylu nepriateľa a v spolupráci s čelnými útočnými skupinami za podpory delostrelectva a mínometov by zničili nepriateľské odpory. Avšak ani toto sa nepodarilo a útoky sa skončili neúspechom.

Jednotky, ktoré prenikli k prvým nepriateľským zákopom, boli v rozbahnenom teréne tak vyčerpané, že už nemali silu ani zaútočiť. I keď delostrelectvo umlčalo zistené ciele, nikdy sa nepodarilo dosiahnuť to, aby sa neozval nejaký skrytý guľomet, alebo skupina samopalníkov a útok stroskotal.

Ako spomína generál L. Svoboda, štyri dni od 14. do 17. októbra sa úderné skupiny pokúšali prebiť cez nepriateľskú obranu do tyla a vždy boli odrazené. Stále pribúdalo padlých a ranených. Najväčšie nebezpečenstvo stále predstavovali míny, ktoré zabíjali a zmrzačovali vojakov. Ženisti sa snažili odstraňovať ich, no nestačili sa s nimi vysporiadať. Pri početných zraneniach mali plné ruky práce predovšetkým chirurgovia. Hlavný chirurg zboru doktor Škvařil amputoval, rezal, zošival, operoval,

čím zachraňoval životy desiatkam bojovníkom. Pracoval od rána do rána, často až 50 operácií za jeden deň. Oddychoval len na stoličke, ktorú mu doniesli ošetrovatelky. Chodil z obväziska na obväzisko a znovu sa skláňal nad operačným stolom v poľnej nemocnici. Bola to vyčerpávajúca práca, ale išlo o životy a únava sa zatlačovala obetavosťou. V týchto dňoch zdravotnícky personál, lekári, zberači ranených a sanitárky spoznali celú záťaž vojny.

Priama účastníčka týchto bojov doktorka Englová na tieto dni spomínala takto: *„Len amputácii bolo niekedy osemdesiat za jednu noc. Povedala som si: bude to zázrak, keď sa dožijeme Prahy.“*

Ani po štyroch dňoch urputných bojov sa línia frontu v priestore Nižného Komárnika neposunula ani o meter dopredu. Veliteľ frontu maršal I. S. Konev, po dôkladnom rozbere neúspechov, nariadil 38. armáde ako zdokonaľiť útočnú činnosť. Generál K. S. Moskalenko plne rešpektoval jeho nariadenie a pripravil nový útok. Rozhodol sa premiestniť smer hlavného úderu namiesto na Nižnú Polianku – Stropkov na úsek Kapišová a Svidník. Útok mali uskutočniť jednotky 67. streleckého zboru s 1. čs. armádnym zborom. Prielom sa predpokladal na úzkom päťkilometrovom úseku medzi dedinou Svidnička a horou Javira.

Dňa 18. októbra 1944 v dopoludňajších hodinách československé jednotky dokončovali rozmiestňovanie v nových postaveniach. Pred nimi bola zalesnená hora Javira a vľavo od nej hora Hrabov a ďalšie vrcholy. Nadchádzala nová séria urputných bojov s nepriateľom, ktorého vojaci ako vypovedal jeden z nemeckých zajatcov, dostali rozkaz brániť svoje postavenie do posledného muža.

Georg Hanck, nemecký vojak, ktorý bojoval v tomto priestore, sa tu znovu po päťdesiatich rokoch s kolegami prišiel pozrieť a do kamery povedal: *„Hitler už nemal prívržencov. Bojovali sme len preto, aby sme zachránili vlasť pred bolševizmom“.*

Erwin Scesnej: *„Vo víťazstvo sme už väčšinou neverili. Nálada bola zlá, mali sme veľké straty a málo zbraní. Naša 168. divízia bránila Obšár. Nemohli sme sa poriadne zakopať, proti nám obrovská presila, denne sme strácali takých dvadsaťpäť mužov.“*

Heinz Anderz: *„Áno, prichádzali mladí dôstojníci, akísi národní socialistickí nadšenci, agitovali, chceli vzbudiť náladu. Boli medzi nami trpení, ale viac nedosiahli. Každý sa snažil dostať sa z toho so zdravou kožou – prežiť.“*

Otto Reinsdorf z údernej divízie horských strelcov: *„Boli sme presvedčení, že bojujeme za vlasť. Ináč, každý chcel prežiť. Preto sa bojovalo tak urputne, že sme sa báli zajatia.“*

Infried Kerness: „*My sme sa silou-mocou snažili zadržať Rusov, aby sa Nemci v zázemí mohli včas evakuovať a zachrániť svoj majetok i seba pred boľševikmi.*“

Tieto vyjadrenia nemeckých vojakov sú dôkazom toho, že v Karpatských horách na našom území bojovali s odhodlaním i napriek stratám, ale vo viere záchrany života a Nemecka. V priestore Javiry, kde bol presunutý aj čs. armádny zbor, sa dňa 22. októbra 1944 prudko bojovalo. Paľba delostrelectva oboch strán, mínometov, sovietskych raketometov, ručných zbraní sa v niektoré minúty zlievala do takého hukotu, akoby v Karpatoch zúrila najväčšia búrka. Hneď na druhý deň 23. októbra naďalej prebiehali obojstranné paľby a ich intenzita bola nepretržitá. Len čo strelba na jednom úseku prestala, na druhom sa začala. Zem od výbuchov bola doslova rozoraná. Po tom všetkom útočiace jednotky nedosiahli nijaké významné úspechy. Nový útok sa mal začať dňa 26. októbra a z tohto dôvodu menili naše jednotky nový smer postupu. Presun sa začal dňa 24. októbra v popoludňajších hodinách za silného dažďa, pred ktorým sa nedalo ukryť. Bola hustá hmla, vojaci v tme postupovali v zástupe, navzájom sa kvôli orientácii osvetľovali ručnými baterkami, ktoré sotva osvietili iba predchádzajúceho vojaka. V týchto ukrutných podmienkach nedalo sa zachytiť o nejaký orientačný bod. Tento strašný pochod, inak sa ho ani nedalo nazvať, skončil až ráno o šiestej hodine dňa 25. októbra.

Mnoho našich vojakov pri tomto presune zaostalo a k ostatným poprichádzali s oneskorením. V tomto stave mali vojaci zaujať zostavu na útok južne od dediny Vyšná Písaná v lese za silnými kmeňmi bukov a mali kopať zákopy, ale nemali síl. Úloha bola veľmi ťažká, lebo sa mali zmocniť Javiry, potom dediny Korejovce a Krajná Poľana. Útok sa mal začať po osemdesiatminútovej delostreleckej príprave.

Na toto postavenie urobili už celý rad útokov sovietske i československé útvary, ale bezvýsledne. Nepriateľ mal ešte dosť síl a boli prípady, že sa útočiace jednotky dostali až do nepriateľského postavenia, ale protiseče čerstvých síl, i keď nie veľmi silné, ich zrážali späť. Táto skúsenosť viedla k tomu, že sa venovala pozornosť, odkiaľ vlastne tieto zálohy v rozhodujúcich momentoch boja prichádzajú. Zistilo sa, že nepriateľ skrýva zálohy až do začatia našej delostreleckej prípravy na odvrátenom svahu výšiny. Nemeckí vojaci v týchto bojoch začali používať zakázaný bojový prostriedok, ktorým boli výbušné strely. Tie pri náraze na akúkoľvek prekážku vybuchovali. Ich citlivosť bola taká vysoká, že keď udreli v tyle jednotiek do stromu, vznikol najmä v noci dojem, že nepriateľský guľomet je priamo za nimi.

Boje o horu Javira každým dňom naberali na vyššej aktivite, stupňovali sa a pribúdalo viac ranených a mŕtvych. Počas týchto bojov bol ťažko ranený poručík Michal Bilej, ktorého rota ako prvá prekročila hranice na Duklianskom priesmyku. Črepina mu takmer odsekla obidve nohy nad kolenom. Len čo sa o tom dozvedel lekár, hneď po neho poslal dvoch zdravotníkov s nosidlami. Zdravotníci nedošli, lebo jeden bol zabitý a druhý ťažko ranený. Keď to videl, sám sa so svojim pomocníkom vypravil na svah s nosidlami, kde zúrila víchrica ohňa a železa. Ošetril ho, ale pomoci mu nebolo, lebo cestou na ošetrovňu vykrvácal. Tento statočný bojovník je pochovaný na duklianskom cintoríne.

Ranení vojaci na tejto výšine boli odsúvaní na ošetrovňu, ktorá bola odtiaľto vzdialená takmer tri kilometre za Vyšnou Písanou. Mnoho ranených odsun z bojiska nevydržalo, lebo obvazy sa cestou posunuli, čím došlo k vykrvácaniu rán. 25. október bol čiernym dňom druhého práporu 1. čs. brigády, lebo v tento deň stratil polovicu svojich bojovníkov a nedosiahol nijaký úspech v boji o túto výšinu.

Obrovská fyzická námaha posledných dvoch dní, nedostatky v zásobovaní a veľké straty zo dňa 25. októbra sa prejavili na celkovom stave bojovníkov. Vojaci sa stali apatickí, boli vyčerpaní fyzicky i duševne. V noci sa k jednotkám dostala i poľná kuchyňa a vojaci dostali podľa potreby požadované konzervy. Horšie to bolo s chlebom, lebo bol rozmočený a v rukách sa priamo rozsypával na omrvinky. Len čo sa vojaci najedli, hneď tvrdo zaspávali bez ohľadu na dážď a na nebezpečenstvo od nepriateľa. Preto ich stráženie v túto noc prevzali velitelia so štábnymi dôstojníkmi a slabé pohotovostné jednotky.

Po svitaní dňa 27. októbra sa naše jednotky pripravili na ďalší útok. Začala sa päťdesiatminútová delostrelecká príprava, ale jednotky sa pri útoku dostali do obklúčenia. V ťažkých bojoch sa začala situácia meniť, nepriateľ sčasti ustúpil a tým bola Javira s konečnou platnosťou našimi vojakmi dobytá.

Skončila sa ďalšia časť bojov, jedna z najkrvavejších bitiek, aké naše jednotky vybojovali. Straty nepriateľa boli mnohonásobne väčšie ako naše a sovietske. Na samotnej Javire v obrannom postavení i priľahlých lesoch, o ktoré sa bojovalo celých 14 dní, sa našlo vyše tristo mŕtvych nemeckých vojakov. V rokline na juh od výšiny sa našlo mnoho jednotlivých i hromadných hrobov bez akéhokoľvek označenia.

Súčasne počas bojov o Javiru po pravej strane nášho zboru bojovali aj sovietske jednotky. Ráno dňa 25. októbra 1944 po osemdesiatminútovej delostreleckej palbe sovietska 305. delostrelecká divízia podporovaná

tankami 12. gardovej tankovej brigády, vyrazila do útoku smerom na Kapišovú. Údolie, ktorým sa prebíjali sovietske tanky proti nepriateľským tigrom a Ferdinandom, bolo dejiskom nesmierne dramatickej situácie. Po prudkom boji sovietske jednotky dobyli južnú časť Nižnej Písanej a tanky tentokrát podporované aj bojovým letectvom postúpili až kilometer a pol južne od dediny. Úzke a rozbahnené údolie, kde viedla jediná cesta, nemohlo udržať váhu týchto tankov. Tanky však mohli útočiť len po tejto ceste. Nepriateľ do údolia prisunul množstvo protitankových kanónov, boli tu i protiletadlové kanóny a tanky. Celé údolie bolo do šírky silne zamínované protitankovými mínami. Každý tank, ktorý zišiel z cesty a dostal sa na rozbahnenú lúku, okamžite stratil svoj rýchly pohyb. Hneď uviazol v bahne a jeho posádka pálila z kanónov a guľometov, pokiaľ tank nebol zasiahnutý nemeckým granátom a nezačal horieť.

Sovietski tankisti sa prebili na severný okraj dediny Kapišová a vrazili tak klin do nemeckej obrany. Ich ďalší postup bol však zastavený silným nemeckým protiútokom za podpory tankov. V údolí potoka Kapišovka v dňoch 26. a 27. októbra 1944 sa zvlášť v tieto dni rozpútala najväčšia tanková bitka po prekročení našich hraníc, kde bola zničená väčšina tankov obidvoch bojujúcich strán, pričom 12. sovietska tanková brigáda bola úplne zničená. Toto bojisko si tak vyslúžilo názov Údolie smrti.

Dnes tu tieto boje pripomína symbolika inštalovaných tankov „tanková rota v útoku“. Po dobití hory Javira boli opäť príslušníci 1. čs. armádneho zboru presunutí na pôvodný smer útoku na výšinu Obšár, kde bojovali ešte v novembrových dňoch. V ranných hodinách dňa 18. novembra, keď sa vyjasnilo, ozvali sa opäť kaťuše a stovky delostreleckých hlavní a začali páliť na túto nedobytnú výšinu Obšár. Vojaci, ktorí boli zvyknutí na všetko, v tejto chvíli užasli. Nad ich hlavami prelietavali tony nábojov, ktoré sa premenili na oheň a smrť na Obšáre. Zdalo sa, že sa hory musia rozsypať, premeniť na prach aj s Nemcami, ale nestalo sa tak. Ani táto mohutná delostrelecká príprava nedokázala zničiť nepriateľa tak, aby nebol schopný klásť organizovaný odpor. Nepriateľ sa snažil za každú cenu udržať túto výšinu a znovu uzavrieť dukliansku cestu. V tento a nasledujúce dni došlo k tuhej intenzite bojov, ktoré boli porovnateľné s bojmi o kótu 534 na poľskej strane, alebo s bojmi na bezmenných výšinách pri Zyndranowej.

Dňa 22. novembra sa podarilo nepriateľovi znovu získať výšinu Obšár a situácia dosiahla krajnosť. Mínometníci napríklad sami robili prípravu útoku a potom šli do útoku. Pätnásť mužov, ktorí sa vrátili z nemocnice, okamžite poslali do boja na túto výšinu. O deň neskôr, dňa 23. novembra

v popoludňajších hodinách zaútočila na výšinu skupina kapitána Kuncľa a prenikla až na vrchol, ale chyby v zamierení našich diel spôsobili to, že granáty dopadali medzi našich vojakov. Na druhý deň nasledovali ďalšie útoky na výšinu a tá sa ocitla v našich rukách. V noci na 25. novembra sa boje o túto výšinu skončili. Československí vojaci postúpili na Svidník, dosiahli rieku Ondava a tým sa pre nich skončili boje v karpatsko-duklianskej operácii. Zdecimované nemecké jednotky ustúpili do pripravených obranných postavení na rieke Ondava.

Zaujatím obranných postavení sa skončili krvavé, ale víťazné boje o karpatské hrebene, v ktorých bojoval náš zbor od 8. septembra 1944 po boku sovietskej armády. Straty, ktoré v týchto bojoch utrpeli naše jednotky, boli veľmi bolestné, čo v číselných vyjadreniach predstavuje 1 100 padlých, okolo 4 300 ranených a 1 000 nezvestných, ktorých možno počítať medzi zajatých a mŕtvych. I napriek tomu, že jednotky boli doplňované po takmer trojmesačných bojoch, ich počiatkový stav značne poklesol. Namiesto 16 171 vojakov, ktoré mal čs. zbor pred začatím karpatsko-duklianskej operácie, v polovici novembra bol vykazovaný evidenčný stav 8 530 vojakov a dňa 22. novembra v čase bojov o posledný karpatský hrebeň mala pechota v jednom okamžiku dokonca 172 bojaskopných mužov. Nemalé straty mal zbor i na bojovej technike. V pásme útoku nášho zboru mal nepriateľ skoro trojnásobne vyššie straty, čo predstavovalo cez 17 000 mužov.

Sovietske vojská v týchto bojoch mali ďaleko väčšie straty: cez 19 000 padlých a viac ako 60 000 ranených. Nemecké vojská mali vyradených viac ako 52 000 bojovníkov. Celkové straty v týchto bojoch sú u rôznych autorov odlišne publikované, jeden fakt ale zostáva, že obete oslobodzovacích vojsk boli nesmierne veľké, na čo sa nesmie zabudnúť. Je preto našou morálnou povinnosťou do dôsledku naplňať humánny protivojnový odkaz udalostí, ktoré sa odohrali v Karpatoch na jeseň 1944.

LITERATÚRA

GRAUS, Pavol. Dlh československej historiografie bojovníkom na Dukle. In: *Dukla večne živá 1989*, Zborník spomienok karpatsko-dukelskej operácie a odborných prác, č. 11.

KOMÁRNICKÝ, Ivan. *Spomienky z boja proti fašizmu v druhej svetovej vojne na východnom fronte a v Slovenskom národnom povstaní 1939-45*. 1997.

KVAPIL, Oldřich. *Z vítěznej cesty*. Bratislava: Slovakopress 1971, vydalo Dukelské múzeum Svidník.

KULKA, Erich. *Židé v československé Svobodově armádě*. Praha: Naše vojsko 1990.

RICHTER, Karel. *Apokalypsa v Karpatech*. Praha: Nakladatelství Ostrov 2003.

RODÁK, Jozef. Vojenský význam okolia Duklianskeho priesmyku v zrkadle histórie, In: Ročenka odbojára, 2008.

RODÁK, Jozef. Týlové jednotky 1. čs. armádneho zboru v karpatsko-dukelskej operácii, In: *Dukla večne živá 1989*. Zborník spomienok karpatsko-dukelskej operácie a odborných prác, č. 11.

RODÁK, Jozef: 50 rokov od bojov na Dukle. Praha: *Armádní technický magazín 1994*, č. 9.

SACHER, Vilém. *Dukelská operace*. Praha: Naše vojsko 1949.

ŠIC, Václav. Od Machnówky po Zyndranowu, In: *Dukla večne živá 1988*, Zborník spomienok karpatsko-dukelskej operácie a odborných prác, č. 10.

Generál spomína, In: *Nedeľná Pravda*, 22.11.1985.

2. čs. samostatná paradesantná brigáda. Dunajská Streda: Simpress R.

G. T. Press 1998, pre ÚR SZPB v spolupráci s Múzeom SNP.

Poznámky autora zo stretnutia s Vladimírom Tyrekom v roku 1979.

Osobná korešpondencia autora s Rudolfom Belavým, 1984 – 1989.

Osobný výskum autora v Zarszyne, Poľská republika, 29.8.1995.

Osobné poznámky autora zo stretnutia s účastníkmi dukelských bojov, 1970 – 1985.

PaedDr. Jozef Rodák
Ul. Čs. armády č. 363/4
089 01 Svidník

ОСНОВНЫ ИНФОРМАЦІЇ О РЕФЕРУЮЧИХ

Доц. ПгДр. Андрій Антоняк, к. н.

Теоретик літератури, бадатель, високошкольський учитель

Датум і місце народження

Андрій Антоняк ся народив 13. новембра 1941 в Калинові (окр. Міджілабірці).

Штудії

Високошкольську освіту здобув на Філософічній факульті Університі П. Й. Шафаріка в Пряшові, де в році 1965 закінчив штудії російського языка в комбінації з історіов в рамках штудійного одбору Учительство общоосвітніх предметів.

Професіонална кар'єра

По скінчіню штудій наступив до учительської професії – наперед як середнєшкольський учитель у Світі (1965 – 1972) і в Пряшові (1972 – 1973), а од року 1973 як високошкольський учитель на Університі П. Й. Шафаріка в Кошіцах. Од того часу зачінає розвивати свою научну кар'єру, а то в рамках катедры російського языка і літературы Педагогічної факульты УПЙШ в Пряшові (1973 – 1997). В році 1976 на ФФ УПЙШ здобув академічний титут „доктора філософії“ (ПгДр.)

а пізніше свій научный профіл формовав у научній аспірантурі в Інституті чеськой і світової літературы при Чехословацькій академії наук в Празі, яку закінчив в році 1985 здобытём научного титулу „кандідата наук“ (к. н.) в одборі теорія літературы і історія конкретных народных літературы із замірянём на російську літературу. В тім самім одборі ся габілітовав на доцента, а то в році 1999 на ФФ Універзیتی Конштантіна Філозофа в Нітрі. На функцінім місті доцента робив на катедрі русістікы і транслатології ФФ Пряшівской універзیتی аж до одходу на пензію (2007). До того часу був одборным гарантом трёх штудійных програмів (бакалярського, магістерського і докторандського) *теорія літературы і історія конкретных народных літератур* із замірянём на російську літературу, вів понад 50 діпломных работ на трёх факултах ПУ (ПдФ, ФГПН, ФФ), вів лекції і семінары з таких предметів, як *Історія і култура Росії, Теорія російської літературы, Російська література 20. ст., Соціокултура Росії* і інших.

Треба повісти же час, коли ся приближовав і пришов пензійный вік, не значів про доцента Антоняка кінець ёго педагогічної ани научной карьеры, затоже він був єдным з тых русістів на Пряшівській універзиті – ведно з проф. ПгДр. Йосифом Сіпком, к.н. і доц. ПгДр. Валерієм Купком, к. н. – який охотно в році 2003 прияв понуку тогдышнёго Одділїня русиньского языка і културы Інституту народностных штудій і чуждїх языків взяти активну участь на приправі і наслідній реалізації нововзникаючого бакалярського штудійного програму на ПУ – учительство русиньского языка і літературы в комбінації предметів. Од року 2006, т. з. одколи Пряшівска універзита здобыла акредітацію про тот штудійны програм, доцент Антоняк вложыв свої способности – педагогічны і научны – до службы карпаторусиністікы і конкретно русиньской літературы, за што му дякуєме і чекаєме, же про русиньску літературу выховать ходем єдного кваліфікованого теоретіка літературы.

Публікації

Є автором двох монографій (*Sociokultúrna interpretácia románov Michaila Šolochova (Tichý Don, Rozoraná celina)*. MONOCON. Prešov: 1998. 187 s.; *Sociokultúrna interpretácia umeleckého textu*. Prešov: 2005. 132 s.), єдною одборною публікації, пятёх учебників і учебных текстів, і понад 60 научных работ опублікованых в домашніх і заграничных научных часописах і зборниках.

Доц. ПгДр. Світлана Анатоліївна Шульга, к. н.

Історик, бадатель, високошкольський учитель

Датум і місце народження

Світлана Шульга ся народила 3. децембра в 1960 році в місті Луцьк у Волинській області на Україні.

Штудії

Середню общоосвітню школу в Луцьку закінчила в році 1978. В році 1980 наступила на штудії історії Луцького педагогічного інституту Лесі Українки. Штудії закінчила в році 1984 з червеном дипломом.

Професіонална кар'єра

Наслідно наступила як учитель історії на технічній учілищу в місті Дубровиця. По шестях роках – в році 1990 ся вертять на Луцький педагогічний інститут, як викладач історії. В році 1996 наступила до інтерной аспірантуры на катедру світової історії Луцької університи. За два роки (1998) перед спеціалізованою радою Чернівецької університи Юрія Федьковича обгаїла докторську дисертацію на тему **Чеська община на Волині в 20-30-тих роках**

XX. стороча і здобыла титул кандідат історічных наук – спеціалізація світова історія. У 2003 р. здобыла науковий титул доцента катедры світової історії. Доцент Світлана Шульга робить на Факулті історії СНУ (Выходоєвропейской народной універзіты) Лесі Украйны веце як 25 років. Про штудентів-бакаларів чітатъ лекції історії Стародавньої Греції та Рима, лекції з історіографії та джерелознавства антїчної історії; на магістерськїм ступню штудія веде спеціалны лекції з соціальной історії антїчности, історії народностных меншын Украйны і выходоєвропейских держав. Світлана Шульга є членом сполоченьской організації Чехів «Волинська Матїце». Выучує таксамо історію волинських Чехів, бере участь на міджінародных конференціях з історії народностных меншын Выходной Европы;

Публікації

Світлана Шульга є автором понад 40 наукових работ. Найвызначнішы з них:

ШУЛЬГА, С. (1998). Виникнення та діяльність чеських культурно-освітніх та громадських товариств на Волині у міжвоєнний період. Ін: *Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник Інституту історії України НАН України*. Київ: 1998, с. 460 - 474.

ШУЛЬГА, С. (1999). До питання про участь чехів у політичному житті Волині (20-30-ті роки XX століття). Ін: *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. Луцьк: 1999, Випуск 5, с. 95 - 98.

ШУЛЬГА, С. (2005). „Бланік” – організація Руху опору волинських чехів. Ін: *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ: Сфера, 2005, с. 119 – 126.

ШУЛЬГА, С. (2008). Česká školská vzdělanost na Volyně v letech 1920-1939. Ін: *Česká matice školská //Чеська загальноосвітня школа /Зоставитель: Шульга С.А. та ін. Луцьк: 2008, 106 с., с.101 - 106 (в чеськїм і українськїм языку).*

ШУЛЬГА, С. (2013). Особенности национальной политики польских и советских властей относительно чехов в Украине (1920 – 1930-е годы). Ін: *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy university, řada společenských věd*, roč. 27, 2013, č. 2, s. 75 - 85.

ШУЛЬГА, С. (2010). Участь волинських чехів у першій світовій війні. Ін: *Ідея національної державності в українському і польському національних рухах в історичній ретроспективі / Збірник наукових статей*. Житомир: Видавець В. Б. Котвицький, 2010, 270 с., с.47 - 57.

Доц. ПгДр. Міхал Шмігель, ПгД.

Історік, бадатель, високошкольський учитель

Датум і місце народження

Міхал Шмігель ся народив 1. децембра 1975 в місті Дубно на Україні.

Штудії

Середню школу (Педагогічний колегій Тараса Шевченка) абсолвовав на Україні в місті Кременець. По переселіню на Словакію (в дев'яťдесятьох роках минулого стороча) ся приголосив на штудії на Універзіту Матея Бела – Факулту природных наук , де выштудовав апробацію географія – історія. Абсолвовав докторандьскы штудії – на Катедрі історії Факулты гуманітних наук УМБ в Баньській Бістріці на тему „Орсія а пресідленія Rusinov do ZSSR (1945 – 1947)), наслідно ся габілітовав (на Факулті гуманітних наук УМБ) і здобыв научну годность доцент в шпеціалізації словацька історія.

Професіонална кар'єра

Історик, в сучасности доцент словенської історії на Катедрі історії Філософичної факулты (передтым Факулты гуманітних наук) Універзیتی Матея Бела, научно-выскупный працовник Інштїтуту соціальных і культурных штудій Універзیتی Матея Бела в Баньскій Бістріці (в сучасности на функчній позіції продекана про научно-бадательську роботу на высшеуведженій факулті). Читать лекції з нововікой світової історії. В научнім баданю ся орьентує на народну, регіоналну і надрегіоналну історію 20. стороча, венує ся міграчным процесам в середній Европі і на Словакії, народностным вопросам, проблематіці бандеровців на Словакії і проявам антисемітізма в повойновых роках 1945 – 1948.

Є членом:

1. многих комісій із замірянём на історію
 - член словацько-української і словацько-руської комісії істориків при Інштїтуті історії Словацькой академії наук
 - член Словацькой історичной сполочности
2. домашніх, заграничных і міджінародных редакчных колегій научных часописів:

Acta historica Neosoliensia (Баньска Бістріця), *Motus in verbo* (Баньска Бістріця), *Pamät' národa* (Братїслава), *Muzeológia a kultúrne dedičstvo* (Братїслава), Российские и словянские исследования (*Rossijskije i slavjanskije issledovanija*, Мінск, Білорусія), *European Researcher* (Сочі, РФ), Былые годы: российский исторический журнал (*Bylyje gody: rossijskij istoričeskij žurnal* (Сочі, РФ), Историческая демография (*Istoričeskaja demografija*. Сиктивкар – Syktyvkar, РФ).

Публікації

Є автором і співавтором дакільких научных монографій – **Опція і пересеління Русинів до СССР 1945 – 1948** (Пряшів, 2005; Братїслава 2011 – 2. Доповнене і росшырене видання), **Евакуація в знаміню втіканя** (Баньска Бістріця, 2006), **Нашы „Чорнобыльці“** (Баньска Бістріця, 2008), **Бандеровці на Словакії 1945 – 1947** (Баньска Бістріця 2007, 2008 – 2. доповнене і росшырене видання) і многих далшых научных штудій публікованых на Словакії і за границями

(Чеська республіка, Польско, Румунія, Україна, Руська федерація, Білорусія, Казахстан, Туркменістан, Канада).

Зоставовалель таких научных публікацій:

Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov (IV. Banská Bystrica, 2005; V. Banská Bystrica, 2006;), Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918 – 1989): spoločnosť medzi demokraciou a totalitou (Banská Bystrica, 2007), УПА в світлі словацьких та чеських документів 1945 – 1948, Книга перша Рейди УПА в документах війська та апарату безпеки ЧСР (1945 – 1946), Літопис УПА, том 48 (Торонто – Львів, 2010), Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowna (Tom 2 – Zielona Góra – Slupsk, 2009; Tom 3 – Zielona Góra, 2010, Tom 4 – Zielona Góra, 2012).

Быв одборным конзултантом документарных філмів: Йозеф і ёго братя (реж. А. Главачова, 2009, СР), Бандеровці (реж. А. Коудела, 2010, ЧР), „Otets“, „Кадило“ (реж. Т. Бабенчук, 2012, Україна), Справа о погромі (реж. П. Дюрішін, 2012).

Оцініня

В році 2009 му была уділена Бронзова медайла Універзіты Матея Бела за вызначный вклад до розвитку бадательской работы на Універзіті Матея Бела в Баньській Бістріці.

ПаедДр. Осиф Родак

Історик, музейник, довгорічний директор Дукляньского музея (од року 1991 Воєньского музея) у Свіднику.

Датум і місце народження

Осиф Родак ся народив 13. юна 1943 в Крайній Полянї окрес Свідник.

Штудії

Єденацятрьрічну школу скінчів у Свіднику. По воєнчині штудовав на Педагогічний факулті УПЙШ в Пряшові апробацію словацькый язык – історія. В році 1981 абсолвовав штатну рігоровзну скушку в шпеціалізації історія на Педагогічний факулті в Баньській Бістріці і здобыв тітул ПаедДр.

Професіонална карьєра

Як історик – музейник був при заснованю і будованю Дукляньского музея (пізніше Воєньского музея) у Свіднику. Ту перешов розлічныма функціями: був ведучім історічно-документачного одділїня, заступця

директора, аж наслідок ся став директором той інституції. Тоту функцію выконывав аж до свого одходу на пенсію. Быв при зроді дуклянського музея в природі, котре є єдным із немногих такой сорты в рамках середньоевропейского простору. Осиф Родак быв участный ай при будові першой експозиції Дуклянського музея, котра была отворена з нагоды 25. выроча карпато-дуклянської операції, реалізовав довгорічне бадання міджі прямими участниками боїв на Дуклі.

В далшій бадательській роботі ся веновав партізанському руху на выходній Словакії і воєнській історії выходной Словакії років 1939 – 1945.

Быв сполуавтором штирєх главных експозицій музея у Свіднику, експозиції в Токаїку (першім ослободженім селі в часі другой світової войны) і автором першой памятной ізбы в Токаїку. Осиф Родак быв членом научной рады Музея СНП в Банській Бістріці, членом выконного wyboru Союзу музеїв на Словакії. Організовав ведно з іншыми інституціями міджінародны научны конференції історіків з нагоды юбілеїв карпато-дуклянської операції і боїв на Дуклі, котры ся одбывали в часі другой світової войны.

Є членом:

Одборной комісії Регіональной агентуры про розвой словацько-польской черезгранічної сполупрацы у Свіднику.

Редакцной рады Роченки одбояря Словацького союзу поти-фашистичных боївників.

Публікації

Осиф Родак є автором дакільких одборных публікацій і спів-автором зборників і образowych публікацій Дуклянського музея у Свіднику.

Зборники і образovy публікації:

Pozabudnutí hrdinovia, vojnové a povojnové príbehy (Prešov: ADIN, 2012)

Karpatsko-duklianska operácia (Prešov: ADIN, 2010)

Prírodné duklianske bojisko (Prešov: ADIN, 2006)

Fašistické represálie na Slovensku (Bratislava: Obzor, 1990)

Dukla večne živá. Zborník Dukelského múzea č. 1 až 11 (Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1969 – 1989)

Dukla 25. Obrazová publikácia. (Martin: Osveta, 1979)

Dukla. Obrazová publikácia. (Bratislava: ČSTK: 1974)

Dukla 25. Obrazová publikácia. (Bratislava: ČSTK, 1970)

Одборны публікації:

- Vojenský význam okolia Duklianskeho priesmyku v zrkadle histórie (Ročenka odbojára, Bratislava: 2008)
- Povoynové následky na východnom Slovensku po roku 1945 (Dukla, Poľská republika: 2006)
- Múzejná dokumentácia pamätných miest duklianskych bojov a ich uchovanie v pamäti národa (VHÚ Bratislava: 2005)
- Vpád banderovcov na východné Slovensko a ich ďalšia bojová činnosť na území našej republiky (Historica Carpatica, VSM Košice 2001)
- Slovensko-poľské pohraničie v jeseni 1944 (VHÚ Bratislava: 1996)
- Vojensko-politická situácia čs. armádneho zboru počas obranných bojov na Ondave (VA Liptovský Mikuláš: 1995)
- Bojová činnosť východoslovenských divízií po ich rozpade (Histórie a vojenství, Praha: 1992)
- Spolupráca poľského hnutia odporu s protifašistickým odbojom na východnom Slovensku (Banská Bystrica: 1992)

Быв одборным консултантом при творіню релациі к 70-му вырочу СНП (РТВС – Регіна 2014),

- автором документарного фільму Памятник (режія П. Навратіл, 2009)
- одборным консултантом при накручаню документарного фільму: Dukla, krev a mýtus (режія П. Гвіждь, 1999),
- одборным консултантом при накручаню документарного фільму: Dukla bez legend a mýtů, режія Т. Погорелец, 1994).

Оцініня

Осиф Родак був оцінений рядом визнаменань:

- Медайла М. Р. Штефаника I. ступня (2013)
- Ціна міста Свідник (2013)
- Памятна медайла Чеськословеньской обці легіонарьской III. ступня (2007)
- „За заслуги“ (2006)
- Памятний одзнак к 60. вырочу скінчіня 2. світовой войны (ЧР, 2005)
- Памятна медайла 60. выроча СНП і ослободжіня Словакії (2004)
- Goldene Ehernzeichken (Ракуський чорный криж, 2004)
- За розвой словацького музейництва (2003)
- Честна медайла Міністерства заграничных діл (ЧР, 2000)
- Медайла маршала Жукова (РФ, 1999)
- Памятна медайла з нагоды 50. выроча СНП (1994)
- Памятна медайла Музея СНП в Баньській Бістріці (1980)

ДОДАТКОВЫ ШТУДІЇ

ПРОБЛЕМЫ АКЦЕНТОЛОГІЇ З ПОГЛЯДУ НОРМАТИВНОСТІ І ПРАКТИКИ

Кветослава КОПОРОВА

Abstract

A group of dialects was chosen as the basis of codified Rusyn in which flexible, mobile word stress is maintained. Some users of standard Rusyn find such stress placement unnatural, as, under the influence of the western language area (especially Polish), word stress in their dialects is fixed – placed on the one but last (penultimate) syllable. The contribution provides a few rules which could serve users of Rusyn in correct stress placement.

Key words

Rusyn language. Free and shifting stress. Fixed stress.

Нормативне акцентованя, то значить кладжіня у висловности акценту (респ. притиску) на правилнім складі у слові є сучастів орфоєпії (нормативной висловности) каждого языка. Про выходну групу славянських языків, т. є. враховано русинського списовного языка, має акцентологія спеціалне значіння, бо акцент у виходных славянських языках є вольный (різномістный) і погыбливый (движный), то значить, же ся не фіксує на єднакім складі у кождім слові. Термін акцентологія (із латинського *accentus* – акцент/притиск і грецького *logos* – слово) ся вживать на означіння науки о акцентных (прозодічних) средствах языка¹. Так як фонетика і фонологія, і акцентологія має свої початки в 19. сторочу, російська акцентологія аж в другій половині 19. стороча, выскум акцентології русинських діалектів ся датує на кінець 19. стороча. Притиск виходных славянських языків ся став обєктом научного выскуму російского лінгвісты А. Х. Востокова, пізніше ся данов проблематіков занимали А. А. Потебня, Л. В. Щерба, Р. І. Аванесов, польський лінгвіста Е. Куріловіч і другы. Акцентологів у русинських діалектах ся занимали О. Брех, І. Верхратський, Г. Геровський, пізніше І. Панькевич, В. Латта і другы.

З їх выскумів ся мож дізнати, же русинський діалектний ареал

¹ Як першый увів до науки тот термін Р. Ф. Брандт у публікації „Начертание славянской акцентологии“ (1880). In ФИЛИН, Ф. П. (ед.): *Русский язык. Энциклопедия*. Москва, 1979, с. 16 - 17.

(карпатськы русиньскы діалекты) северовыходной части сучасной Словенської републики ся подля акцентологічної шпеціфічності ділить на дві основны части – выходну і западну. Выходну часть характерізує вольный (різномістный) і погыбливый (движный) акцент, який в обцім є тіпічний, як сьме уж выше спомянули, про выходославянську групу языків. Западну групу русиньскых діалектів характерізує сталый (або фіксный) акцент, котрый ся стабілізував на другім складі од кінця, тзв. пароксітоні або пенултімі. Такий притиск є тіпічний і про выходословенськы діалекты, з вынятком сотацькых.² Кідь у выходій групі русиньскых діалектів притиск мать і діштінктивно-роспознаваючу функцію, то значіть, він є фонологічно релевантний, то в западній він стратив тоту особитость, внаслідку чого ся став фонологічно ірелевантним, подобно як то є в групі западославянських языків. Правда, з дакотрыма вынятками, напр. в словенськім языку словны споїня тіпу: *zahla som – za hla-som, zviera lasom – zvierala som*. Тоты припады ся але розумлять як тактовы споїня, при котрых про ліпше порозуміня семантикы мать притиск релевантну, прозодічну функцію. То значіть, же западну групу карпатських русиньскых діалектів мож поважовати подля акцентологічного опису як шпеціфічний діалектний масив в рамках теріторії выходославянських языків. Інакше повіджено, тота група діалектів з погляду акцентології набрала на себе в значній мірі вплив сусіднього западного языкового ареалу, главно польского языка, в котрім є притиск на передпоследнім складі слова.

За основу кодифікованой подобы русиньского языка бив взятий переходный говор міджі двома теріторіально найросшыренішыма діалектами – **западоземплінським** і **выходоземплінським**, котры ся поважують за переходны діалекты од лемківських ку середнёкарпатським з перевагов языковых явів підкарпатських діалектів, де суть захованы выходославянськы языковы явы, враховано явів акцентологічных. То значіть, **в кодифікованій подобі** языка є акцент **вольный (різномістный) і погыбливый (движный)** а мать, як сьме выше спомянули і діштінктивно-роспознаваючу функцію. Вольность або різномістность притиску є в тім, же не є зафіксований на єднім складі слова (наприклад, як в словенськім языку на першім складі), але в розлічных словах він може быти на розлічных подля порядку складах (на першім – **‘вода, ‘нава**, на

² ЛАТТА, Василь: Система наголосу українських говірок Східної Словаччини. In НОВАК, Михайло (ед.): *Наукові записки ч. 8 - 9*. Пряшів: КСУТ, 1979 – 1981, с. 149.

другім – *пи‘сати, мо‘тати*, на третім – *поли‘вати, начі‘нати*, але і на четвертім – *попере‘писувати, попере‘кручувати...*

У зв’язи з позиціями акцента у слові, в лінгвістичній справі є такі типи акцентів:

- **ініціальний** – на першій складі слова (*,покладок, ,ховзанка*),
- **пенультовий** або **пароксітонічний** – на передостанній складі слова (*пи‘сати, спі‘вати*),
- **оксітонічний** – на останній складі слова (*пе‘чі, нача‘тий*).

Праві тієї три типи акцента є релевантні про русинські діалекти. Як єме ужо на зачатку назначили, пенультовий акцент творить границю між виходних і західних груп русинських діалектів і праві пенультова акцентація є типічна про дакотрих вживателів кодифікованої подобі русинського языка, зато ся той термінології будеме притримувати в аналізі найчастіше порушуваних норм в поєднаних словах і словозлучах русинського списового языка.

Ініціальний, пароксітонічний і оксітонічний акцент вказують на вольність (різномістність) акцента в різних словах, котра є типічна про вихідну групу словянських языків. Лемже у виходословянських языках, враховано русинського, є припадки, де притиск в парадігмі або і у словозміні переходить з єдної частини того самого слова на іншу, што вказує на єго погнубливість (движність), напр. у парадігмі: *‘нога* – на *‘нозі*, але (*копнути*) з *но‘гов*, *‘штири* – о *шти‘рѣх*; у словозміні: *пи‘сати* – *‘выписати* – *вы‘писувати* – *поза‘писувати*.

Слідуючі презентацію усної подобі русинського языка в медіальній комунікації, але і в сценічно-умельчеській сфері, причім ту треба підкреслити, же говориме о професіональних працівниках, котри обслуговують русинський языковий простор, мож сконштатовати, же єдним з найважніших порушень орфоепічної норми є несправне, т. є. і ненормативне акцентування. Зато бы єме ся хотіли заміряти якраз на тот проблем і якимесь способом допомогти к єго рішанню. Спробували єме зоставити дакілька акцентологічних типів в рамках окремих частей речі, котри бы были добрим помічником при справнім акцентуванню, так як то велить языкова норма.

Треба повісти, же при творінню ниже уведжених акцентологічних типів єме ся іншпировали говоренов подобов русинського языка на сцені єдиного на світі професіонального русинського театру – Театру Александра Духновіча в Пряшові, то значить презентацію

русиньского языка герцями ТАД, і релациями русиньского тіму Редакції народностно-етнічного высыланя радія Патрія.

Поки іде о драматизацію театралных пєс, выбрали сьме собі гры з трєх періодів:

- з **початку 90-ых років**, коли театр поступно одходив од українського языка і зачав ставляти на сцені драматизації по русиньскы; з даного періоду сьме слідовали пєсы: *Агафія, старого попа дівка* в перекладі Ярослава Сисака і *Женитва* в перекладі Штефана Сухого;
- з **другой половини 90-ых років**, коли театр наштудовав пєсу *Кырвава свадьба* в перекладі Василя Турка;
- аж по найновшы титулы з **театралной сезоны 2006 – 2007**, з котрых сьме собі выбрали приповідку *Неслухняный Юрко* авторкы Зузаны Галямовой і монодраму *О ревуар* в перекладі Валерія Купкы.

Што ся тыкать ТАД, за нами слідований період ся язык герців на сцені якось выразно не змінив, скоріше ся модіфіковав в залежности од того, хто є автором перекладу до русиньского языка і до якої міры перекладатель знає кодифіковану норму.

Русиньске народностне высыланя радія Патрія слідуєме од ёго взнику в апрілію 2002, коли офіціално половина програму про народностну меншину Русинів зачала ся высылати по русиньскы а друга половина зістала, так як то было в минулости – по українськы. Хоць од того часу в радію настали дакотры зміны к ліпшому, але многы акцентологічны хыбы ся повторяють і видить ся, же редакторкы русиньского тіму набыли істый языковий стереотіп, котрого бы ся жадало збавити главно в інтересі култівованя прийатой языковой нормы русиньского языка. На основі проштудованого языкового матеріалу сьме попробовали вказати на найфреквентованішы порушования языковой нормы в акцентованю поєдныма вжывателями устной подобы русиньского списовного языка, на основі котрых ся нам подарило вытворити акцентологічны тіпы – группы слов, котры бы допомогли вжывателям устной подобы языка аналогічно апліковати акценты в подобных словах і словозлуках, респ. в рамках єднотливых слов вказати на нерегуларне акцентования, котре але тыж мать свої правила.

Называетки (*substantiva*)

З означеным притиском го найдеме в орфографічнім словнику у формі номінативу сингулару. Не мож найти універзалне правило, як поставити акцент в єднотливых тіпах называетків, наприклад, подля родів або інакшых категорій. Вживателі кодифікованої подобы русиньского языка під впливом пенултімового акцента (на передпоследнім складі) ся часто допускають хыб при называетках, в котрых є акцент на інакшім, як на передпоследнім складі. Але і в тых называетках ся акцент мінить при склонёваню, так як і в других частях речі, бо в русиньскім языку, як сьме сконштатовали на зачатку, акценты суть погыбливы, т. є., можуть быти на розлічнім складі в слові, але і движны, т. є., даколи ся міняють (двигают) або переходять з єдного складу на другый і в парадігмі.

В общім платить правило, же движность акцентів є звязана з тым, же русиньскый язык є флектівный, также в словах, котры мають оксітонічний акцент, тот переходить у парадігмі на припонку (суфікс), (першый, або і другый, кідь є), або кідь в слові не є суфікса, на флексію. У многих лексем в русиньскім языку платить правило, же кідь акцент означіме подля высшеуведжєных назв – ініціалный, пенултімовый (пароксітонічний) і оксітонічний, тогды можеме сконштатовати, же він зістає таким і в парадігмі. Вынятки з высшеуведженого о движности акценту можеме у дакотрых называетків позоровати звычайно в номінативі плуралу при ініціалнім або оксітонічним акценті (напр. называетк в номінативі сингулару *‘мачка*, але в інштрументалі з *мач‘ками*, Н. синг. *же‘на*, Н. плуралу *‘жены*, дїт‘*вак* – *‘дїти*, ну‘*ляк* – ну‘*ляци*, але пуля‘*кы*, а тыж мо‘*тыль* – моты‘*лї*, ват‘*раль* – ватра‘*лї*), або і в новішых словах, котры перешли до русиньского языка і поступно там здомашніли.

Што ся тыкать сингулару при оксітонічним акценті, він зістає все оксітонічным (будь є на последнім подля порядку суфіксі, або на флексії у слові), окрем датіву і локалу, де у дакотрых живых субстантивах переходить акцент на суфікс *‘ови* (хроба‘*кови*, пуля‘*кови*, дїтва‘*кови*, але *‘нянькови*, *‘хлопови*³). Як видно, суть то переважно живы называетки – особы, звірята, в котрых акцент переходить з єдного складу на другый, респ. стає ся нерегуларным, причім можеме збачіти і звязаность з явом історічної палаталізації, котра в русиньскых діалектах захопила назвы особ в плуралі (*во‘як* – *во‘яци*, *си‘лак* – *си‘лаци*). У других живых называетків (звірят)

³ В тых припадах акцент зістає справила ініціалный, такый як в номінативі сингулару.

ся вживають паралельно обидві форми, причім в непалаталізованій акцент зістає оксітонічним (хро‘баці, але хроба‘кы, пу‘ляци, але пуля‘кы, сли‘маці, але слима‘кы). Но у векшыны назывників ся акцент в парадігмі як сінгулару, так і плуралу не мінить. То значіть, же в припаді назывників треба дотримовати такы правила:

1. Сінгулар. Акцент у назывників ся у парадігмі сінгулару не мінить, то значіть, кідь є в номінатіві сінгулару на першім складі, зістає там у вшыткых падах сінгулару, кідь є на другім або на третім складі, таксамо зістає на другім або на третім складі, акцент на посліднім складі тыж зістає оксітонічним у вшыткых падах сінгулару. Напр.: Н. ‘мачка, ‘налесник, ‘пацєрка, під‘хвостина, же‘на; Г. ‘мачкы ‘налесника, ‘пацєркы, під‘хвостины, же‘ны; Д. ‘мачці, ‘налеснику, ‘пацєрці, під‘хвостині, же‘ні; А. ‘мачку, ‘налесник, ‘пацєрку, під‘хвостину, же‘ну; Л. о ‘мачці, ‘налеснику, ‘пацєрці, під‘хвостині, же‘ні; І. з ‘мачков, ‘налесником, ‘пацєрков, під‘хвостинув, же‘нов. Выняток творять дакотры особны і звірячі назывники мужского роду із суфіксом -ак (-як), напр.: діт‘вак, пу‘ляк, в яких в датіві і локалі акцент переходить на далшый вокал формотворного суфікса -‘ови – діт‘ва‘кови, пуля‘кови. Ту але вживателі языка не роблять хыбы, бо акцент і по переході на суфікс -ови є пенультімовый.

2. Плурал. Тото правило немінности акценту, або в припаді оксітонічного акценту – ёго переход на кінцёву морфему (закінчіня) платить і про плурал, знову з вынятком дакотрых особных і звірячих назывників. У дакотрых особных і звірячих назывників позоруєме, же в плуралі ся мінить акцент таким способом: Н. сінг. же‘на, ‘нянько; Н. пл. ‘жены, нянь‘кове; Г. ‘жен, нянь‘ків; Д. же‘нам, нянь‘кам; А. ‘жены, нянь‘ків; Л. о же‘нах, нянь‘ках; І. з же‘нами, нянь‘ками. Тот яв може мати причіну в змыслорозпознаваючій способности акценту (позерай генітів сінгулару же‘ны і номінатів плуралу ‘жены).

Попозерайме ся на парадігму таких особных назывників в сінгуларі і в плуралі:

Сінгулар: Н. ‘сын, ‘судця, ‘староста; Г. ‘сына, ‘судці, ‘старосты; Д. ‘сынови, ‘судцєви, ‘старостови; А. ‘сына, ‘судцю, ‘старосту; Л. о ‘сынови, ‘судцєви, ‘старостови; І. зо ‘сыном, ‘судцєм, ‘старостом.

Плурал: Н. сы‘нове, суд‘цєве, старос‘тове (подобну форму лем з акцентом на передстоячім складі має датів сінгулару – ‘сынови, ‘судцєви, ‘старостови); Г. сы‘нів, суд‘цїв, ста‘ростів (од даных назывників знаєме форму присвойного придавника в тій самій

подобі, лем зо зміненым акцентом – ‘*сынів* *голос*, ‘*няньків* *терок*, ‘*старостів* *калан*); Д. *сы‘нам/сы‘нім*, *суд‘цям/суд‘цїм*, *ста‘ростам/ста‘ростім*; А. *сы‘нів*, *суд‘цїв*, *ста‘ростїв*; Л. *о сы‘нах*, *суд‘цях*, *ста‘ростах*; І. *зо сы‘нами*, *суд‘цями*, *ста‘ростами*.

В женьскім роді дакотрых живых назывників вызерать акценто-
ваня так:

Сінгулар: Н. ‘*мачка*, ‘*дївка*, ‘*зуска*; Г. ‘*мачкы*, ‘*дївкы*, ‘*зускы*; Д. ‘*мачцї*, ‘*дївцї*, ‘*зусцї*; А. ‘*мачку*, ‘*дївку*, ‘*зуску*; Л. *о ‘мачцї*, ‘*дївцї*, ‘*зусцї*; І. *з ‘мачков*, ‘*дївков*, ‘*зусков*.

Плурал: Н. ‘*мачкы*, ‘*дївкы*, ‘*зускы*; Г. ‘*мачок*, ‘*дївок*, ‘*зусок*; Д. *мач‘кам*, *дїв‘кам*, *зус‘кам*; А. ‘*мачкы*, ‘*дївкы*, ‘*зускы*; Л. *о мач‘ках*, *дїв‘ках*, *зус‘ках*; І. *з мач‘ками*, *дїв‘ками*, *зус‘ками*.

До нерегулярного акцентованя патрять і мала група далшых назывників (нелем особных і звірячих), у котрых має акцент тыж змыслорозпознаваючу способность, напр. ‘*коса* (заплетене волося) і *ко‘са* (інштрумент на кошїня травы). Акцент у парадїгмі плуралу назывника *ко‘са* буде згодный з парадїгмов назывника же‘*на*: Н. *ко‘сы*, же‘*ны*; Г. ‘*кос*, ‘*жен*; Д. *ко‘сам*, же‘*нам*, але ‘*косам* (кідь думаєме на волося) А. ‘*косы*, ‘*жены*; Л. *о ко‘сах*, же‘*нах*, але *о ‘косах* І. *з ко‘сами*, же‘*нами*, але *з ‘косами*.

Тото правило нерегулярности акценту в спомянутых падах не є універзалне про вышиткы живы назывники женьского роду, напр.:

Сінгулар: Н. *ку‘ма*, *роди‘на*; Г. *ку‘мы*, *роди‘ны*; Д. *ку‘мі*, *роди‘ні*; А. *ку‘му*, *роди‘ну*; Л. *о ку‘мі*, *роди‘ні*; І. *з ку‘мов*, *роди‘нов*.

Плурал: Н. *ку‘мы*, *роди‘ны*; Г. ‘*кум*, *ро‘дин*; Д. *ку‘мам*, *роди‘нам*; А. *ку‘мы*, *роди‘ны*; Л. *о ку‘мах*, *роди‘нах*; І. *з ку‘мами*, *з роди‘нами*.

Як видно, в уведжєных прикладах ся акцент мінить на пенултімовый лем в інштрументалї плуралу, но ту ся звичайно поужывателї не допущають хыбы в акцентованю.

На основі того при назывниках можеме сконштатовати, же і ту платить (аж на вынятки, котры сьме увели), же акцент у вышиткых падах зістає на тім самім складі (все думаєме в інтенціях ініціального, пенултімового, оксітонічного акценту), як в номінативі сінгулару даного назывника. Выняток скоро у вышиткых назывників творить лем інштрументал плуралу, де ся акцент мінить на пенултімовый, але в тім припадї вжывателї языка хыбы не роблять, бо пенултімовый акцент є про обидва діалектны ареалы – западный і выходный – в тім припадї природный.

Акцентованя при словотворію називників префіксами і суфіксами

Вживателі языка ся тыж допушають хыб при творію новых слов од базовых за помочі префіксів і суфіксів. Попробуеме вышпещіфікувати дакотры словотворны суфіксы і префіксы, котры суть носителями акценту і в котрых вживателі списовной подобы русиньского языка роблять найчастіше хыбы.

1. Словотворны суфіксы. В общім платить (аж на пару вынятків, котры уводиме в скобках грубым тіпом писма), же при творію новых слов суфіксальным способом переходить акцент базового слова в новоутворенім слові на дакотры суфіксы, респ. при склонёваню на послідній склад слова (на закінчіня) так, як є уведжене в правилі ч. 1. Вживателі русиньского списовного языка з тенденціов давати акцент на пенултімі роблять хыбы, бо не дають слову оксітонічний акцент. Суть то слова із суфіксами: **-арь** (*мли'нарь, функціо'нарь*, але *'писарь, 'кухарь*), **-ырь** (*пас'тырь, коман'дырь, прова'дырь*). Як видно, суть то переважно назвы професій. Интересным є факт, же в новіших назвах професій, котры vznikли з помочов суфікса **-ер** (тыж з твердым кінцевым -р, котре не є тіпічне про русиньскы діалекты⁴), тото акцентованя не платить, бо тоты лексеми были перебраны через западославянський языковий філтер, враховано акцента, напр. *'монтер, 'шофер, 'мінер*, (але *антла'гер*). Далшым суфіксом є суфікс **-аль** (*гор'баль, но'саль*), **-ик (-ник)** (*берез'ник, пастів'ник, маков'я'ник, кур'ник*, але *'баник, 'лісник*⁵), **-ець** (*орі'шець, стрі'лець*, але *шпор'товець, 'копылець, 'клинець*), **-ок** (*дзві'нок/дзво'нок, лис'ток*), **-ач, -яч** (*боро'дач, бо'гач, сі'яч*), **-ак, -як** (*баб'рак, жоб'рак, во'як, пи'як*), **-ух, -юх** (*ле'жух, ва'люх*), **-ба** (*стріль'ба, сій'ба*), **-ин-а (-овина)** – а то в припаді громадних називників (*звіри'на, садови'на, бобоби'на, были'на*, але *рост'лина, коча'нина, сязо'вина*). Ту сі треба запам'ятати, же акцент є в тых словах на посліднім складі слова в сингуларі, (окрем датіву і локалу) і плуралі (окрем номінативу, в дакотрых називниках і інструменталу), но в тых падах ся звичайно хыбы в акцентованю не роблять.

⁴ Позерай VAŇKO, Juraj: *The Language of Slovakia's Rusyns./Jazyk slovenských Rusínov*. New York: Columbia University Press, 2000, с. 44.

⁵ Суть то слова новішого походжіня, котры были перебраны до русиньского языка ведно із акцентом. В дакотрых словах позоруеме переход акцента на попередній склад в парадімі, напр. *Г. іду до березни'ка*, але *вкучу до маков'я'ника*.

Напр.:

Сінгулар: Н. *пас'тырь, но'саль, баб'рак*; І. *пасты'ря, носа'ля, бабра'ка*; Д. *пасты'рѣви, носа'лѣви, бабра'кови*; А. *пасты'ря, носа'ля, бабра'ка*; Л. *о пасты'рѣви, носа'лѣви, бабра'кови*; І. з *пасты'рѣм, носа'лѣм, бабра'ком*.

Плурал: Н. *пасты'рї, носа'лї, баб'раци*; І. *пасты'рїв, носа'лїв, бабра'ків*; Д. *пасты'рям, носа'лям, бабра'кам*; А. *пасты'рїв, носа'лїв, бабра'ків*; Л. *о пасты'рях, носа'лях, бабра'ках*; І. з *пасты'рями, носа'лями, бабра'ками*.

Маєме і групу суфіксів, котры тримають акцент на собі і в парадігмі, но вживателі списовної подобы языка, привыкнути не пенултімове акцентованя, в них роблять хыбы лем в номінативі сінгулару, бо другы пады мають пенултімове акцентованя. Суть то суфікси: **-чан**, напр.:

Сінгулар: Н. *Белгі'чан, Ублян'чан, Пчолин'чан, Амери'чан*; І. *Белгі'чана, Ублян'чана, Пчолин'чана, Амери'чана*; Д. *Белгі'чанови, Ублян'чанови, Пчолин'чанови, Амери'чанови*; А. *Белгі'чана, Ублян'чана, Пчолин'чана, Амери'чана*; Л. *о Белгі'чанови, Ублян'чанови, Пчолин'чанови, Амери'чанови*; І. з *Белгі'чаном, Ублян'чаном, Пчолин'чаном, Амери'чаном*.

Плурал: таксамо у формах плуралу буде акцент на суфіксі **-чан-**.

До той гурпы належать тыж суфікси, котры можеме назвати як **силны суфікси**, бо утримують на собі в парадігмі стабільный акцент, то значить, він не переходить на закінчіня: **-інь** (*шыро'чїнь, висо'чїнь*), **-іня, -еня** – в демінутівах (*каче'ня, гусе'ня*, але *'кача, 'гуся*), *паце'ня, пясте'ня, ноже'ня, ручі'ня, палчі'ня, головчі'ня*).

2. Словотворны префікси. При творіню назывників од назывників префіксальным способом акцент мають – а то і в парадігмі – такы префікси: **за-** (*'зап'яток, 'зап'орт, 'замоток, 'затылок, 'заушнічка*), **по-** (*'покладок, 'помыток, 'поздрав, 'попис, 'поступ, 'последок*, але *подару'нок⁶*). Кідь є назывник утворений сучасно префіксальным і суфіксальным способом (*поздрав'лїня, поті'шїня, поу'чїня*), тогды акцент переходить на суфікс.

⁶ Кідь є слово веще як тройскладове, префікс по- має на собі лем тзв. помічний акцент, главный акцент ся переносить звычайно на третій склад у слові: пода'рунок, поці'лунок, пора'тунок..

Називники, утворені од часослов з помочов префікса **вы-**, фіксують акцент на тім префіксі, напр.: Н. **‘выслужка, ‘выплата, ‘выдых, ‘выданя, ‘выгнанець**; І. **‘выслужкы, ‘выплаты, ‘выдыху, ‘выданя, ‘выгнанця**; Д. **‘выслужці, ‘вылаті, ‘выдыху, ‘выданю, ‘выгнанцёви**; А. **‘выслужку, ‘выплату, ‘выдых, ‘выданя, ‘выгнанця**; Л. о **‘выслужці, ‘вылаті, ‘выдыху, ‘выданю, ‘выгнанцёви**; І. з **‘выслужков, ‘выплатов, ‘выдыхом, ‘выданём, ‘выгнанцём**. Тот модел але не платить про незавершений вид. Там уж акцент переходить на інакшый склад, напр.: о **вы‘служованю, з вы‘плачованём, з выда‘ванём...**

ЛІТЕРАТУРА

БРОХЪ, О. *Угрюрусское нарѣчіе села Убли (Земплинского комитата)*. Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1900, 116 с.

КОПОРОВА, К. *Орфоепічна характерістика русиньскогого языка на границі выходославянських і западославянських лінгво-культурных контактів. З основных принципів русиньской высьловности*. Dizertačná práca, Prešov: 2012, 119 с.

KRÁĽ, Á. *Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník*. Martin: Matica slovenská, 2005.

KRÁĽ, Á. *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Martin: Matica slovenská 2009, 423 s., ISBN 978-80-7090-907-2.

KRÁĽ, Á. – SABOL, J. *Fonetika a fonológia*. Bratislava: SPN, 1989.

ЛАТТА, В. *Система наголосу українських говірок Східної Словаччини*. Ін: НОВАК, Михайло (ед.) *Наукові записки ч. 8 - 9*. Пряшів: КСУТ, 1979 – 1881. 175 ст. с. 149 - 155.

ЛАТТА, В. *Українська діалектологія і ономастика (збірник статей)*. АН УРСР, Київ 1964, стр. 108 - 116.

ЛАТТА, В. Фонологические системы украинских говоров Восточной Словакии. Ін: *Дукля, XI*. Пряшів: 1961.

ЛАТТА, В. К вопросу диспалатализации согласных перед етимологическими е, і в украинских говорах Восточной Словакии. Ін: *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského: Philologica XVI*. Bratislava: 1964.

LIPTÁK, Š. O výskume akcentu na slovensko-ukrajinskom jazykovom rozhraní. In: ЛІЮК, М. (ед.): *Наукові записки ч. 18*. Пряшів: 1993, 236 с. 113 - 120.

LIPTÁK, Š. K prízvukovým pomerom Na rozhraní západoslovenského jazykového územia. In: BLANÁR, V. (ed.). *Slavistické štúdie jazykovedné*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1969, str. 19 - 34.

MAGOCSI, P. R. (redaktor naukowy). *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Русинський язык*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2004, 482 с. ISBN 83-86881-38-0.

OČENÁŠ, I. *Fonetika so základmi fonológie a morfológia slovenského jazyka*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta UMB, 2003.

ONDRUŠ, Š. – SABOL J. *Úvod do štúdia jazykov*. SPN, Bratislava, 1981, 313 s.

PAULÍNY, E.: *Slovenská fonológia*. Bratislava: SPN, 1979.

ПЛІШКОВА, А. (ед.). *Языкова культура і языкова норма в русиньскім языку*. Пряшів: ПУ – ІРНИ, 2007, 176 с. ISBN 978-80-8068-710-6.

ЯБУР, В. – ПЛІШКОВА, А. Русинський язык – Пряшівська Русь. Ін: MAGOCSI, P. R. (redaktor naukowy): *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*. Opole: Uniwersytet Opolski, 2004, 482 s. ISBN 83-86881-38-0.

PhDr. Kvetoslava Koporová, PhD.
Prešovská univerzita v Prešove
Ústav rusínskeho jazyka a kultúry
ul. 17. novembra č. 15, 080 01 Prešov
e-mail: kkoporov@gmail.com

АМАТЕРСЬКЕ ТЕАТРАЛНЕ ДВИГАННЯ У КАРПАТОРУСИНІВ ЯК ОСНОВНА ФОРМА НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕАТРУ ЧАСУ МЕЖИВОЙНЯ

Валерій ПАДЯК

Abstrakt

Dominantným poslaním literárneho obrozenia karpatských Rusínov v medzivojnovom období bolo založenie národného divadla a rozvoj miestnej dramaturgie. Tento proces sa realizoval dosť špecificky. Dedinská inteligencia zakladala amatérske divadlá. Na Podkarpatskej Rusi fungovalo skoro 460 takýchto divadelných súborov, v Prešovskej oblasti bolo divadlo skoro v každej tretej dedine. V repertoári týchto divadiel bolo takmer sto divadelných hier, ktoré boli napísané miestnymi dramaturgami. Tento fakt inšpiroval českú vládu založiť v Užhorode profesionálne divadlo. «Земський Подкарпаторусський народный театр» debutoval v apríli v roku 1936.

Ключові слова

Аматерське divadlo. Русінська dramatická tvorba. Karpatorusínske divadlo. Medzivojnové obdobie. Zemské podkarpatoruské národné divadlo.

Творення по Першій світовій війні на руїнах Австро-Угорської імперії славянської держави – Чехословакії – возбудило славянський елемент, викликало економічні, політичні, але і важні культурні зміни у новій державі. Русинська автономія (Підкарпатська Русь = Podkarpatsko) у ЧСР викликала ай небувалый розвой карпаторусинської літератури. О тім часі мож повісти, же був то, як пише сучасна америцька теоретичка літератури Елейн Русинко, період Еманципації русинської літератури¹.

Містна драматургія и карпаторусинський національний театр суть домінантов літературного двигання часу меживойня. За проблемы

¹ RUSINKO, Elaine. *Straddling Borders: Literature and Identity in Subcarpathian Rus'* – Toronto–Buffalo–London, 2003, 560 p.

становлення містної драматургії и театра літературна критика у тоты часы писала доста много. Суть то рецензії ци курті інформації за театралні выставки на сторонах тогочасной ужгородської ци прашівської преси. До далшой групи публікацій односят ся аналітичні статі у тогочасных журналах и зборниках. У 1930-х роках было выданных дакілько нарисів, які провбовали маповати тогдышний літературный процес, сістемно позерали на театралне двигання и означовали здобыткы у драматичній творбі. Суть то матеріали и статістика, што їх авторы давали до юбілейных зборників, котрі мали фіксувати важні здобыткы економічного, соціально-політичного, але и културного жытя Підкарпатської Руси у рамках Чехословацької державы. Говориме туй за зборник *«Карпаторусскія достиженія»* (Мукачево, 1930) ци зборник *«Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936»* (Ужгород, 1936) и другі. В тім періоді вийшов и зборник, писаний в чеськім языку – *«Podkarpatská Rus»* (Bratislava, 1936).

Главнованалітичновпублікацієвтотгдышнєгочасу стала монографія єдного из майавторітетных літературознателів Є. Недзельського *«Угро-русский театр»* (1941), котра многі роки обставала єдиным важным жерелом інформацій за карпаторусинське театралне жытя. Автор проаналізував історію театралного умілства 19. – першой половкы 20. столітій, застачив текст цінными фотками театралных выстав, бібліографієв карпаторусинських пес, інформацієв за репертоар Земского Підкарпаторусского народного и Угро-руського театрів². Ищи до того, авадь по тому сесь автор опубліковав дакілько журналных статей за театер у карпатських русинів³.

З далшых авторів, котрі ся інтересовали у 30 - 40-і роки проблемами карпаторусинської драматургії, треба назвати чеського

² НЕДЗЬЛЬСКИЙ, Евгений. *Угро-русский театр*. Ужгородъ, 1941, 112 с.

³ СРЕДИН, И. [НЕДЗЕЛЬСКИЙ, Евгений]. Десять лет карпаторусской литературы. In *Центральная Европа: Ежемесячник*, Прага, 1929, год издания III, № 12, с. 8 - 9; № 13, с. 8 - 9; НЕДЗЬЛЬСКИЙ, Евгений. Десять лѣтъ карпаторусской литературы. In *Карпаторусскія достиженія: Юбилейный сборникъ статей по поводу 10-лѣтія добровольнаго присоединенія Подкарпатской Руси къ Чехословакіи*. Поповъ. А. В (составитель). Мукачево, 1930, с. 117 - 121; НЕДЗЕЛЬСКИЙ, Евгений. Современная карпаторусская литература. In *Центральная Европа: Ежемесячник*, Прага, 1931, год издания IV, № 4 (апрель), с. 201 - 212; НЕДЗЬЛЬСКИЙ, Евгений. О сельскомъ театрѣ. In *Огоньки: Художественный сборникъ*. Составленный группой писателей. Ужгород: Изданіе Комитета Красного Креста, 1940, с. 45 - 49.

літературознаателя Антоніна Гартла, котрый видав по чеськы у 1930 р. у Празі монографію «*Literární obrození podkarpatských Rusínů v letech 1920 - 1930*»⁴. У розділі «*Dramatická literatura a divadlo*» автор подає важні інформації за три напрями (русинський, російський и український) и аналізує главні драматичні твори, напечатані до року 1930. И по монографії чеський бадатель продовжував аналізувати проблеми становлення літературы на Підкарпатській Руси у своїх далшых публікаціях⁵. Так ци иншак важный інтерес до проблем русинської драматургії проявили также галицький емігрант Володимир Бірчак⁶, літературознаватель русинського напрями Степан С. Федор⁷, містні русофілы Степан Фенцик⁸, Василь Сулинчак⁹ и др.

По Другій світовій війні русинська національність была заказана. Се стало причиною, чом ся у другій половці 20. стороча нич не писало и не печатало за історію карпатських русинів, ани за культуру и театер. То саме, не слобідно было підойняти научну тему из позицій української національної («націоналістичной») ідеології, лем – з позицій марксистсько-ленінського учіння. По паді тоталітарной сістемы в Україні и Словачії зачали ся вказовати перші статі на тоту тему. У послідный час за проблеми історії драматургії и театралного жытя на Підкарпатю написано дакілко монографій, главно из позицій інспірованого теперішнів владов українофілства.

⁴ HARTL, Antonín. *Literární obrození podkarpatských Rusínů v letech 1920 – 1930: Zvláštní otisk ze Slovanského přehledu*. Praha, 1930, 69 s.

⁵ HARTL, Antonín. *Literární obrození podkarpatských Rusínů v letech 1920 – 1930*. In *Slovanský přehled*. Praha, 1930, s. 42 - 48; HARTL, Antonín. *Přehled literárního hnutí na Podkarpatské Rusi*. In *Podkarpatská Rus: Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*. J. Zatloukal (redagoval). Bratislava, 1936, s. 181 - 187.

⁶ БІРЧАК, Володимир. *Літературні стремління Підкарпатської Руси*. Ужгород, 1937, с. 181 - 184

⁷ ФЕДОР, Степан. Театральное дѣло на Подк. Руси. In *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936*. – Ужгородъ, 1936, с. 141 - 143.

⁸ ФЕНЦИК, Степан. Русское культурно-просвѣтительное общество имени Александра В. Духновича въ Ужгородѣ на Подкарпатской Руси. In *Карпаторусскія достижения: Юбилейный сборникъ статей по поводу 10-лѣтія добровольнаго присоединенія Подкарпатской Руси къ Чехословакіи*. Поповъ А. В (составитель). – Мукачево, 1930, с. 89 - 116.

⁹ СУЛИНЧАК, Василь. Предисловіе. In: *Грaбapь Вл., Лyгoшъ М. Овчapь: Дpамa из сельской жизни по сюжету Сіона Сильвая в 4. дѣйствіях*. – Ужгород, 1940, с. 4 - 6.

Сесе книги Юрія Шерегія¹⁰, Гната Ігнатовича¹¹, Василя Андрійця¹², Йосифа Шелепця¹³ и др.

Пад советського тоталітаризма и декларація Українов своєї «незалежности» нияк не привели до визнання в Українській державі національности «русин». Але и так по 1991 році vznikло двигання до возродження національної самобытности, культуры и традицій карпатських русинів. Карпаторусинська театрална критика туй ищи лем провбує робити перші ступляї. Тоту тему у своїх научных статях осмыслювут, Юрій Чорі¹⁴, Маріан Марко¹⁵, Валерій Падяк¹⁶ и др.

Так то вийшло, же карпатським русинам на зачатку повоиновых 1920-х рр. не подарило ся нараз закласти професіональний театр. На то суть многі причини. Айбо главнов є та, же ся туй май указала українська емігрантська громада, котра роспрудила українське національне двигання, и тоты ідеї підхопила часть містной інтелігенції народницького направеня. Як писав у тоты часы молодой літературознаватель-українофіл Микола Лелекач, цілєв емігрантської громады было, обы «домашню народну традицію ... сознательно излучити з культуров цілоукраїнськов»¹⁷.

¹⁰ ШЕРЕГІЙ, Юрій. *Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року*. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Пряшів–Львів, 1993, 414 с.

¹¹ ІГНАТОВИЧ, Гнат. *Від гасниці до рампи: Нариси з історії українського театру на Закарпатті*. Книга перша. Ужгород, 2008, 344 с.

¹² АНДРІЙЦЬО, Василь. «Нова сцена»: *Театр Карпатської України*. Ужгород, 2006, 128 с.; АНДРІЙЦЬО, Василь. *Руський театр Товариства «Просвіта» в Ужгороді (1921 – 1929): Перший український професійний театр на Закарпатті*. Ужгород, 2012, 232 с.; АНДРІЙЦЬО, Василь. *Августин Волошин і український театр на Закарпатті (До 140-річчя з дня народження А.Волошина)*. Ужгород, 2014, 64 с.

¹³ ŠELEPEC, Jozef. *Rusinsko-ukrajinské ochotnícke divadlo na Slovensku (1919 – 1949). Русько-український аматорський театр на Словаччині (1919 – 1949)*. Prešov, 2012, 96 s.

¹⁴ ЧОРІ Ю. *Драматургія Закарпаття (Шляхи історичного розвитку)*. Ужгород, 1996, 212 с.

¹⁵ MARKO, Marián. *Súčasný rusínske profesionálne divadlo*. In *Rusínska kultura a školstvo po roku 1989: Zborník vedeckých a vedecko-populárnych príspevkov*. Plíšková A. (zostavovateľka). Prešov, 2008, s. 138 - 146.

¹⁶ ПАДЯК, Валерій. *Нарис історії карпаторусинської літератури XVI–XXI століть*. Ужгород, 2010, 204 с.; ПАДЯК, Валерій. *Нарис історії карпаторусинської літератури XVI – XXI. стороча*. Пряшів, 2012, 140 с.; ПАДЯК, Валерій. *Йосиф Кизак и аматорський театр у карпаторусинів часу меживойня*. In *Кизак, Йосиф. Свядьбов ся начинат и свядьбов ся скончит: сельська игра з музиков у 3-х діях*. – Факс. видання подля: Кизак, Іосиф. *Свядьбой начинается и свядьбой кончится*. – Книгопечатня “Св. Николая” в Пряшевѣ, 1937. – Ужгород, 2013, с. 49 - 59.

¹⁷ ЛЕЛЕКАЧ, Микола. *Ідейний розвій підкарпатської літератури*. In: *Проблем: Часопис підкарпатської молоді*. Прага, 1934, рік видання I, № 5, с. 61.

Помежи українські політичні емігранти на Підкарпатю скоро ушыткі репрезентували інтелігенцію: было туй доста високопрофесіональних театралів, артистів сцени, музикантів и співаків. У карпаторусинів, нарубы, інтелектуалні сили были послаблені: коли ся по войні фалатовала теріторія Австро-Угорської імперії, часть інтелігенції обстала жыти в Мадярській державі. Як писав тогочасный літературознаватель Євгеній Недзельський, «из містных сил сякий театр не дало би ся создати, бо не было не лем професіоналів, айбо и достаточно опытных любителей»¹⁸.

Докус слаба націонална політика уряда Чехословачії, котра не оградила корінне населення од претензій емігрантів – українських націоналістів – і не означила пріорітеты влады, то значит розвивати культуру корінного населення – карпатських русинів (як то, приміром, у 1939 р. изробила на хосен русинів Мадярська держава!), розмитое товмачення Міністерством внуторных діл ЧСР національной принадежности містного восточнословянського населення позволило українським емігрантам у 1920-і рр. зайняти чужу «руську» нішу.

Самовизначення «українець» и «український» на тоты часы (подля нормативных актів) нияк ся не визнавало владов одповіднов назвов містного населення, и зато українські організації на Підкарпатю не мож было легалізувати як «домашні» общества. Зато емігранты раз не декларовали (авадь не декларовали отворено!) українську орієнтацію и снагы поширѣвати українську культуру на Підкарпатській Руси. Свої українські по духу, языку и політично-націоналній орієнтації культурні и общественні організації вони спровбовали отворити під стріхов «руської народности». Были то «Руський культурно-просвѣтный комітет» (из децембра 1919 р.), дале його наступця – «Товариство «Просвѣта» в Ужгородѣ» (из 9 мая 1920 р.) и першый на Підкарпатській Руси професіональный «Руський театр» (1921 – 1929) [підчерк наш – В. П.].

Театер був організований силами професіонального хора из Києва, т. зн. Української Республіканської капелы, котра была закладена у Києві 25 януара 1919 р. на дорученя Сімона Петлюры, головы Директорії Української Народной Республіки – УНР. По паді УНР, коли капела ся в еміграції розпадувала, лем даяка її часть (узяли собі назву «Кобзар») прийшла на Підкарпатську Русь. Фактично, сеся

¹⁸ НЕДЗЬЛЬСКИЙ, Евгений. *Угро-русский театр...*, с. 47.

третина даколишньої капели (18 чоловік під руководством дірігента О. Приходька) організувала під опіков «Просвѣты» в Ужгороді професіональний театр, котрый узяв собі назву «Руський театр Товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ».

На зачатку діяльства до театра позвали далших артистів из України. Як лем у 1921 р. на директора и главного режисера Руського театра позвали «майліпшого організатора и театралного режисера на Україні» Миколу Садовського (Тобілевича), український коріфей покликав своїх колег из даколишних «Державного театра УНР» у Камянець-Подільському (1919 – 1920) и київського українського стаціонарного театра (1907 – 1919), што довгі роки робив у Києві під його руководством. У театралній трупі «Руського театра» были скоро лем акторы из центральної України (помимо шістєх галичан и єдного из Буковини); доведна двадцять чоловіків и дванадцять жон.

Перші декларації українофілського общества «Просвѣта Пѣдкарпатської Руси» (як и «Руського театра») свідетельствовали за охоту діяти на хосен «Подкарпатського руського народа» [підчерк наш – В. П.], а свої культурні інтереси вони поширєвали на його літературу, театр и видавательське діло. Приміром, «Просвѣта» словами її закладателя галицького емігранта Івана Панькевича задекларовала свою ціль продовжати важні діла славних лідерів народницької («угро-руської») інтелігенції: як то Александра Духновича, автора першої народної пєсы «Добродѣтель превышаеть богатство», ци Євгенія Фенчика, редактора популярной помежи простый народ народной новинки «Додаток ... «Листка» (1891 – 1903), ци й Михайла Врабеля, незмінного редактора будапештської новинки «Недѣля» (1898 – 1919), авадь Августина Волошина, єдного из активных редакторів ужгородської новинки «Наука» (1897 – 1914; 1918 – 1922), довкола котрой ся позбєрали скоро ушыткі писателі-русины «угро-руської» (иншак: народницької) орієнтації. На потверження благых намірєнь своїх «руських» організацій, што ся сполігали на владні субвенції, И. Панькевич там же выголосив: «В слѣды А. Духновича вступило товариство «Просвѣта» в Ужгородѣ, котре не лиш видає книжки для народа и интелігенції, але організує читалнѣ и дбає за их розвиток»¹⁹.

¹⁹ [ПАНЬКЕВИЧ, Иван] Передне слово до другого виданя // ДУХНОВИЧ, Александр. *Добродітель превышає богатство : игра на три дії.* – Факс. виданя подля: Духновичъ, Александеръ. *Добродѣтель превышаеть богатство: игравъ трєхъ дѣйствіяхъ.* Ужгородъ: Книгопечатня акціонерного товариства “УНІО”,

Сякі ж клятвы діяти на хосен «руського народа» подав «Руський театр в Ужгородѣ». У 1921 р. «Просвѣта» як опікун театра выголосила конкурс «на написаня оповіданя и драмы у «народній мові з життя Підкарпатських Русинів та дати премію 1.000 за перше і 2.000 – за друге» [підчерк наш – В. П.]²⁰. Ищи до того, в августі 1920 р., театрална комісія постановила дати до містных новинок інзераты за «конкурс на артистів із тутешних сил» и «зорганизувати театральні школи з тутешних людей»²¹.

Из 1921 р. чеська влада зачала підпоровати першу професіоналну труппу – «Руський театр». Перша субвенція числила 50 000 Кч; до того Міністерство народной освіти загнало 10 000 Кч. Старав ся активно спомагати также «Фонд Презідента Масарика» – 250 000 Кч. Гостѣваня по селах и містах краю того року дало ищи 4 700 Кч чистой прибылі. Далє каждорочно театр діставав од державы значителні субвенції. Приміром, у 1922 р. державна субвенція Руському театру становила 280 000 Кч, а на 1926 рік Школьський одділ Ужгорода затвердив 190 000 Кч субвенції, хоть театр вымагав 260 000 Кч. На 1927 рік влада затвердила 170 000 Кч субвенції; то самое на 1928 рік – 170 000 Кч, хоть послідні роки, видав, театр пораз діставав неповну суму. Адміністрація театра до того брала позычки у банках; поступно її борг вырос и у 1927 р. сягав позначкы у 450 000 Кч. А на конець децембра 1929 р., коли театр затворили, ишло за санацію довгів театра на суму у 1 000 000 Кч²².

Не мож уповісти, же у свому діятелстві першый професіоналный «Руський театр» ограничив ся лем українськов драматургіїв, хотяй гет читавое число пес склали творы українських авторів. Поєден стрічаєме драматичні постановкы чеськой, російськой, польськой, німецькой и других літератур, потовмачені на український язык.

Але мусай конштатовати: сесь театр обстав ся глухый до культурных потреб карпатських русинів, а именно: чути на сцені свое родне слово и співанку, видіти сцены из жытя быванців карпатських гір из його проблемами и бідами, але и радостѣв екзистенції. На сцені

1923. – Ужгород, 2013. с. 10.

²⁰ АНДРІЙЦЬО, Василь. *Руський театр Товариства «Просвіта» в Ужгороді (1921 – 1929)*. Ужгород, 2012, с. 47.

²¹ АНДРІЙЦЬО, Василь. *Руський театр Товариства «Просвіта» в Ужгороді (1921 – 1929)*..., с. 58 - 59.

²² АНДРІЙЦЬО, Василь. *Руський театр Товариства «Просвіта» в Ужгороді (1921 – 1929)*..., сс. 55-56, 154, 175, 191, 198 и др.

«Руського театра» не одбыла ся ани єдна премєра творів русинської драматургії. Сесь театр не выховав из числа карпаторусинської моложавы ани єдного достойного актора, режисєра, не сполупрацовав ани з єдним карпаторусинським драматиком. Київські ємігранты из УНР (профєсїоналы на сцені, што высоко репрезентовали на Підкарпатю оригіналну українську культуру!) стояли оддалено од потреб русинської етнічної громады и, докінця, не знали бесідовати по русинськы. Іронія у тому, же и зритель майже не розумів «мови» українських акторів. Сам М. Садовський, коли выясняв, чом хоче поставити на сцені в Ужгороді комічну оперу С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», признавав, же ужгородська публіка из «обмадяреной карпато-руської інтелігенції скоро нияк не розуміє український язык, і їй буде легше, хоч нич не розуміє слів, але ухом учує насолоду из українського співаня...»²³.

За девять років «Руський театр» одтяг на себе значителні субвенції, што їх давала чеська влада, обы помочи карпаторусинам закласти національний театр, але так и не сповнив главні цілі, задля котрых його удержовали чеські урядники:

- не став основов національного театра у карпатських русинів,
- не став школов акторської майстерности про містну творчу моложаву,
- не обєдинив довкола себе писателів и драматиків Підкарпатя,
- не дав містным драматикам можность (на основі творчої конкуренції) реалізовати себе на профєсїональній сцені,
- не став «живов» лабораторієв карпаторусинського языка.

Се при тому, што дух Еманціпації русинської культуры (на фоні розвоя далших видів літературы – поезії и прозы) выкликав у душах повоенной моложавы великий інтерес до театралного искуства. Тогочасный театралный критик Є. Недзельський описав сесь феномен и твердив, же были то часы «общого интереса до театра, широких можностей реалізації театралной творчости и відлови повоенне вдохновения»²⁴.

²³ АНДРІЙЦЬО, Василь. *Руський театр Товариства «Просвіта» в Ужгороді (1921 – 1929)...*, с. 66.

²⁴ НЕДЗЬЛЬСКИЙ, Евгений. *Угро-русский театр...*, с. 47.

Зачим нішу русинського /руського/ угроруського театру у 1920-і роки обсіла українська емігрантська інтелігенція, становлення національного театру у русинів (як то дає ся видіти из документальних свідчень тої епохи) пішло за иншаким сценарієм.

За першое, інтелігенція по русинських селах стала ся єдинити в аматорські театральні кружки, котрі бавили пєсы про свого селського зрителя. Сесе двиганя соучастники означовали як «сельський театр», авадь «народна сцена». Двиганя мало масовий характер. У основі репертуара сельських театрів была єдноактовка.

За другое, популярность на селі аматорських театрів викликала у містных драматиків (аматорів и професіоналів) інтерес писати про сякі сельські театры. Доста часто было й так, же аматорські театральні кружки грали на сцені пєсы своїх містных авторів (авадь и сельських учителів) по авторській рукописі. Многі з тых пєс ани тогды, ани по тому нигда не были напечатані. Літературознатель днесь знають за десяткы сяких пєс; подаколи знають за них лем по назвах выстав. Сякі інформації черявут из куртых рецензій у містній пресі того часу.

За третое, сельський театр поступно сконцентровав увагу чеського урядника на проблемі «свого» про карпатських русинів професіонального театру як главной цілі театрального аматорського двиганя. Кой чехословацька влада порозуміла хыбы своєї національної політики, што ся докиняла русинів, вона перестала підпоровати український «Руський театр», одмітувучи але и провбы москвофілів зайняти того місто, забезпеченоє субвенцій.

За проблемы и процессы вростаня аматорського театрального двиганя у професіональний театр тогды писав у своїх статі «Театральное дѣло на Подк. Руси» літературознатель Степан С. Федор. Інтерес сельських громад, главно інтелігенції, учительства до театрального уміства викликав потребу мати «...містний образцєвый театр, котрый своїм гостєванєм по Підкарпатській Руси мав бы знакомити містні сили из умілецкыми путями театру, из професіональных техников игры и розвивав бы у зрителя высокі естетичні требованя...»²⁵.

²⁵ ФЕДОР, Степан. *Театральное дѣло на Подк. Руси...*, с. 142.

Земський уряд у серпні 1931 р. зачав наробляти ідею мати в Ужгороді єден «угро-руський» театр. Такой тогды Земський уряд офіційно обявив за публічний конкурс, на што ся зголосило скоро 80 осіб, готові провбовати себе на акторів. Тото викликало негативну реакцію як українофілів, так и русофілів; їм ся мусай было уступити містній інтелігенції, котра є носителєм карпаторусинської ідентичности и языка.

Реалні зміни прийшли лем по двох роках дискусій. Нові чеські урядники у Підкарпатському крайовому уряді Віктор Кліма (на посаді головы Школського реферата) и Ладіслав Кайгл (на посаді завідовача мимошкольської освіти) організували під стріхов свого Реферата вліті 1934 р. місячний театралный курс, на котрый ся записало 45 заинтересованих осіб.

Тверда позиція Л. Кайгла (1885 – 1938), што кураторив театр, причинилася до успішного одкрытя на осінь 1934 р. першой драматичной школы. Не творячи ся на грубі нападкы заинтересованой критики, што виноватила Л. Кайгла у «самолюбивому доктринерстві» и збыточности «культуртрегерської місії», він аргументовано заявляв, же «Про сільского челядника літературный російський язык непорозумительный, а начим театр має просвіщати селських людей, він мусит хосновати русинський язык»²⁶.

На далші театралні курсы (семимісячні у 1934/1935 шк. р. и восьмимісячні у 1935/1936 шк. р.) записала ся селська артїстична моложава, главно учительство. Многі з них приставали на то, же кардінально помінявут свою професію – из учителя на актора. Помежи будучі майстры русинської сцени туй были Марія Пілцер, Михайло Лугош, Василь Бідяк, Емма Сочка, Михайло Лакатош, Анна Ладані, Владимир Грабарь, Иван Фенчик, Юлія Вишняй, Варвара Лакатош, Марія Гривняк, Петро Гоца и др.

Новозакладений карпаторусинський професіональний театр дав за ся знати показательними виставами у 1935 році. Были то прінципiально лем пєсы містных драматиків: «Кандидат» и «Нѣмая невѣста» Антонія Бобулського, «Сирота» Ірины Кейпазы и «Маруся» Сіона Сілвая. А дебютовав професіональний театр (він дістав назву «Земський Подкарпаторусскій народный театр») у апрілі 1936 р., коли молоді русинські акторы під керованям режисера чеха Франтішка Главатого прийшли на гостєваня до Прагы. Дебютна вистава театра, на котру прийшли президент державы Е. Бенеш, але и

²⁶ НЕДЗЬБЛЬСКІЙ, Евгеній. *Угро-русский театр...*, с. 70.

члены правительства, стала першым важным тріумфом русинського національного театра. Вона предвіщала світлі перспективи, але Європа за пар років уж ся занурила у проблемы Другой світової войны.

У часы меживойня (1919 – 1939) театралне жытя и драматургія стали візітовков плодного розвиваня карпаторусинської літературы. И то не лем на Підкарпатській Руси (днесь – Закарпатська область України), котра ся стала самостатнов (автономнов) теріторієв Чехословакії, але и на далшых теріторіях даколишнього сіверовосточного Угорська, де жыли русины, што обстали у рамках словацькой части ЧСР – так называна Пряшівська Русь. Юрідичний статус русинів на тых двох адміністративных теріторіях не був еднакый, айбо внуторна граница не была на заваді цілонародному культурному жытю.

Десять років слобідного розвоя карпаторусинської літературы, зачинавучи од 1919 рока, критика означує як час утверження містной драматургії. Сесь період «...треба признати як докус плодный», – пише у 1930 році Є. Недзельський у статі «Десять лѣтъ карпаторусской литературы» и додає же драматургія пройшла путь од легких водевілів до складных драматичных форм²⁷.

По многих селах містна інтелігенція заводила при читалнях театралні аматерські кружки, што їх підпоровали вшелякі общественні організації, майглавно Общество им. А. Духновича и «Просвѣта». До 1919 рока русины не мали ани свій народный театр, ани властный репертоар (хыбаль лем пєсы А. Духновича, И. Даниловича-Корытнянського и Є. Фенцика ци переклады з мадярської класики). А вже по десять роках театралне двиганя стало масовой.

Интересну статистику подає у 1930 році Степан Фенцик у зборнику «*Карпаторусскія достиженія*». Автор пише, же за послідні роки выросло число выстав, поставленных театралными кружками Общества Духновича: у 1927 р. – 492; у 1927/1928 р. – 603; у 1928/1929 р. – 517 выстав. На 1. апріля 1929 рока на Підкарпатській Руси під стріхов Общества Духновича выступало 79 аматерських театрів, а «Просвѣты» – 43 театры.²⁸

²⁷ НЕДЗЬЛЬСКИЙ, Евгений. Десять лѣтъ карпаторусской литературы, In *Карпаторусскія достиженія*..., с. 120.

²⁸ ФЕНЦИК, Степан. Русское культурно-просвѣтительное общество имени Александра В. Духновича въ Ужгородѣ на Подкарпатской Руси..., с. 91, 94 - 95.

Як за то у 1929 р. пише Є. Недзельський, «у теперішній час на Підкарпатській Руси екзистуват до 200 сільських театральних кружків, а на кінець атсього року про їх потреби издано скоро 35 пєс²⁹. На 1936 рік на Підкарпатській Руси было 367 аматерських театральних груп, з того коло сто таких театрів кждорочно давали штотайменше десять выстав, а дакілко десятків из тых театральних кружків уже знали сповняти роль театрів про цілу свою округу, приходячи из выставами на 5 - 8 сільських сел. Добру репутацію заслужили театральні кружки у Севлюші (Виноградово), Мукачеві (режія М. Павлюка), Великому Бычкові, Сваляві и другі³⁰.

Як твердив у 1940 р. М. Сулинчак, єден з закладателів Підкарпатського Общества наук, на Підкарпатській Руси (нараз по анексії края Мадярщинов) было уже 460 (!) театральних кружків³¹.

На Пряшівській Руси ситуація была подобна: скоро кжде третє русинське село мало свій аматерський кружок. У Лабірцю (Міджілабірці) и Свіднику, а до того студентські театральні групи у Пряшеві и Празі давали кждорочно дакілко выстав. Плодними были але и аматерські театры у таких селах як Боров, Буковець, Велика Поляна, Великий Липник, Вышній Орлик, Габура, Кружлів, Ладомирова, Ярабина, Осадне, Страняны, Цігелка и Чертіжне³².

Театральне жытя оживило містну драматургію. Як то было за А. Духновіча – закладателя русинського національного театра, коли його драма «Добродітель превышаєть богатство» (1850 р.) стала популярнов уже лем зато, бо указала жытя карпаторусинського села, так и у часы меживойны: в обществе жыла потреба показати на сцені простых людей у Карпатах, їх проблемы и тужбы, біду и радость, указати на пороки в сільському соціумі и означити способы їх рішення. Главнов сяков проблемов на селі виділи ся пороки патріархального общества, конзерватизм мислення простого челядника и женська еманципация. На потребу общества писателі зреаговали нараз – многі авторы зачали провбовати свої силы у драматургії, а пєсы означовали як «народні пєсы» ци «сільські історії». Главні темы у народных

²⁹ СРЕДИН, И. [НЕДЗЬЛЬСКИЙ, Евгений]. Десять лет карпаторусской литературы. In *Центральная Европа*, 1929, III, № 13, с. 8. Позерай также перепечатку статі: НЕДЗЬЛЬСКИЙ, Евгений. Десять лѣтъ карпаторусской литературы, In: *Карпаторусскія достиженія...*, с. 120.

³⁰ ФЕДОР, Степан. *Театральное дѣло на Подк. Руси...*, с. 142.

³¹ СУЛИНЧАК, Василь. Предисловіє..., с. 4.

³² ŠELEPEC, Jozef. *Rusínsko-ukrajinské ochotnícké divadlo na Slovensku...*, s. 11.

и сельских песах суть: конфлікт двох поколінь – родичів и дітей, еманципація на селі, боротьба из патріархалнов традиційв сельской родини а т.д.

Окреме стоять пєсы, писані про русинські діти и моложаву, такі як **«В чужом пѣрю»** Марії Подгорянки (1922); **«Рождественская елка»** Д. Анталовського (1927); **«Казка про золотый ключ и живу воду»** Вільми Соколової (1927); **«Святый отець Николай»** Михайла Баланчука (1930); **«Царевич Альфонс»** Антонія Бобульського (Ужгород, 1932); **«Св. Николай в школѣ»** Г. Д. Гузенного (1933); **«Вінок матери»** (Севлюш, 1933) и **«Подвійна радість»** (Севлюш 1936) Петра Міговка; **«Злый Петро»** Михайла Молнара (1935), **«Торжество в нашемъ селѣ»** (1935) Аврелії Мартяк, **«Слѣдами Батька»** (без рока) Андрія Ворона и др.

Скоро ушыткі драматичні твори часу межи Першов и Другов світовими войнами фіксує бібліографічний указовач **«Загальна библиография Подкарпатя»**, котрый зложили поважні підкарпатські научники Микола Лелекач и Иван Гарайда и выдали го в Ужгороді у 1944 році. З него ся даст увидіти обсяг драматичных творів у регіоні и означити, накілько то був плодний період про літературу и культуру Підкарпатя³³. Центром карпаторусинської поліграфії стає Ужгород – туй были напечатані скоро ушыткі пєсы містных авторів. Лем подаколи пєсы ся печатали у Пряшеві, Кошицях, Мукачеві, Севлюші ци десь инде (у нашому тексті вказуєме на тоты міста). Бібліография Лелекача и Гарайды фіксує (в алфавітнім порядку) сякі драматичні твори:

- **Михайла Баланчука «Не кради!»**: Жарт в одном дѣйствіи (1928), **«Муза»**: Жарт в одном дѣйствіи (1928), **«Новое житье»**: Комедія в 2-ох дѣйствіях (1928), **«Крива присяга»**: Драма в 3. дѣйствіях с прологом (1929) **«Вѣра»**: Сценичный образ в 1. дѣю (1932); **«Перехитрив»**: Жартовна картина на 1. дѣю (1932), **«Свѣтлый день 28-го октября»**: Пєса на одну дію (1932), **«День Свободы»**: Пєса на 1. дѣю (1934); **«Привіт з Карпат Другому Президентови»**: Сценічна картина (1937);
- **Антонія Бобульського «Уйко из Америки»**: Весела игра в трех дѣйствіях (1922), **«Кандидат»**: Весела игра в 1. дѣйствіи (1923),

³³ *Загальна библиография Подкарпатя* / зложили: Лелекач Н., Гарайда И. Kárpátalja általános bibliográfiája/ Összeállították Lelekács Miklós, Harajda János. – Факс. vydania: 1944. – Ужгород, 2000, 214 с. Позерай главно с. 167 - 176.

- «**Чи доллары?**»: Весела игра в 1. дѣйствіи (1925), «**Нѣмая невѣста**»: Весела игра в 1. дѣйствіи (1926, друге видання – 1932), «**Верховинская кровь**»: Народная пьеса в 4. дѣйствіях (1929), «**Пастырская игра**»: Пьеса в 1. дѣйствіи (1930), «**Мессія**»: Пьеса в 2. дѣйствіях (1930), «**Святый вечер**»: Рождественская пьеса в 2-х дѣйствіях (1930);
- *Ивана Булецы* «**Св. о. Николай межи сиротами**»: Пьеса на 1. дѣю (1930);
 - *Августина Волошина* «**Маруся Верховинка**»: Песа на три дії (1931), «**Без Бога ні до порога**»: Песа в трьох діях (1936).
 - *Николая Горняка* «**Нашѣ дни**»: Пьеса в четырех дѣйствіях (Пряшів, 1935), «**У кого больше**»: Шутка в одном дѣйствіи (Кошицы, 1936);
 - *Володимира Грабаря, Михайла Лугоша* «**Овчарь**»: Драма из сельской жизни по сюжету Сіона Сильвая в 4. дѣйствіях (1940);
 - *Василя Гренджі-Донського* «**Сиротина**»: Драма на 1 дѣю (1925), «**Сотня Мочаренка**»: Песа на 1. дію (1932);
 - *Маргареты Долгошовой* «**О кто, кто Николая любит**»: Пьеса на 3 дѣѣ (1934);
 - *Федора Иванцова* «**Обманство**»: Пьеса в 2-х дѣйствіях (1936), «**Что посѣesh, то пожнеш**»: Пьеса в 2-х дѣйствіях (1937);
 - *Емільіана Калабішкы* «**Полюбив панич селянку**»: Комедія в 3-х дѣйствіях (1935), «**Буря над хатою**»: Драма в 3-х дѣйствіях (1937);
 - *Николая Калинова* «**Иван Мудрец**»: Пьеска в 1. дѣйствіи (1933);
 - *Ирины Кейпазы* «**Сирота**»: Драма в 3-х дѣйствіях (1933);
 - *Габора Костельника* «**Єфтайова дзивка**»: Трагедія на 5. акти (Смер. Карловци, 1924);
 - *Бориса Мартиновича* «**Малый артист**»: Сценічний етюд з життя Тараса Шевченка (1930), «**На свѣтаню**»: Песа на 4. дѣѣ doby перевороту на Подкарпатській Русі (1930);
 - *Михайла Матиса* «**Соня**»: Драма в 3-х картинах (1937);
 - *Петра Міговка* «**Михля**»: Песа на 1. Дію з селянського життя (1938);

- *Ивана Муранія «Тарасович»*: Исторична п'еса в 3. образах (1936), *«Тестамент»*: Комедія в 3. дѣях (1936);
- *Марійки Подгорянки «Вертеп»*: Роздвяна игра на три дѣѣ (1921);
- *Г. Поповича-Кумятського, В. Дулишковича-Голубинського «Будь готов!»*: Пьеса в 3-х дѣйствіях (1935);
- *Сіона Сільвая «Маруся»*: Народная пьеса в 4-х дѣйствіях (1930), *«Не добре кота в мѣхѣ куповати»*: Пьеса в 3-х дѣйствіях (1931), *«Іосиф Прекрасный»*: Часть I. Его униженіе и страданіе, в 3-х дѣйствіях. Часть II. Возвращеніе, в 3. дѣйствіях (1934);
- *Александра Сливки «Бородате непорозуміння»*: Комедія на 3. дії (1938), *«Святий Миколай»*: Песа на 1. дію з селянського життя (1938);
- *Р. Терека «Бездождье»*: Сельская исторія в 1. дѣйствіи (перевод) (1928), *«Бахтарня № 72»*: Веселая игра в 1. дѣйствіи (перевод) (1928), *«Продали коня»*: Сельская исторія в 1. дѣйствіи (перевод) (1928), *«Кружится – не кружится»*: Сельская комедія в 1. дѣйствіи (перевод) (1928);
- *Ніколая Упоринця «Ворожба»*: Пьеса в 3-х дѣйствіях (1937);
- *Ивана Устіановича «Сон Івасика або в царстві русалок»*: Песка на одну дѣю (1925), *«Пробудженє або сила любви»*: Фантастична феєрія в 4. отслонах зі співами і танцями на основі гуцульської демонології (1929);
- *П. П. Фабри «Жизнь за свободу»*: Эпизодич. отрывок борьбы за освобожденіе в одном дѣйствіи в 4-х картинах (Мукачево, 1925); *«Жертва самоотверженности»*: Пьеса в 2 дѣйствіях (Мукачево, 1925);
- *Павла Федора «Несчастливая судьба»*: Народная пьеса в 4-х дѣйствіях (1927), *«Скромность побѣждает»*: Пьеса в 2-х дѣйствіях (1929), *«Верховинець»*: Пьеса в 3-х дѣях (1935);
- *Вл. Черкаського «Правда побѣдит»*: Картина из карпаторусской жизни в 3. дѣйствіях с пѣніем и танцами (1923);
- *Чуж-Чуженина «Барнуля»*: Пьеса в 1. дѣйствіи в переработкѣ Г. Д. Гузенного (1933).

Мож порохувати: у бібліографії Лелекача и Гарайды позберані інформації за веце як шістдесят драматичних творів містних авторів, што написані у часы меживойня. Штоправда, туй хыблят многі виданя, котрі з даякой причини укладачі не дали до свого указовача. Туй не ставиме собі ціль дати повный список пропущеных видань, лем означиме даякі песы. Такі як **«Воскресеніє»** (1935) Георгія Берегія, **«Держися данного слова»** (1923) Антонія Бобульського, **«Спекулянты»** (1934) Андрія Бродія, **«Цвѣт щастя»** (1927-1928) Романы Васыковой, **«День рожденія сельскаго учителя»** (1934) Николая Горняка, **«Именины у батька Александра Духновича»** (1932) Степана Гойдича, **«Свобода»** (1933) Ірины Кейпазы, **«Присташ»** (1935), **«Сельскій суд»** (1937) и **«Свадьбой начинается и свадьбой кончится»** (1937) Йосифа Кизака, **«Над Юрою Коржом псалтырь читают»** (1934) Фомы Легуна, **«На дорогу щастя»** (1938) Петра Міговка, **«Вѣдьма-босорка»** (1933) и **«Большая»** (1934) Ивана Новака, **«Николай Шугай»** (1934) Николая Шуберта, **«На Верховинѣ: Пьеса Бориса Єфремова в трех дѣйствіях для народного театру»** (без року, 1925?) и другі.

До того треба додати постановкы подля рукописных текстів містних авторів, котрі писали їх про свій селський театр и ани не претендовали на то, обы опубліковати тоты свої пескы, авадь авторы з даякой причини не встигли тоту рукопись дати в печать, як то было, приміром, из песами Ірины Невицькой (**«Рождественний дарунок»**, **«Судьба»**, **«Радости майстра Фулярдіно»**, **«Непорозумініє»**, **«Федір Корятович»**, **«Безнадійні»**, **«Все в порядку»**, **«Огонь»**, **«Боже провидініє»**, **«Свята ніч»**) авадь песов Августина Шерегія (**«Нова генерація»**) ци його ж ведно из братом Євгеном оперетов **«Флірт і кохання»**). Обстала рукопись песы неизвѣстного автора Александра Немарти (псевдонім?) **«Заручини на свят-вечір: Жарт на 1 дію»** (1935).

Подакולי из тогдышніх містных новинок, котрі уміщували рецензії на селські театралні выставки, не дає ся взнати, ци песа уж была напечатана авадь акторы розучували текст по рукописі. Приміром, у статях з новинок Пряшівської Руси находиме такі інформації за постановкы пес: **«За сиротою Бог з калитою»** (И. Луцик? О. Калітовський?), **«Лихо з женою, лихо без жены»** (А. Маркуш?), **«Муж умер»** (?), **«Когут на ярмарку»** (?), **«Старый паробок»** (Н. Омелянович), **«Кто выйграст»** (Ервін Владимир), **«Полюбив панич селянку»** (Ірина Кейпаза), **«Продали коня»** (?), **«Верховина»** (?),

«Сатана в бочці» (?), «У парикмахера» (?), «Парикмахер» (?), «Матфей Клепета» (?), «Кара божя» (Микола Вайда), «Інспекція у народного учителя» (?), «Заяць у корчмі» (І. Мясницький), «Інкогніто» (?), «Гриць Борозда» (?) и другі.

Мож говорити и за «малі» драматичні форми як то монологи ци діалоги. Так ся видит, же тогочасні бібліографи тоты тексты не фіксували. Туй можеме назвати хоть лем дакілко сяких образчиків «малых» форм: «**Первый поцѣлуй**: Монолог для дѣвушек» (1932) А. Бродія; «**Поэт и его любовница** : Диалог» и «**Сварливая баба**: Монолог» (рік?) Н. Горняка и др.

А кедь до того додати пєсы, што їх підкарпатські писателі переклали из других літератур авадь «приспособили» під карпаторусинського зрителя, мож буде говорити за веце як сто (!) драматичных творів про аматерські театры, што были выдаті ци хоть лем написані до 1940 року!

По анексії чехословацькой Підкарпатської Руси Мадярськов державов (1939 – 1944) также вийшло дакілко пєс про містні театры. Хоть лем назвєме тоты творы: Весєла гра «**Коваль Вакула**: Комедія в 4-ѣх дѣях» (1942) М. Шіллер и В. Грабаря; се, фактично, оповіданя російського писателя Миколы Гоголя, приспособлене к підкарпатським реаліям. Важнов віхов стало товимачєня пєсы В. Шекспіра: писатель и драматик И. Мураній выдав по русинськы його трагедію у 5 діях «**Живот и смерть короля Ричарда III-ѣго**» (1942). А у Пряшові вийшло перевиданя комедії карпаторусинського драматика другой половкы XIX ст. Ивана Даниловича-Коритнянського «**Семейное празднество**» (1943). Также вийшла пєска «**В корчмѣ**: Весєла сцена в одном дѣйствіи» (1942) Ивана Комлошія. Вершинов карпаторусинської драматургії стали пєсы «**Овчарь**» (1940) М. Лугоша и В. Грабаря, а также «**Тиса тече**» (1943, обстала у рукописі) Е. Калабішкы.

З діточой драматургії туй мож назвати пєсы тої самої М. Шіллер-Калужної, котра як учителька и, подля слов Є. Недзельського, «тонка знателька театра и діточой души» у 1927 - 1928 рр. из «поляньських дітей» создала образцєвый діточий театр. М. Шіллер и сама написала дакілко пєс про діточі театры. Приміром, «**В ночь св. Николая**: Пьєска в 2-х образках из спѣвом и танцями» (1942) и «**Сон на полонинѣ**: Пьєска-казка для молодежи в 3-ѣх образах из спѣвом и танцями» (1944, у соавторстві из В. Грабарєм).

Далші діточі авторы у тім періоді суть: Михайло Молнар из песков «Дѣд-мороз и бабушка-зима: Дѣтская рождественская пьеска в 2 дѣйствіях» (1942) и Александер Сливка из песков «Пташинный суд: Дѣточа пьеска в 3-ѣх дѣях» (1944).

Як видиме, містні драматики доста активно отвітили на потреби народных театрів мати оригінальний репертоар. То значит, же, вцілови, карпаторусинське театралне двигання у часы меживойня было альфов и омегов русинської культури, а локалізація аматорських театрів главно по селах была добров основов скорого шырення театралной культури помежи простый народ, запалёвала интерес селської інтелігенції до творчости, выглядовала артiстичні таланти, будила интерес до світової культури.

Ищи єдна доста важна черта: обектом театралных выстав аматорських театрів був простый селський зритель, котрый потребовав чути на сцені у діалогах дієвых особ свою народну бесіду. Тоту бесіду, котра бы ся органічно вплітала у русинську народну співанку, што часто звучала на сцені у народных песах – комедіях, водевілах, мелодрамах, жартах, сценічных картинах а т.д.

Тота тужба зрителья – мати свою містну драматургію, котра бы выказовала дух русинського народа и представляла у театрі сцены из народного жытя и знала бы тоты знаки и символы донести до зрителья через народну бесіду – помножила ся на тотожні снагы, што їх видиме у других видах искуства эпохи Еманципації. Молоді композіторы, такі як Дезідерій Задор, Юрій Костюк (Костьо), Петро Милославський, Степан Гладонік аранжовали народні співанкы. Русинська професіонална скульпторка Олена Мандич стварила серію народных образів и композицій. Репрезентанты Підкарпатської школы малярства, котрі добрі освоили техніку малярства чужых школ, поклали на перше місто свою народну тему. Тото легко дає ся увидіти на умельцких образах Олексы Бокшая, Адалберта Ерделі, Андрія Коцкы, Федора Манайла, Адалберта Борецького, Еміліана Грабовського, Ернеста Контратовича, Золтана Шолтеса, Шандора Петкі и др.

Аматорське театралне двигання («народна сцена») стало добров основов про далший розвой професіонального театра карпаторусинів Чехословацькой республікы. (Тій проблематиці приділиме далшу статью).

Першому професіональному у карпаторусинів Земському Підкарпаторуському народному театру припало екзiстовати лем три

роки (1936–1938). По анексії Підкарпатської Руси Мадярщинов театру мусай было ся приспособити до новой політичної ситуації. Нова мадярська адміністрація также підпорила ідею русинського професіонального театра в Ужгороді. Сякий театр під назвов «Угро-Русский Национальный Театр» (дале – «Руський Національний Театр») екзистовав за Мадярів у 1939 – 1944 роках. По анексії Підкарпатя Советським Союзом у 1944 р. нова советсько-українська адміністрація заказала русинську національність; намісто русинського театра тоталітарна влада директивно завела два «свої» драматичні театры: російськоязычний – у Мукачеві и українськоязычний – в Ужгороді³⁴.

Возродив ся карпаторусинський театр лем по паді тоталітаризма.

Mgr. Valerij Pad'ak, CSc.
Ústav rusínskeho jazyka a kultúry
Prešovská univerzita v Prešove,
e-mail: padiak.valeri@gmail.com

³⁴ ПАДЯК, Валерій. *Нарис історії карпаторусинської літературы XVI. – XXI. стороча...*, с. 114 - 119.

Názov:	Studium Carpato-Ruthenorum 2014 Štúdie z karpatorusínistiky 6.
Zostavovateľka a zodpovedná redaktorka:	PhDr. Kvetoslava Koporová, PhD.
Vedecká redaktorka:	prof. PhDr. Júlia Dudášová, DrSc.
Recenzenti:	doc. PhDr. Vasil' Jabur, CSc. prof. Dr. Mihály Káprály, CSc.
Vydavateľ:	Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho jazyka a kultúry
Vydanie:	prvé, 2014
Počet strán:	151
Tlač:	GRAFOTLAČ PREŠOV, s. r. o.
Náklad:	200 ks

ISBN 978-80-555-1215-0